05
П69

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

1340

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН
УКРАЇНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ

4
(5)

1928

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇ

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ - ЛЕНІНІЗМУ

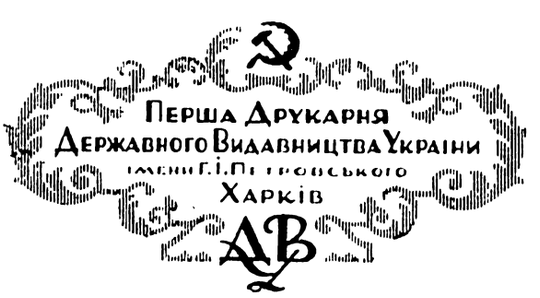
ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА,
ІСТОРІЯ, НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

№ 4(5)

ЖОВТЕНЬ — ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ
1928.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

335.5(05) = 91.79

Укрголовліт № 24/ж. 10/I 1928. Зам. № 337. Тир. 1.000

ЗМІСТ

Стор.

Філософія й соціологія

В. Бон — Гегеліянство на послугах фашизму 5

Економіка та право

С. Шамрай — Праці М. І. Зібера з поля статистики 29
О. Лозовий — Проф. М. Туган-Барановський і його теорія кооперації . . 48
Т. Білаш — Дещо про предмет і метод сільсько-господарської економії . . 56
Н. Л. Рубінштейн — До історії російського народнього господарства . . 64

Історія

Р. Шпунт — До методології селянських рухів в революції 1905 — 1907 років 88
К. Добролюбський — Максимум і нестатки за терору (жовтень 1793 — липень 1794 р) 111
Л. Олександренко — Право на працю в системах французьких соціялістів 40-х р. р. 156

Національне питання

М. Аржанов — До теоретико-методологічних помилок люксембургіянства в нац. питанні 188

Хроніка

О. Полоцький — До 10-річчя Української Академії Наук 210
М. Яворський — Шостий міжнародній конгрес історичний 216
В. — У філософсько-правничому гуртку Київського Інституту Народнього Господарства 225

Бібліографія

М. Гольденберг — Економічне вчення К. Маркса в літературі українською та руською мовами за 1917 — 28 р. р. 227
А. Ландесман — *М. Мендельсон.* До проблеми кон'юнктури 233
Н. Пакуль — Нові книжки з історії нідерландської революції 238
Г. Олексин — *Е. Варга.* Экономика капитализма в период заката после стабилизации 243
Г. Р. — *Ажад. Є. В. Тарле.* Робітнича класа у Франції за перших часів машинного виробництва 245
Нікітін — Науково-популярний періодичний журнал „Архівна Справа" . . 248
М. В. — *R. Martel.* La question d'Ukraine 251
Фельдман — *В. Греков.* „Запорізький Кіш та Коліївщина" 255
В. Сухино-Хоменко — *Корній Червяк* „Шляхта околишня на Коростенщині" 257

В, БОН

Геґеліянство на послугах фашизму

I

Коли кілька років тому тов. Деборін сказав, що настане такий момент у розвиткові буржуазної філософської думки, коли ідеалістична філософія, що пішла була назад до Канта, знову вернеться до Ґеґеля,— він мав цілковиту рацію.

Перша-ліпша, зряду взята нова філософська книжка, — чи то буде самостійний твір якогось відомого професора, чи зовсім невідомого претендента на звання доктора філософії, видана за останні роки, — намагається в тій чи іншій мірі, в тій чи іншій площині на свій кшталт перетлумачити Ґеґеля й пристосувати його до послуг новим завданням, що стоять перед буржуазною класою. Між іншим, не до самого тільки Ґеґеля ставляться з такою пошаною вельмишановні панове буржуазні філософи; не менше зусиль віддають вони на те, щоб ідеалізувати Спінозу, що його колись ідеалісти ж таки зневажливо трактували, як „дохлу собаку".

І от, дуже цікаву спробу „синтезувати" тріо — Кант, Ґеґель, Спіноза — ми знаходимо у доктора філософії Карла Майер-Моро в його книжці — Hegels Socialphilosophie, виданій у Tübingen Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Liebich), 1910 р.

Ця порівнюючи невелика книжка — на 83 сторінок, написана переконуюче, живою, зрозумілою мовою, справляє враження літературного первака. Про це до деякої міри свідчить також присвячення її старшим родичам. Останнє, між іншим, є досить поширений у таких випадках у Німеччині звичай.

Загальна авторова установка — недвозначна. Формулює він її в передмові такими словами: „те, що нас цікавить історично, не є метод (В. Б.), а концепція і передумова, яка лежить в основі методологічної конструкції (Gestaltung) системи, бо ґеґелівський абсолютний дух, подібно спінозівській субстанції, є містично концепійована ідея; вона є ключ до розуміння його ідеалізму" (стор. 6).

Коли ми тепер згадаємо порівняльну оцінку, дану Енгельсом гегелівському методові та системі, нам стане цілком ясно, куди цілить, чого хоче й чого боїться автор.

Не можна сказати, що такий вибір і така установка є наслідок нерозуміння Гегеля, бо у останнього, дійсно, абсолютний дух є не що інше, як містична і раціональна передумова й завершення його системи, про яку Енгельс сказав, що „назвав її абсолютом тому, що абсолютно нічого не міг про неї сказати".

Друга, майже основна, причина, чому автор ухиляється від розгляду гегелівського діялектичного методу, є те, що він, проводячи паралелю між Спінозою та Гегелем — з одного боку, і Кантом та Декартом — з другого боку, мусив визнати „metodischen Gegensatz zwischen Hegels speculativen Dialektik und Kants Erkenntniskritik", себ-то, що по цій лінії накреслений синтез — річ неможлива.

Цей синтез він намагається добути, користуючись фіхтевською етикою, як містком, але, цілком зрозуміло, без жодного успіху.

Не зважаючи на це, треба зазначити, що ці намагання використати Фіхте — як сполучну ланку між Кантом та Гегелем — характерна для сучасної німецької філософії риса, але, оскільки це в тій праці, що ми її тут розглядаємо, є тільки невдалою спробою, можна обмежитися що до цього самою даною приміткою.

В першій частині своєї праці, де автор розглядає виникнення гегелівської соціяльної філософії, він дає прекрасну що-до форми, але тенденційну й неправильну що-до сути, інтерпретацію гегелівської критики емпіричної атомістичної теорії природнього права Гоббса та апріорної Канта, всіляко намагаючись встановити принаймні контакт між останнім та Гегелем.

У Кантовій спробі вивести Inhaltliche Bestimmungen з форми морального закону він вбачає той пункт, що з нього починає Гегель свій Weiterentwicklung von Kants r a t i o n a l e r (В. Б.) Begründung der Ethik (19 ст.).

Як бачите, автор чомусь підкреслює р а ц і о н а л ь н и й характер гегелівської етики, тимчасом як усім відомо, що раціоналізм того часу не знав більш послідовного супротивника й безпардонного критика, як Гегель.

Отже, він вважає Гегеля не більш і не менш як за звичайного послідовника Канта, за якого сам себе вважав Фіхте.

Між іншим, свобода і воля Фіхте являє собою не останню спицю в колесі цього неокантіянського альянсу Канта та Гегеля, поруч з кантівською легальністю та моральністю, індивідуальністю та загальністю і цілою низкою інших категорій, що, на авторову думку, були для цього корисні, а тому він і втягнув їх в орбіту теми. Що в поставленій ним меті нема нічого прогресивного, видно з того, як старанно

розглядає він гегелівське розуміння індивідууму, особи (Person), стану і народу, не жаліючи місця й фарб, щоб підкреслити саме їхній реакційний бік, наприклад, що Indiwiduen in Verhaltnis gegeneinander nur Herr und Knecht sein kännen, що дворянство ist der Stand der Tapferkeit und der Regierung і т. і. і т. і.

При цьому він досить дотепно примушує гегелівський діялектичний принцип єдности та взаємного проникання поодинокого і загального потверджувати його невдалий спосіб ставити це питання, а також і розуміти ці історічні своїм характером категорії, тимчасом як саме цей принцип по суті спростовує його концепцію.

Хід його думок досить простий; коротко ці думки можна формулювати так:

Індивідуум є частина цілого, себ-то народу; мета цього цілого визначає йому певне місце в державі та суспільстві, а саме: селянинові бути селянином, дворянинові — дворянином і т. д.; до того ж примусове скасування, наприклад, дворянства селянами є насильство останніх над народом і собою, бо й селянство, і дворянство є частини одного цілого.

„Злочинець, убиваючи когось, тим самим убиває самого себе“— в цьому полягає основна теза в його розумінні Гегеля. Спираючись на цю тезу, він приходить до висновку, по-перше, про неприпустимість і шкідливість революції для революційної класи, а по-друге — про те, що існування дворян і селян, рабів і панів, повинно бути вічним і непорушним, бо цього навчає історія. Він каже:

„In diesem römischen Reiche bemächtigte sich zuerst das Princip des Allgemeinheit und Gleichheit des Ganzen und bewirnte eine Vermischung des ersten Standes mit dem zweiten, deren Folge der Verlust eines lebendigen politischen lebens war“ (ст. 29).

Отже, рівність і загальність цілого веде до злиття станів і втрати живого політичного життя, себ-то до занепаду. Ось чому, на думку автора, Гегель в протилежність космополітизмові просвітянства підкреслює nationale Bedeutung des Staates (ст. 32). Безперечно цікавим і цінним моментом цього розділу є чітко виведений естетичний мотив у розвитку гегелівської теорії природнього права, що свідчить про впливи Шіллера.

Коли в першій частині автор спирається переважно на „Систему морали“ та ранні твори Гегеля, то в другій частині за матеріял йому стає „Феноменологія духу“ і політичні статті. Вважаючи останні за безпосередню модифікацію перших, він відзначає спорідненість соціяльної філософії Гегеля з поняттям позачасової моральної держави Платона та безсумнівні впливи „Антигони“ Софокла, що виявились у tragischen Konflikte zwischen den „unterirdischen“ göttlichen und den irdischen menschlichen Gesetzen. Однак, з виключним задоволенням автор

підкреслює те, що останнім засобом придушити centrifugalen Tendenzen der indiwiduellen Eigensucht, що розвиваються під впливом цього, та іспитом життєздатности держави є війна. Це цілком зрозуміло, бо підчас виходу в світ цієї книжки тодішня Німеччина (1910 року) переживала передвоєнну мілітаристсько-імперіялістичну лихоманку.

Під кінець книжки автор знову кілька разів повертається до цього „актуального питання", що його, звичайно, треба було виправдати також і з погляду філософії. Що до цього, то слід вважати за цілком вдалу авторову думку опертися на авторитет Гегеля, бо він вважав німців мало не за „сіль землі" і намагався, за його словами, запозиченими у Розенкранца, стати німецьким Макіавелі.

Щоб виконати це завдання, автор не завжди невдало намагається довести, що Гегель відкидав комунізм, космополітизм і т. і., і, виходячи з прикладу утворення німецької держави, вважав за можливе, і навіть потрібне, примусове воєнне втручання до процесу національної консолідації та росту, тоб-то, простіше кажучи, проповідував імперіялістичну війну. Спираючись на Гегелеве твердження, що eine Menschenmenge kann sich nur dann einen Staat nennen, wenn sie zur gemeinschaftlichen Verteidigung der Gesamtheit ihres Eigentums verbunden ist (41 ст.), і цілу низку інших, навмисно підібраних і підтасованих цитат, він цілком свідомо приходить до висновку, що: im Gegensatze zum früheren Staatsbegriff wird gerade besonders herforgehoben, dass die modernen Staaten nicht wie die antiken Republiken auf der inneren Verbindung eines Volkes in Sprache, Religion, Gitte und Bildung beruhen, sondern die verschiedenartigsten religiösen, sprachlichen und nationalen Besonderheiten umfassen (стор. 41).

На дальшій сторінці автор уже досить недвозначно говорить, що das Ergebnis von Hegels Kritik der Reichsverfassung ist, dass an dem hier aufgestelten Staatsbegriff gemessen, dem deutschen Reiche die notwendigen Eigenschaften eines Staates fehlen. Der Reichsverband ist ein blasser „Gedankenstaat", sowohl die Heeres, wie die Finanzgewalt versagen, wen sie in Funktion treten sollen, ebenso die Reichsjustic. Es fehlt das Minimum, was von einem Staate gefordert werden kann, die Verwirklichung einer gemeinsamen Verteidigung (ст. 43).

Одним словом, der langen Rede kurzer Sinn той, що Німеччині потрібна захватницька імперіялістична війна під гаслом оборони, тим паче, що національна ріжноманітність і все інше, крім оборони державної власности, розуміючи під цим суму дібр приватних і суспільних, що є в межах держави,— не мають ніякого значіння.

Після того як автор в одному місці навів гегелівську думку про оборону державної власности, як обов'язок кожного громадянина, він в іншому місці з неменшою старанністю намагається знайти у Гегеля потвердження тому, що jeder Kommunismus, auch der der platonischen

Politik, sei ein Unrecht, eine Verletzung des Rechts des Person, або... vollends falsch ist die Behauptung die gerechtigkeit verlange gleiche Verteilung des Besitzes (54 ст.).

Зовсім інша справа — кара на смерть. Тут, на думку автора, яку він намагається приписати Гегелеві, ми робимо цілком етично, бо, караючи таким способом злочинця, „поважаємо в ньому розумну істоту". Для нашого радянського читача все це звучить якось дико, так само як і те, що „законодавство мусить до крайности утруднити право розлуки". Одначе, все це не прості випадкові міркування, а система поглядів, що має видимість наукової обґрунтованости та доведености, призначена служити певним цілям певної класи в певний час.

Ця книжка вийшла своєчасно і як не можна краще відповідала завданням мобілізації громадської думки Німеччини, щоб підтримати світову війну, що в той час уже явно накреслилась. Книжка, на думку її автора, науково доводила конечну потребу цієї війни і відкидала моменти, що їй перешкоджали, наприклад — прагнення робітничих мас до комуністичного ладу, ідею неминучости революції то-що. Книжка, на мій погляд, є що-до цього прекрасний зразок використання скарбниці гегелівської філософії нашими класовими супротивниками і ще раз нагадує нам наказ Володимира Ілліча взятися до ґрунтовного вивчення цього філософа, бо у нього, як ми знаємо, далеко не все мається так, як це хотять подати буржуазні доктори філософії, і дуже багато є такого, що можна повернути проти них, дарма що Гегель безперечно ідеолог буржуазії.

II

Цікаво поставити щойно розглянуту роботу поруч з аналогічним твором Fridrich'a Bülow'a, виданим 1920 року, тоб-то після імперіялістичної війни та революції в Німеччині. Видав її Майер у Лайпцігу під назвою „Die Entwicklung der Hegelschen Socialphilosophie". Ця добре видана книжечка на 156 сторінок, невеликого формату, з указівками прізвищ та джерел, справляє своїм зовнішнім виглядом досить добре враження. Але про зміст її та мову сказати цього не можна.

Відоме прислів'я — „Інші часи — інші люди; інші люди — інші пісні" — як-найкраще характеризує основну ріжницю між цими двома книжками, що по суті оперують однаковими матеріялами, а часто й однаковими цитатами. Тон кожної з цих книжок відповідає духові свого часу: коли перша з них досить повно й чітко відбиває настрої передвоєнної Німеччини, озброєної до зубів і гордої цією зброєю, то друга не менш виразно свідчить, яку тяжку поразку потерпіла Німеччина. Отже, ця книжка по суті являє собою протест проти Версалю та Локарно, дарма що про них ніде ні разу не згадується.

Свій матеріял автор рівномірно розподіляє й студіює таким порядком: спочатку він бере ранні твори Гегеля до його переїзду до Ієни, потім твори Ієнської доби — до відходу Шеллінга — і, наостатку, твори тієї ж таки доби, але після Шеллінгового відходу, включаючи „Феноменологію духу", з тим, щоб усе це резюмувати в четвертому розділі, присвяченому закінченій системі Гегеля.

Основним лейтмотивом, що його автор намагається простежити в процесі гегелівської „Socialphilosophie", є боротьба двох протилежностей, що історично склалися і паралєльно розвивалися, а саме: індивідуалізму й універсалізму. В передмові він висловлює досить цікаву думку про те, що першому відповідає кантівське поняття соціології, а другому — поширене в Німеччині поняття „Соціяльної філософії", яке, на його думку, має ту перевагу, що вказує на свій безпосередній звязок з філософією, етикою і метафізикою, тимчасом як перша орієнтується на positiv naturwissenschaftliche.

В такій оголеній формі, як оце, подане тут, твердження, воно не потрібує на особливе спростування, тим більше, що Behandlung des geselschaftlichen Probleme, на яке вказує соціологія, ми, марксисти, вважаємо за позитивний, а не за негативний момент. Робимо ми так саме тому, що він не має нічого спільного ні з буржуазним індивідуалізмом, ні з teleologisch gerichteten універсалізмом, по лінії яких і скеровує автор свою оцінку Гегеля.

Що навіть в „індивідуалістично - атомістично - механістичному розумінні суспільного життя" автор зумів під матеріялістичною на вигляд формою викрити буржуазний зміст, — про те свідчать його слова: „Warend aber in Frankreich und England die indiwidualistisch - atomistisch - mechanistische Auffassung des Geselschaftslebens siegte und sich zum Weltbilde der Bourgeosie verdichtete, feierste die universalistisch teleologische Staatstheorie im Deutschen Idealismus ihre Wiederauferstehung (стор. 4). Коли він після цього називає прізвища Фіхте та Гегеля і вважає за основу „цього нового універсалізму" Кантову етику та теорію пізнання, нам стає зовсім зрозуміло, що він сам цілком правильно підходить до індивідуалізму й універсалізму, як до двох ріжних і протилежних тільки зовнішньо, а не по суті, буржуазних принципів суспільства. В ідеї „великої держави", як ми побачимо далі, ці два моменти синтезуються, при чому універсалізм, відомий у просвітителів під назвою космополітизму, вироджується в справжнісінький імперіялізм.

Простежити історію розвитку цього поняття у Гегеля — і ставить автор собі за завдання.

В теологічних гегелівських працях тюбінгенського періоду автор констатує наявність впливу Канта, Гіббона, Монтескьє, Лессінга і Шіллера, які й привели Гегеля до висновку, що християнська релігія

індивідуалістична і, значить, антидержавна. Це звучить до деякої міри парадоксально для тих, кому знайомий термін „християнський комунізм", хоч, проте, це так. Прийшовши до висновку, що ідея батьківщини чужа християнству і, як реальний політик, не маючи змоги присвятити себе „конструкції комуністичної ідеальної держави", Гегель, за словами автора, звертає свій погляд на Грецію. На прикладі Греції він переконується, що й тут щасливу добу універсалізму заступив грубий індивідуалізм, і що „право громадянина дає саме тільки право недоторканости власности, яка заповнює все його життя" і робить громадянина нездатним боронити батьківщину.

До цієї саме доби відноситься вплив конституційних ідей Веніяміна Константа та Гегеля.

Вже підчас свого перебування в Франкфурті, в „Дух християнства та його доля" Гегель пориває з просвітителями та Кантом, схиляючись до Спінози та романтиків, і приймає містично-пантеїстичний принцип всепроникливої любови. Цей принцип допомагає йому звільнитися від атомістично-індивідуалістичної раціоналістичної етики Канта та його дуалізму.

Бог, як любов, не протилежний природі, він — той звязок, що все обіймає і звязує, що ступнево викристалізувався в форму світового розуму. В цьому автор цілком слушно вбачає dauerndes Moment гегелівської філософії. І в праці „Про внутрішні взаємини Вюртенберга", що відноситься до цього ж таки періоду, автор вельми вдало висуває і трактує гегелівський принцип реформ, як засобу проти революції, бо „Aus dem Mute „der will", kann nicht die „Angst, die muss" werden" (35). Проте, він стоїть за органічне, а не за атомістичне представництво, тоб-то, кажучи сучасною мовою, проти загального виборчого права.

„Конституція Німеччини", що з неї автор починає свій розгляд другого періоду розвитку гегелівської соціял-філософії, являє собою надзвичайно цікавий документ, на жаль, досі ще не перекладений українською мовою.

В усякому разі, мало не в перших рядках автор приходить до висновку, що витверезений якобінською диктатурою Гегель відійшов від Руссо та „jedem utopistischen Rationalismus und seiner Konsequenz, der radicalen Rewolution abragen, will. Це разом з заявою самого Гегеля про те, що „Die Gesundheit eines Staats offenbart sich im allgemeinen nicht sowohl in der Ruhe des Friedens, als in der Bewegung des Krieges", може служити безперечним покажчиком реакційного загального напрямку цього твору.

Ще безпосередніше виступає це там, де Гегель говорить, що людська маса тільки тоді може назвати себе державою, коли вона звязана для спільної оборони всієї своєї власности разом. Звідси,

природно, всього один крок до того, щоб усе, крім сили, визнати за другорядні й третьорядні ознаки держави.

Треба поставитися з належною справедливістю до буржуазної передбачливости Гегеля: адже справді за Марксом і Енгельсом буржуазна держава є не що інше, як апарат насильства класи над класою, нації над нацією, і т. ін., здійснюваного через грубий примус і силу.

Приклад Росії та наполеонівських війн довели Гегелеві, що тільки сила, самісінька тільки сила, потрібна для утворення величезних територіяльних держав, не зважаючи на ріжність мов, релігії і звичаїв підлеглих цим державам народів. І от, автор з почуттям задоволення констатує, що „Diese hohe Auffassung von der Bedeutung des Krieges hat Hegel in seine spätere Staatsauffassung mit hinüber genommen". В цьому він точнісінько так само, як і Мейер Моро, вбачає макіавелізм Гегеля.

А в тім, про те, що у Гегеля не все обарвлене в один сірий колір, свідчить сам автор, кажучи, що Гегель був філософом синтезу та що під цим дахом мали притулок найсуперечливіші твердження. Саме через це й могло мати місце таке явище, що до Гегеля „ходять до школи консерватори, ліберали й радикали". В даному разі автор має цілковиту рацію, бо, як ми добре знаємо, гегелівська філософія права мала великий вплив на Марксів „Капітал" і Марксове поняття держави та суспільства.

Коли автор переходить до іншої гегелівської роботи, а саме — „Про наукові способи природнього права" і робить висновок, що Гегель у протилежність Кантові та Фіхте висуває свою органічно-універсалістську систему морали та поняття природнього права, він, на мою думку, помітив істотний момент у його розвиткові, що свідчить про вплив Шелінга.

Цікавим моментом цієї праці, на наш погляд, є порушення й розвязання проблеми права й господарства. Тут, коли вірити Бюлову, Гегель договорився до втручання держави до справи організації народнього господарства, бо „володіння стає власністю завдяки державі", а „право визначає господарство". Це конче потрібно через те, що конкуренція, як форма боротьби за існування, „drengt zur stärkeren Differenzierung" і викликає пригнічення дужим малосилого. Ці й ціла низка інших моментів свідчать про те, що Гегель не тільки був чудово знайомий з економічними ученнями попередників і сучасників, а й з їхніми критичними переробками та пристосованнями до поставлених завдань. Що-правда, йому, не зважаючи на це, все ж таки не вдалося синтезувати: 1) практично-егоїстичні цілі, 2) правову сферу і 3) моральну сферу, бо, на думку Бюлова, виступаючи проти кантівського „довічного миру" та міжнароднього права, він не в достатній мірі взяв на облік значіння його відріжнювання легальности й моральности.

„Систему моральности", до розгляду якої він переходить, він вважає за зародок філософії духу, бо тут Геґель, користуючись Шелінґовим ученням про потенції, дає виображення ступневого процесу розвитку.

Слід сказати, що поняття народнього і світового духу має велике значіння в пізніх творах Геґеля, а через те їхня генеза являє собою істотний момент у розумінні Геґеля. Проте, автор, на жаль, захопившись національною і великодержавною ідеєю, на цьому, а також і на цілій низці інших надзвичайно цікавих моментів, наприклад — політекономічні основи, право, гроші і торгівля, панування й підлеглість, система потреб і карне право — зупиняється тільки побіжно і не робить ніяких висновків.

Особливо докладно Геґель, як видно, зупиняється на значінні поняття праці, бо це єдиний з перелічених моментів, що про нього, ґрунтуючись на наведених нами даних, можна скласти собі деяке уявлення. Наводимо це місце цілком, дарма що воно трохи довге:

„Механістичне співвідношення праці й власности являє собою першу потенцію. Задоволення потреб випливає з суб'єктивного духу; поодинока людина, що розраховує тільки на себе, що - правда, може задовольнити свої потреби сама, але незабаром переконується, що, коли діяти спільно з іншими людьми, праця стає легша й краща. Праця веде до спільности (Gemeinschaft) і розум виявляється саме в цьому соціяльному моменті. Тільки в складному переплетенні der zwischenrnenschlichen взаємин виявляється розумність праці. Праця окремої людини, що ізолюється, кориться суспільній праці, бо відокремлення і роз'єднаність суперечать розумові". „Ця відміна праці — говорить сам Геґель — поділена таким чином, передбачає, що решта потреб задовольняється іншим способом, бо їх повинна обробити праця інших людей". „Ця форма господарства веде до чим - раз більшої механізації праці, бо — говорить Геґель далі — праця чисто кількісна без ріжноманітности (Manigfaltigkeit), і її субсумація здіймається в Inteligenz". „Людина стає машиною". За вищий вияв розумного в праці Геґель вважає машину, „бо вона є найідеальніший символ тієї форми господарства, що має за свій принцип поділ праці. Завдяки їй людська праця стає чим - раз більше механічною і кількісною. Те, що може цікавити в продукті праці, є кількість. Отже, все скеровано на те, щоб по змозі більше виробляти. Продукт перевищує суму потреб. Суть права — в рівності для всіх людей; цей момент відбивається в системі реальности в формі ціни та вартости товарів. Вартість є рівність, як абстракція, а реалізація цього ідеального відношення є обмін, що може здійснюватися в як - найріжноманітніших формах" (87 — 89).

Навіть наведених зауважень з других рук досить, щоб зацікавитися цим періодом діяльности Геґеля, бо, безпосередньо студіюючи

цей матеріял, ми безперечно виявимо цілу низку моментів, що освітлюють як творчість Гегеля, так і творчість його геніяльного учня Маркса.

Авторів екскурс до „Феноменології духу", як що до порушених питань, так і що до висновків, не являє собою нічого оригінального, хоч думка шукати завершення або навіть яснішого розв'язання того чи іншого з повсталих у Гегеля питань за першої доби його діяльности — варта наслідування.

З чим автор ніяк не хоче згодитися і чого він ніяк не хоче зрозуміти — це те, що Гегель, синтезувавши право і буржуазний індивідіалізм у формі приватного права, ставить його на нижчу ступінь Wertteleologischen об'єктивного духу, що простує „історико - генетичним шляхом". Не зважаючи на це, треба сказати, що автор значно краще зрозумів і об'єктивніше коментував хід розвитку гегелівських думок, аніж Мейер - Моро. Це й робить його книжку більш цінною. Що-правда, і він не позбавлений певної упередженості, але не доходить у ній до того, щоб „цінні" і „своїм духом сучасні" думки про національну великодержавну ідею подати, як позачасові, а чесно заявляє, що Гегель має на увазі розпорошену на дрібні князівства Німеччину, яку конче треба було об'єднати в одну державу.

Те саме треба сказати й що - до поглядів, висловлених про війну; тут в оцінці вже й здалека не почувається войовничого запалу Мейер-Моро, а швидче протилежне — бажання трохи пом'якшити ці місця і звернути читачеву увагу на потребу об'єднати сили та зосередити волю навколо думки про о б о р о н у своїх національних прав і самостійности.

III

Якщо Мейер - Моро та Бюлов обмежуються більш чи менш тенденційною інтерпретацією соціологічних поглядів і учень Гегеля, то приват - доцент кільського університету Герман Геллер цим не задовольняється. В своїй книжці — „Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland" — Verlag und Druck von B. G. Teubner, Leipzig, 1921 — він робить крок уперед у справі безпосередньої ув'язки й обґрунтування сучасних імперіялістичних учень, ученьок і політичних тенденцій з відповідним ученням Гегеля.

В чому всі три автори сходяться, так це в твердженні, що тільки Гегель і ніхто більше є по суті батьком національної великодержавної ідеї в Німеччині. Докази що до цього вони також беруть з одного джерела. Отже, взявши цю книжку, ми нічого не втратимо, коли не розглядатимемо присвяченої цьому питанню досить значної частини книжки, а, обмежившись деякими характерними моментами, зосередимо всю нашу увагу на другій її частині, присвяченій історії роз-

витку ідеї імперіялізму: 1) у Гегеля, 2) у юристів, 3) за часів Бісмарка й, наостатку, 4) за наших часів. Уже самий розподіл матеріялу і спосіб ставити питання викриває досвідчену руку досвідченого прислужника буржуазії доби фінансового капіталізму та імперіялістичних війн. Це видно хоч би й з того, що Геллер, відмінно від перших своїх двох колег, не задовольняється і не цікавиться історичною послідовністю в розвиткові соціологічних поглядів самого Гегеля, а на тлі політичної думки Німеччини 1800-х років розглядає їх по лінії: 1) Der Staatsgedanke nach innen і 2) Der Machtstaatsgedanke nach aussen — по суті. Мету своєї книжки він, як не можна краще, визначає в передмові, де говорить, що, зв'язуючи вчення про імперіялізм з ім'ям Трейчке і забуваючи разом з цим про Гегеля — „Keine wahrnehmbare Brücke scheint vom Volke der Dichter und Denker zum Volk von „Blut und Eisen" zuführen".

Довести, що Гегель саме й є цією сполучною ланкою та що німецький імперіялізм зовсім не протистоїть вороже der deutschen Lehre von der Politik als Machtkampf — ось яке ставить собі завдання автор, кажучи: „Und dennoch besteht diese Brücke! — Ja, die nationale Machtstaatsideologie ist sogar selbst das Kind der idealistischen Philosophie und kein anderer als Hegel ihr Vater".

Практичне призначення і загальний тон книжки виразно виступають з цих о слів авторових, що не потрібують жодних коментарів: „Zu beusteilen, was an der aus dieser Weltauschuung sich ergebenden Politik gesund oder ungesund ist, muss selbstverständlich jedermann überlassen bleiben. Ich personlich, von den diese Arbeit eine Sache innerer Selbstverschtändigung war, kam dabei zur Überzeugung, dass vieles in Hegels Machtpolitik als doktrinäre Überspannung abzulehnen sei, dass aber auch sehr vieles davon zur öffentlichen Meinung Deutschlands wird werden müssen, wenn die deutsche Nation sich aus dieser schmerzvolbsten Gegenwart in eine bessere Zukunft wird retten wollen".

Так само, як і Бюлов, він розцінює ідею національної великої держави, як синтез індивідуалізму та універсалізму тих часів, називаючи їх персоналізмом і трансперсоналізмом. Тут він приходить до висновку, що „Dem Personalimus ist der Machtstaatsgedanke als Erkenntniss fremd, als sollen feindlich, dem Transpersonalismus dagegen in jeder Form immanent".

Не позбавлена інтересу також висловлена ним, у звязку з критикою атомістичного природнього права й космополітизму, думка, що „Die denkbar weiteste und festeste Menschenorganisation, über die der Weg zur Menschheit führt, muss aber in der zum Staat gecimten Nation erblickt werden". В усякому разі, ці слова як-найкраще визначають Гегелеві погляди на державу та суспільство, так влучно розкритиковані Марксом у „Критиці гегеліянської філософії права".

Автор вельми вдало характеризує скеровані проти об'єднання настрої німців восьмисотих років словами Трейчке: „Wehe der Freiheit des Weltteils, wenn die Hunderttausende deutscher Bajonette jemals einem Herscher gehorchten!“ А в тім, саме ця доба романтизму „Бурі й натиску“, саме Руссо, Ґете, Шіллер, Гельдерлін, Фіхте, Кант, то-що, дали потрібний Ґеґелеві матеріял для обґрунтування та розвинення його поглядів. Що до цього, то автор має цілковиту рацію, так само як не має він рації, до деякої міри штучно сполучаючи ідею Weltstaat з ідеєю завершення історичного колообороту розвитку світового духу в німецькому народньому дусі та ґеґелівській системі, звідки може бути тільки один висновок, а саме: історія призначила німецькому духові й, отже, і німецькому багнетові підкорити собі ввесь світ.

Таким чином, і Геллер приходить до висновку, що Ґеґель був „німецьким Макіавелі, що механічному уявленню про державу, як про машину, протиставив діялектичне поняття держави — організму, дарма що автор намагається запевнити нас, ніби нема чого боятися, що „діялектика відограє тут будь-яку ролю“.

От фінанси — це зовсім інша справа; їм Ґеґель надає великого значіння, бо додержується того погляду, що „die Finanzen sind heute ein wesentlicher Teil der Macht geworden“. Вже з самого цього видно, куди і як поривається автор, не забувши, між іншим, нагадати, що відступку Ельзасу французам Ґеґель називає „einen wirklichen Verlust“. Просто дивно, як по-сучасному це звучить...

Ґеґелеву спробу поєднати ідею революції з ідеєю Machtstaates він вважає, не зважаючи на „Unbeholfenheit“ за „überaus interessant“ і йде що до цього далі від своїх попередніх колег, що просто обминули цей момент.

Дуже оригінально трактує він ґеґелівське поняття права і сили (Macht): сила є право, а право — воля або, інакше кажучи, вільне право дужчого. Це право, стосуючись до держав, значить, що кожна з них у своїх домаганнях має право і що все залежить від сили, бо об'єктивного універсального абстрактного права нема.

Охопивши тенденцію свого часу і випередивши його на багато років, Ґеґель став Vater des modernen Imperialismus, мавши безпосередній або опосередкований вплив на цілу низку теоретиків права й держави в частині, що стосується до національного великодержавства. Цю думку автор розвиває в розділі „про традиції ґеґелівської ідеї великодержавности“. Думка ця цілком справедлива, бо не можна не визнати, що Ґеґель має на диво витончене чуття буржуазного мислителя: адже він, не погоджуючися з Фрідрихом Великим у питанні про етичність держави та принципи її побудови, був більшим роялістом, аніж сам король.

Автор вважає за нісенітницю, щоб 15-літній „філософсько-естетично настроєний" Шеллінг міг мати вплив на 20-літнього Гегеля в політичному відношенні. Через це він приходить до протилежного і, на мою думку, справедливого висновку, що, навпаки, Гегель своєю органічною теорією держави вплинув на Шеллінга, що додержувався погляду „вічного міру".

До авторових завдань не належить розглядати всю літературу в питанні про гегелівську великодержавність, а, як каже сам автор,— тільки ту, що мала „особливе політичне і geistergeschichtliche значіння" і, до того, „diese Machtpolitik positiv national gewertet haben". Природньо, що він з цих мотивів обминає Маркса, Енгельса, Лассаля і всю „ліву гегеліянську", як machtfeindliche, і звертає свій погляд на Адама Мюллера, вважаючи його за абсолютного ідеаліста та безпосереднього послідовника гегелівської ідеї великодержавства. Це він не без деякої штучности доводить цілою низкою конкретних прикладів. Між іншим, за один з аргументів править те твердження, що і Мюллер вважав за „дурницю всі поняття про вічний мир" і додержувався Шіллер-Гумбольдівського ідеалу гуманности, тоб-то думки про німецьку Menscheitsnation. Що ж до Гегеля, то тут він висловлює побажання, щоб „закон релігії" регулював взаємини між державами.

Другим спадкоємцем гегелівської ідеї великодержавности він називає історика Генріха Лудена. Луден, на авторів погляд, є страшенний еклектик, що вхитрився поєднати суперечне, в тому числі такі протилежності, як Кант, Фіхте, Шеллінг та Гегель, і таким способом „містить у собі сліди всіх філософських напрямків свого часу". З вартих на увагу рис, що споріднюють його з Гегелем, можна відзначити як те, що і він хоче бачити державу не тільки як таку, що стоїть в одному моменті", а й у „рухомому житті", так і те, що, „втративши свою міць, держава гине". Вельми цікава така його заява: „Демократія і монархія відріжняються одна від одної не родом, а тільки мірою, бо обидві вони — республіканські".

Далі йдуть Леопольд Ранке, Генріх Лео, Густав Гуго, Альбрехт Пюттер, Оппенгайм, Гефтнер, Дройзен, Макс Дункер, Константин Роснер і, нарешті, Лассон; ними автор завершує блискучу плеяду теоретиків імперіялізму з докторів, доцентів і професорів філософії, юриспруденції, історії та теології. Зрозуміло, що ми не маємо змоги разом з автором віддати кожному з них належну увагу й, отже, мусимо зупинитися на окремих моментах, що характеризують як авторове, так і їхнє власне відношення до даного питання. Так, Леопольд Ранке, хоч і полемізує проти Гегеля, але, на авторову думку, уникнути його впливу не зміг. Цей вплив полягає в тому, що Ранке визнає Machtgenius і Geschichtsgott за ідентичні гегелівському світовому духові. Він іде далі від Гегеля, поєднуючи світовий гегелівський дух зі своїм

„принципом“ і „культурним світом“ за допомогою народньої сили. Цілком відповідно гегелівському духові він вважає, що „патріотизм за звичайних часів потрібний на те, щоб його не бракувало за часів незвичайних“. Цей останній момент автор відзначає з особливим задоволенням, так само як і те, що Ранке був монархіст.

„Християнський світогляд Генріха Лео,— говорить Геллер,— не міг залишитися чужим впливові великодержавної ідеології Гегеля“, зокрема, доби „романтичного захоплення“, бо по суті і вчення Маккіавелі народилося з католіцизму доби експансії папізму. Ось через що побажання Лео: „Боже, спаси нас... Дай нам свіжу радісну війну, що струснула б Европу“ і т. д.— він вважає за цілком гегелівське й християнське.

Точнісінько так само і у „батька імперіялістичного руху“— Томаса Карлейля — автор констатує наявність „безперечного впливу Гегеля“, „оскільки Карлейль вважає державу за Gesammtindiwiduum und Organismus і грунтує свій імперіалізм, як і всяке ідеалістичне великодержавне вчення, на силі — правовому основоначалі. Ще в більшій мірі споріднює його з Гегелем думка, що jede Epoche ihr weltgeschichtliches Volk habe und dieses zugleich das weltbeherrschende sei“.

Відзначивши, що історична правова школа в міжнародньому праві мимоволі приєдналася до гегелівського погляду великодержавности, автор вважає, що й публіцисти не уникли його впливу, визнавши, що die Staatslehre vom demjenigen ausgehen muss, was man gemeinhin das Machtmoment des Staates nennt“, або, як, наприклад, Георг Елінек, визнавши, що „вищі культурні цілі відограють ролі засобів для Macht - Schutz und Rechtszweck“.

Persöhnlichkeitstheorie юриста Альбрехта, визнаючи згідно з Гегелем прусько - німецький конституційно - монархічний принцип мілітаристичної держави, дає, на думку Геллера, право вбачати в ній „прагнення до антиреволюційної і експансивно - національної великодержавної єдности“.

Фахівець у питаннях міжнароднього права — Пютер одверто признається, що „в жодній науковій галузі“ „практика не суперечить так рішуче теорії, як у міжнародньому праві“. Це зізнання має численні потвердження як у минулому, так і в сучасному, і цілком погоджується з гегелівською експансією національної великої держави. Не менш гегеліянський, хоч і дуже оригінальний, характер мають його міркування про те, як всемилостивий бог розв'язує питання, яке саме з прав двох однаково правих держав, що стали до бою одна проти одної, йому більше до вподоби, і записує свою постанову на сторінках історії.

Простежуючи традицію великодержавности на лінії Гегель - Бісмарк, автор, охочий усіх „політичних істориків“ вважати за гегеліянців,

що „всупереч нашій волі привели нас до Бісмарка та його політики". Робить він так тільки через те, що ці історики вважали монархічну державу за національний індивідуум і організм, суттю якого є сила, а до науки (Wissenschaft), подібно до Гегеля, ставляться „трохи зневажливо".

Макс Дункер і Роселер, як безпосередні учні Гегеля й практичні політики та помічники Бісмарка, були, на авторову думку, містком між першим і другим. Так, виходячи з виразно гегелівських принципів, Дункер стояв за війну проти Австрії та Франції, за надмірну анексію та контрибуцію в разі перемоги, „щоб відбити охоту до реваншу", а також був ініціятором у справі призначення Бісмарка за канцлера.

Гегелева теорія стала бісмарковою практикою, бо Бісмарк зробив те, про що говорили і до чого прагнули Гегель і його учні, створивши своїми виступами в пресі та на університетській катедрі настрої, що цьому сприяли. Роселер своєю прозорливістю придбав собі ім'я Бісмаркового пророка і почував жагучу неприязнь до просвітителів гуманістів і сантименталь - філософів, називаючи їх „Gesindel, dass noch heute auf Friedenskongressen herrumspunk".

Кажучи, що гегелева теорія була бісмарковою практикою, Геллер мав цілковиту рацію в тому відношенні, що для Гегеля консолідація Німеччини була справді заповітною мрією. Та і взагалі, увесь цей розділ, завдяки науковій повнокровності і свіжості, читається з великим інтересом, чого не можна сказати про дальші розділи, де розглядається „гегелівську ідею в сучасній літературі". Тут автор перелічує цілу низку генералів, почавши з Клаузевіца та Мольтке і кінчаючи Бернгальді, на яких мав вплив Гегель і які так поширили його ідею війни серед військових, що один австрійський офіцер визнав за свій обов'язок зазначити: „хоч у нас в армії і не вивчають Гегеля, проте, офіцери в ній не гірші від пруських". Зрозуміло, що в поглядах цих професійних рубак війна обернулася на „конче потрібний фактор культури", що без нього не можна обійтися, бо війна — це той Jungbrunnen, джерело живої води, умившися де, держави набувають силу молодости.

Штайнліц, Гомперц, Пленке і Кауфман — ті теоретики права і держави, що ними автор завершує свій перелік „сучасних гегеліянців", відмовившись розглядати „відродження гегелівської ідеї держави в літературі духовно - анормального воєнного часу". За це ми можемо тільки подякувати, бо нічого іншого, крім утрированої гіпертрофії гегелівських елементів імперіялізму в ній за найбільшого навіть бажання знайти не можна було б, бо вона надто агітаційна й ненаукова.

Закінчуючи, ми маємо, отже, цілковите право сказати, що німецька буржуазно - філософська думка знову стала на шлях використання гегелівської скарбниці думки, такої багатої й ріжноманітної

своїм змістом, що її не спромоглися вичерпати ціла низка поколінь протягом більше від сотні років. Коли, як ми бачили, Гегель мав досить широке коло читачів і прихильників серед пруського офіцерства, дарма що був „незрозумілий" Бісмаркові, то ще з більшим, треба гадати, запалом візьметься вивчати його та частина сучасного німецького суспільства, що мислить націоналістично і по-фашистському.

Останні дві розглянені нами книжечки і являють собою перші квіточки весни німецького імперіялізму, що поволі відроджується.

IV

Наш огляд мав би значний огріх і не освітлив би як слід справжню тенденцію щойно розглянутих трьох книжок, коли б ми не скористувалися з нагоди розглянути й двотомну працю туринського професора Роберта Міхельса — „Socialismus und Fascismus". У цій книжці автор, добре знайомий з даним питанням, хоче дати історично-генетичну соціологічну аналізу сути цих двох політичних напрямків в Італії.

Перший том, де розглядається власне „історію розвитку соціялізму в Італії", в даному контексті може цікавити лише стільки, скільки автор робить особливий наголос на „інтелігентському" характері італійської соціял-демократії в процесі її зародження та розвитку, повторюючи далі цей наголосі що-до виникнення фашизму. Отже, основну авторову мету можна визначити, як бажання за всяку ціну довести, що інтелігенція являє собою активний фактор суспільного руху і пертурбацій, скеровуючи їх і даючи їм натхнення.

Додержуючись погляду ріжности народньої психології, кожного національного робітничого руху, він цілком природньо приходить до висновку, що кожна країна має соціялізм sui proprii generis, тоб-то зовсім ріжні „соціялізми" в Бельгії, Франції, Швайцарії. До характерних рис італійського соціялізму він відносить територіяльне, комунальне ультраіндивідуальне і етичне його обарвлення, поруч з груповістю (Faszetta) і дрібно-буржуазним, на його погляд, прагненням об'єднати теорію й практику ревруху. Він це пояснює значним впливом ländlichen Elementen у масах та перевагою буржуазних, а надто академічних, елементів серед проводирів. На основі наведених психологічних рис він приходить разом з Герценом до висновку, що демократія панує в італійських звичаях, і намагається пояснити цим, що Максим Ковалевський рішуче вважав цю країну за батьківщину соціялізму. Звідси, починаючи з Томаса Кампанелі, він послідовно викладає й аналізує історію італійського робітничого руху та с.-д. партії. Повз нас проходять, у світлі проповідуваних ними принципів, Мазіні, Бакунін, Гарі-

бальді, Філіпо Тураті, Карло Кафіеро, Крапоткін, Франческо Гріспі й інші представники досить численної блискучої плеяди борців за демократію в Італії.

З особливою щирістю та співчуттям ставиться автор до особи й діяльности належного до дідизного дворянства Дука Карло Пізакане, висуваючи й підкреслюючи його моральний по суті принцип, що „Der wahre Patriot muss Socialist sein", тоб-то — „Справжній патріот повинен бути соціялістом" — це раз, а друге — що пролетаріят, перемігши, не повинен забувати, що „auch die Reichen und Mächtigen, sobald ihnen die Möglichkeit, den Volksmassen zu schaden, durch die Abschaffung des Staates und des Priwateigentums genommen ist, ihre Brüder sind und dass fortan jeder Hass gegen sie erlöschen muss" (ст. 15).

Що до революційної діяльности Бакуніна, то автор проводить цікаву паралелю між ним і Лассалем, потверджуючи її зауваженням, що „з цього погляду Бакунін був для Італії саме тим, чим був Лассаль для Прусії. Він порвав з народніми партіями й поставив пролетаріят на його власні ноги". Проте, за іншу, спільну і Лассалеві, і Бакуніну рису автор цілком слушно вважає їхні симпатії до інтеліґенції, розуміючи під цим їхнє прагнення залучити в орбіту діяльности партії як-найбільше професорів, адвокатів і студентів. Те, що актив партії попервах справді зростав саме цією лінією, він доводить цифровими даними про судові процеси, арешти та страти. Ці дані надзвичайно цікаві в тому відношенні, що автор ними не обмежується, а наводить відповідні дані для ріжних етапів розвитку соціял-демократії, що дають можливість досить легко простежити кризу зросту марксистського „пролетаризму" і занепаду бакунінського інтелігентського індивідуал-анархізму.

Проте, за своє визнання марксовій ідеї інтернаціоналізму ще довго довелося боротися з традиційним „націонал-соціялізмом. Причину цьому автор (цілком, на мою думку, слушно) вбачає в боротьбі за національну незалежність та в сп'янілості від перемоги в цій боротьбі. Коротко кажучи, ultramontaner соціялізм (що прийшов з того боку Альпійських гір) погано тут приживався, бо „In den siebziger Jahren war die sozialistische Bewegung in Italien vorzugsweise von Bourgeois geführt und vorzugsweise von Bourgeois und Kleinbürgern getragen worden". Справа з ним не кращає і після вісьмидесятих років, коли operettenhalte Misserfolge бакунінського італійського Інтернаціоналу, що вигадав був Swabenzug der Italenser на Болонью, зовсім позбавили його кредиту серед робітництва.

Partito Operajo переконалася, що визволення робітничої класи — справа самих робітників, і виключила зі своїх лав інтелігентів і буржуа, зневажливо званих ними — професійними революціонерами. Об'єднання з виключеними сталося тільки в 1896 році, підчас організації

єдиної соціял-демократичної партії. Остання, прийнявши Марксове вчення, піддобрила його mit einer gewaltigen Dosis італійської етики.

Цього, проте, поки-що досить для того щоб як слід оцінити авторове намагання підставити певну історичну й ідеологічну базу під фашизм, що про нього він, до речи, пише надзвичайно позитивно й похвально.

Свою аналізу автор починає тим, що констатує факт виключно войовничих настроїв інтелігенції, зокрема студентства, в добу хитань, переживаних Італією після початку війни. Війну Німеччині та Австрії було оголошено, бажання молоди здійснилося і, вона з запалом рушила на фронт. Робітники справляли свою громадську повинність за варстатом і, на авторову думку, менше потерпіли від війни, ніж інтелігенція. Інтелігенція, повернувшися з війни, через господарську депресію, що настала в країні, не завжди могла мати заробіток. Та й заробіток цей дуже знизився, рівняючи до заробітку робітників, що, навпаки, підвищився.

Надто полегшені випускні іспити дали eine wahre Übervolkerung an Intellektuellen, що не могли знайти заробітку й мати родину, Замість 250 студентів на одного приват-доцента, після війни припадає їх усього 80, а це дає доцентові тільки 450 лір прибутку на рік. Дана обставина, зрозуміло, поставила на порядок денний питання про еміграцію, але марно, бо й усі інші країни в 1920 році перебували в аналогічному стані. Становище урядовців було однакове зі становищем студентства; так само скрутно мало себе й учительство високої кваліфікації, і тільки робітники, denen der Kriegserhältnismassig geringere Blutopfer auferlegt hatte, були краще забезпечені матеріяльно. Все це автор потверджує „фактами“ і робить висновок, що „Mithin bestand zwischen den Studenten und Studierten auf der einen und den Arbeitern auf der andern Seite ein Verhältnis. das man bis zu einem gewissen Grade als umgestülpten Klassenkampf, als Klassenkampf á rebours bezeichnen kann“. Проте, це аж ніяк не перешкоджає зі спокійним сумлінням констатувати історичний факт, що спровоковані Kriegsgewinst — заходами й прикладом російських робітників, „краще поставлені“ італійські робітники збройною силою захопили заводи й здали їх, завдяки моторності Джіолітті, добровільно. Дарма що в цей момент країну, де військове убрання зробилося ненависним, вважалося за dem Bolchewismus geweiht, інтектуальна буржуазія почала готуватися до боротьби, що почалася після перемоги буржуазних партій на виборах у Турині демонстрацією університету та політехнікуму й скінчилася переможним маршем Муссоліні на Рим. Підприємці, звичайно, розірвали угоди, що мали були підписати, і сильним кулаком знищили „конституційну фабрику“.

З цього почалася фашистська реакція; її коріння автор визначає такими-о трьома пунктами:

1) Die Besorgnis der Patrioten, durch unbesannenes Eintreten in die bolschewistiche Anarchie vermöchte das italienische Vaterland in seinem Bestand wieder in Frage gestelt zu werden;

2) der von uns erwähnte Klassenkampf â rebours, d. h. die Bewegung der in ihrer sozialen Existeur bedrohten intellektuellen Schichten gegen die Anmaszungen emporgekommener Proletarier;

3) die Interessenvertretung des Kapitals.

Автор вважає, що не мають рації ні соціялісти, що занадто підкреслюють останній факт, ні фашисти, що заперечують його. Між іншим, він відзначає досить цікавий момент, що стосується до перших кроків фашизму, а саме те, що фашизм зустрів тоді співчуття й допомогу від аграріїв та сільсько-господарських робітників, тимчасом як промислові робітники та капіталісти поставились до нього в кращому разі вичікально.

Проводирі фашизму, наприклад — Діно Гранді, оголосили себе прихильниками „романтизму" і без утоми доводили, що „тільки шляхом переціновання цінностей в сенсі перенесення ідеї сили на державне життя вони сподіваються домогтися добробуту". Через це автор називає фашистів teils Idealisten, teils Ideologen, які через свій колабораціонізм додержуються погляду, що die Klassen müssen sich im Staatsgedanken zusammenfinden і тим самим, дарма що „загрожують розколом владущих клас", усе ж таки „теоретично бажані й близькі буржуазії".

Тут до речи буде нагадати, що аналогічну думку автори попереду розглядуваних книжок намагалися знайти у Гегеля. На їхній погляд, що вони його намагаються провести, спорідненість Гегеля з фашизмом ще виразніше виступає в неприродньому, — мало б здаватися, і для Гегеля, і для фашизму,— надзвичайно негативному відношенні до безпардонно-експансивного індивідуалізму буржуазії. Так, ми бачили, що Гегель вважав буржуазну гонитву за зиском за найнебезпечніший для держави момент, бо він робить буржуазію нездатною боронити державу своєю кров'ю. Це саме свідчить автор і про фашизм, кажучи, що фашисти, бувши почасти ідеалістами, почасти ідеологами, не без жовчної скаженості й очайдушної зненависти терплять das Gendelband промисловости з її зграями pescicani, тоб-то акул, як в Італії звуть спекулянтів.

Проте, автор не забарився відразу ж додати, що „коли фашизм і неприязно ставиться до підприємців, то він зовсім не ставиться так до буржуазії, бо фашизм, сам того не знаючи, дуже близький до неосимонізму, що дуже розвинувся після війни у Франції.

Отже, фашизм поділив буржуазію на Borghesia parassitaria і Borghesia produttiwismo, і виступає тільки „проти ледачого черева і загрібущого золотого капіталу", ставлячись з належною пошаною до продуктивної буржуазії, що поповнює його лави.

Автор досить докладно зупиняється на політиці фашизму що до мас. Фашизм, завівши таксу на речі першої потреби й реалізуючи її збройною рукою чорноблузників, зумів den Sozialismus sozusagen von innen, бо Scharenweise haben die Sozialisten die roten Schlipse abgestekt und sich die schwarzen Hemden angezogen. Щоб це потвердити, він наводить цифри, ілюструючи ними те, що 1924 року в фашистських організаціях було понад 2 мільйони промислових робітників, тимчасом як соціял-демократична організація скоротилася до мінімуму, наприклад — до 170.000 чоловіка у профспілках.

Der Begriff des fascistischen Gewerkschaftertums ist ein ausgesprochen nationaler. Er verpönt jede direkte Verbindung mit Organisationen der ausländischen Klassenkollegen.

Але за це „держава повинна визнати національні профспілки, піднісши колективізм становища офіціяльного державного знаряддя" поруч з торговельними камерами та організаціями підприємців. Тільки таким способом класи з „гнилої опозиції" перетворюються на mitherschenden geschichtsforschenden Klassen. Тут ми знову маємо споріднену з Гегелем рису, бо Гегель, як це підкреслюють попередні автори, обстоював поголовну організовану участь у державному керуванні та будівництві, відкидаючи атомістичну демократію загальної рівности.

Успіхи фашистських профсоюзів дали Муссоліні привід сказати, що „Der zustrom der Massen ist der beste Beweis dafür, dass Proletariat im Fascismus nicht seinen Feind sicht", бо тримати в полоні організації 2 мільйони чоловіка неможливо. В неминучих сутичках з підприємцями пригнічені розбиті соціялістичні профсоюзи були підприємцям більше до вподоби, аніж бойові фашистські, що не забували випробованого методу насильства і в цій боротьбі.

Тут автор правильно вбачає внутрішню суперечливість фашизму, що, визнавши восьмигодинний робочий день ненависного Reformsozialismus'y, стоїть перед альтернативою wenn auch unter Wahrung einer stärkeren Hervorkehrung der vaterländischen Selbstbewustseins, selbst sozialistisch zu werden. Проте, проти „більшовицького дракону", що загрожував підприємцям, фашизм, оскільки він зумів значно зменшити число страйків і ставиться до них негативно, являє собою для підприємців „менше з лих", як висловлюється автор.

Як відомо, фашизм досі, за словами автора, „не легітимував себе духовно" і не має бодай до певної міри задовільної теоретично-обґрунтованої програми. Спроби що до цього робилося, і, як ми бачили вище, робиться, проте — в усьому досягнутому fällt die synthetische oder, wenn man will, eklektische Note in die Augen. Через це католицька партія вельми вдало відзначила філософію фашизму, за аналогією з картезіянським „cogito ergo sum", як філософію — „Faccio rimore guindi sono", тоб-то, що фашизм пізнання свого існування

виводить зі своєї жартівливости. Однак, це в жодній мірі не стало на перешкоді Гараппеле визнати саме еклектизм і жартівливість тим, що робить фашизм схожим на бурхливий потік і невразливим ні з боку релігійної, ні конституційної, ні класово-політичної, бо він „як національна система, охоплює всі ідеї і звязує їх у вищій політичній єдности". Читачеві ця нота не може здаватися незнайомою, бо це той лейтмотив, що червоною ниткою пройшов через усі три нами розглянені книжки. „Національна велика держава"— ось філософія і програма фашизму.

В боротьбі з виробничою й споживчою кооперацією фашизм підкреслив свій лібералізм або, по-старому, манчестерство, що з ним ми здибувались у Гегеля в його франкфуртський період.

Проте, як партійна організація, фашизм чим-раз більше починає залежати від великопромислових протекціоністських організацій і мусить, не зважаючи на свою антипатію до протекціонізму, провадити протекціоністську зовнішню політику. Що ж до внутрішньої господарської політики фашизму, то вона грунтується на принципі „всюди приватна ініціятива, доповнена державною контролею". Через цей принцип почту, телеграф, телефон і залізниці денаціоналізується й передається приватним особам. Наведений принцип попередні автори знайшли також і у Гегеля і відповідним чином освітлили.

З цього витягу з пояснювальної записки до проєкту закону про податок на спадщину, закону, що тільки почасти зберігається, видно, в якій мірі фашизм, так само як і Гегель, дбає про те, щоб людність „не піклувалася тільки про своє особисте індивідуальне життя":

„Der Fascismus will, als strenger Hüter der historischen Überlieferungen der Nation, ein finanzielles System vermeiden, dass den Staatsbürger dazu veranlasst, nur an sein eigenes indiwiduelles Leben zu denken und nur für dieses selbst zu sparen, der Leibrente den Vorzug zu geben vor der Versicherung Zugunsten der Kinder, sich mehr dem konsumieren, als dem sparen zuzuwendem und dadurch die Kapitalbildung und mit ihr die Produktivkraft der Nation selbst zu schedigen". Отже, і фашизм бажає створити політичну систему, що одночасно була б і етичною.

Властивий фашизмові антисемітизм скеровується своїм лезом проти євреїв-банківців та спекулянтів, з одного боку, і проти євреїв, належних до соціялістичної робітничої партії, з другого. Проте автор мусить визнати, що відносно перших усі заходи фашистів потерпіли невдачу, бо й сама фашистська партія не вбереглася від входження до її лав євреїв з зазначених буржуазних верств. Цікаво, що свій антисемітизм фашисти виправдують єврейським „інтернаціоналізмом", що, як відомо, являє собою просту антитезу фашистського націоналізму.

Розділ про зовнішню політику фашизму особливого інтересу не має. Це видно вже з того, що за критерій для оцінки Interessenkonflikte та Koutroversen у автора править völkische Temperamentsverschidenheiten. Єдине, про що варто тут згадати, це анексіоністські прагнення фашизму, а також в самій основі своїй хибна авторова оцінка взаємин фашистської Італії та більшовицького СРСР. Ці взаємини він оцінює таким чином, ніби „die Haltung der russischen Sozialrevolutionäre frug zu einer Stärkung der bestehenden Gesellschaftsordnung bei".

Кажучи, що і в Італії, і за-кордоном, „фашизм уславився, як запеклий ворог демократії в суспільстві та в державі", автор так визначає похід на Рим, що його фашисти пишаючись називають „Rivoluzione Fascista":

„1) Звільнитися з-під гніту повстанського більшовизму, отже — „контр-революція".

2) Зруйнувати демократичне панування, відкинувши (Ausschaltung) парламентаризм і масонство.

3) Створити нове коло „владу імущих", нове „Elite".

За ідеологів фашизму автор розглядуваної книжки вважає Манфео Панталеоні та Вільфредо Парето, що обидва являють собою видатних економістів-лібералістів і математиків. Парето не вірить у народній суверенітет і ставиться зі щирою зневагою до народнього представництва, бо фашисти — говорить автор — вважають парламентаризм за безпорадний у розв'язанні технічних питань. Ось через що Муссоліні, вважаючи свій похід на Рим за „озброєний плебісцит", визнає потребу спиратися на маси, не притягуючи, проте, їх до співробітництва в керуванні, а надто через представників. Парламентаризм корисний тільки як орган, що виявляє суспільну думку, і шкідливий, як форма керування, являючи собою несталий плацдарм боротьби двох диктаторських по суті партій.

Тут знов чути знайомі мотиви з приписуваного Гегелеві, хоч мотиви до певної міри й модернізовані в тому відношенні, що парламентаризм, прославлюваний там, тут зневажається і терпиться, як неминуче лихо, що без нього не обійдешся.

Нема чого дивуватися, що Парето зрозумів спорідненість фашизму з макіавелізмом, ту спорідненість, що її особливо підкреслюють відносно Гегеля Мейер-Моро й інші.

Міхельс такими-о словами пробує визначити основний напрямок Парето: „Для Парето знешкодження парламентаризму є наслідок перенесення вирішального впливу з парламенту на Elite. Тільки в питаннях високої політики Парето вважає за потрібне прислухатися до парламенту, як масово-психологічного елементу. Але всі питання практичної компетенції належить розв'язувати не парламентові, а великим течіям державного організму, що має в особі уряду свою при-

родню верхівку. Разом з цим Парето хвально висловлюється про фашистів, бо вони стоять на правильному шляху до того, щоб створити цю позапарламентську могутню Elite. І дійсно, фашисти мають на думці підкорити державний апарат принципові Elite, „до якого, крім того, належить залучати розважних („einsichtsreichen"), ради виробників і споживачів, утворивши особливу форму поширеної Державної Ради".

Як націоналісти, фашисти вважають за свого теоретика і філософа Vincenzo Gioberti. Його постулат про аристократичний характер італійського народу та про примат Італії вони засвоїли цілком. Свій аристократизм фашисти особливо підкреслюють, намагаючись „чистками" зберігти його в усій непорушності та чистоті, тоб-то намагаються, як вони самі висловлюються, „кровно усвідомити, що являють собою аристократію меншости".

Міхельс зазначає, що було б помилкою гадати, ніби фашизм цілком поглинув усі буржуазні партії. Тут помічається знаменний факт, що саме група консерваторів, невелика — що правда, попереджає про шкідливі наслідки, куди може завести надмірне нехтування парламентом. Такого погляду додержується Gaentano Mosca, єдиний депутат, що 1913 року виступав проти поширення виборного права, виходячи з безпардонної критики принципу більшости, покладеної в основу демократії. Справа тут не в скасуванні, а в поліпшенні народнього представництва, бо в першому разі „вийшов би бюрократичний деспотизм типу російського царизму, або ж тиранія меншости робітничих демагогів, яку репрезентує теперішній радянський уряд".

Коментувати наведених слів нема потреби, бо в частині, де говориться про уряд СРСР, вони з достатньою очевидністю абсурдні.

Фашизм має одну особливість, що на неї мало звертається уваги, це — оборона фашистами дідизного дворянства. Ця особливість є наслідок злиття з синьоблузниками, тоб-то націоналістами, що завжди були настроєні позитивно до аристократії крови. Цікаво, проте, відзначити, що не без нагніту було проведено визнання дворянства, наданого папою.

Досить цікавий розділ „до соціології фашизму"; він вартий того, щоб його репрезентувати тут по змозі повно цілою низкою цитат. Але нам доведеться обмежитися мінімумом, щоб не затягувати й без того розтягнений огляд.

Своє відношення до фашизму Міхельс на першій таки сторінці цього розділу виявляє такими словами: „Фашизм — партія юнацтва. Це виразно бачиш, дивлячись на їхні демонстрації, бо учасники цих демонстрацій молодші, свіжіші, жвавіші, щиріші й фізично вродливіші та естетично елітарніші, аніж відвідувачі соціялістичних зборів". „Фашизм — каже Міхельс — є партія інтелігентних фронтовиків, а

ардитизм утворив душу фашизму", бо всі вони в свій час об'єдналися навколо д'Анунціо, і „все студенство країни — фашистське". В своєму молодому бойовому запалі вони змогли „без особливого напруження повалити невойовничі соціялістичні робітничі маси". За причину цьому Міхельс вважає не тільки те, „що останні були неохочі до війни", а й те, що „вони зробилися м'які, мов масло", через сантименталізм етичного соціялізму та „антитеоретичний принцип еволюційно-історичного (entwicklungshistorischen) діялектичного і фаталістичного марксизму". Купка „неозброєних" (sic!?) фашистів — говорить автор — завжди, таким чином, могла розгонити велелюдні збори соціялістів, при чому бували випадки, що такі факти фіксувалося фонографами і „на довічну ганьбу більшовикам" використовувалося для агітаційних потреб.

„Загартовані в світовій війні елементи та юнацтво об'єдналися в фашизмі, щоб прославити принцип насильства". „В цьому пункті фашизм — говорить Міхельс далі — абсолютно матеріялістичний і неетичний. Під цим прапором він домігся влади й усіма людськими засобами гарантував її собі". „Фашизм — партійний уряд... а Consiglio Nationale Fascista збудовано „зовсім на радянський зразок".

Фашизм має цілу низку моральних постулатів; з них автор вважає за потрібне підкреслити негативне відношення до Violenti senza scopo, тоб-то без потреби суворих. „Абсолютно безоглядне довір'я й палка пошана до проводирів" — відріжняє фашистів від інших партій.

Найбільшу небезпеку фашизму автор вбачає в прагненні наслідувати фашистам у методі захоплення влади фашистським путчем; це може статися не тільки з чужоземними партіями, а й зі зміцнілою компартією Італії (хоч ми від цього далекі)"...

Автор закінчує словами: „Останнє слово завжди належить історії", зазначивши попереду, що „фашизм у ріжних місцевостях над усі сподіванки цілком себе виправдав".

Ця праця мала за завдання виставити в їхній безпосередній оголеності основні характерні риси фашизму та тенденцію дати йому авторитетну ідеологічну основу, що її спостерігається нині серед буржуазних соціологів і філософів Заходу і, зокрема, Німеччини. Поглибленої критики та аналізи деталей не малося на увазі, бо це має стати об'єктом спеціяльної праці. А те, що ми тут дали, завдяки вжитому методові співставлення та протиставлення,— остільки самоочевидне, що читачі й без особливої сторонньої допомоги зможуть зробити відповідні висновки.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ

Праці М. І. Зібера з поля статистики

Доба після селянської реформи 1860-х років відзначається певною революційною діяльністю інтелігенції, її прагненням наблизитися до народу. В звязку з цим, перед цією революційною інтелігенцією вставало питання виявити становище цього народу — в першу чергу селянства, бо саме на нього й хоче спертися ця інтелігенція, показати всьому громадянству ті соціяльно-економічні умови, що в них він перебуває.

Джерелом для такого виявлення була статистика; і не даремно, отже, саме на 1870-і роки, роки т. зв. „хождения в народ", і припадає з'явлення і розвиток земської статистики. Це статистика, так би мовити, самозванна; за таку вважали її вища й нижча адміністрація і навіть Центральний Статистичний Комітет [1]). Виникла вона з ініціятиви цієї революційної інтелігенції і мала служити її народницьким прагненням, її бажанням та планам. Через це, в перші часи особливо, земська статистика є не лише наука, а почасти й засіб для народницької пропаганди серед селянства. Це відзначає Ол. Ол. Русов, говорячи про діяльність чернігівських статистиків і підкреслюючи, що в ті часи статистик ішов на село часто не так для своєї безпосередньої праці, як для народницької пропаганди [2]).

Але й поруч з цією таємною, так би мовити, метою статистиків земська статистика різнилася своєю метою від урядової, адміністративної. В той час, коли метою адміністративної статистики було дбати про державні, урядові інтереси, статистика земська намагалася відстояти інтереси місцеві. Інтереси уряду й земства розходилися. Коли урядові, напр., були потрібні й салдати та добре організована військова сила, земству — здорові робітники й зразкове устаткування їхнього господарства; уряд був зацікавлений, щоб у скарб надходило як-найбільше податків, а земство, як представник платників цих

[1]) Ф. А. Щербина. Статистика. Прага, 1925 р., ст. 131.
[2]) Сборник Херсонского Земства, 1882 р., ч. І.

податків, було зацікавлене, щоб послабити податковий тягар і більше стягати податків до фонду земства, на місцеві потреби то-що [1]).

Правда, на думку уряду, запровадження земської статистики мало власне виявити більш яскраво можливості та норми оподаткування; земська статистика, отже, мала служити переважно цілям оціночним. Але це, так би мовити, службове завдання було швидко відсунуте на другий план іншим, а саме — вивченням економічних та інших умов народнього побуту. Залежало це, значною мірою, від того, що, як уже згадано, переведення земської статистики було переважно в руках поступової, часто революційної, інтелігенції — народників, з ініціятиви яких ця земська статистика власне й виникла. Ця інтелігенція, підходячи до цієї справи з цілком іншими інтересами, що про них ми вже коротко сказали раніш, відсувала на другий план інтереси оціночні, а через це ввесь час провадилася боротьба між цими суспільно-науковими й почасти революційними інтересами та інтересами вузько-практичними російських бюрократичних адміністраторів. Бувало, що уряд, а з його наказу і Центральний Статистичний Комітет переходив, так би мовити, в наступ на земську статистику, забороняв провадити подвірні переписи під претекстом, що ці переписи ширять серед селянства заколоти і замішання, звільняв земських статистиків, провадив серед них „чистки". Через ці чистки іноді спинялася цілком праця в деяких статистичних бюрах деяких земств [2]). Але, не зважаючи на ці урядові репресії та на постійні звільнення статистиків, вони, ці „лицарі на годину", як їх влучно називає Ол. Ол. Русов [3]), не складали рук і за кожної нагоди знову й знову поновляли свою працю. І не даремно, отже, як справедливо відзначає Ф. А. Щербина [4]), „ні одна галузь статистики в Росії не досягла такої повноти, багатства й різноманітности що до змісту, довершености в постанові статистичних досліджувань і розробки здобутих матеріялів, як земська статистика", не зважаючи на всі вищезгадані несприятливі умови праці та розвитку.

В умовах боротьби з урядовими поглядами, в умовах постійних репресій складалася й ідеологія земської статистики. Основним пунктом у цій ідеології було протиставлення принципів автономних і демократичних — принципам державного централістичного характеру. Зокрема, ці ідеї автономности повинні були, безперечно, знаходити ґрунт на Україні, де в ці часи серед усіх угруповань української інтелігенції (ми, звичайно, не маємо на увазі інтелігенцію Укра-

[1]) Ф. А. Щербина. Земська статистика, в. II, Падебради, 1923 р., ст. 2.

[2]) Кауфман. Земская статистика, Новый Энциклопедический Словарь, т. 18.

[3]) Русов, О статист.-эконом. программе Н. И. Зибера. Доповідь на засіданні стат. комісії при III відділі Петерб. Вольно-Екон. Т-ства, ст. 18., 1923 р.

[4]) Ф. Щербина. Статистика. Прага, 1925 р., ст. 131.

їни не українську) виразно панує думка національного визволення, певної автономії України. Але й у цілій Росії цей принцип автономности, висування інтересів у першу чергу місцевих, певної території, міста або країни, проти інтересів централістичних, урядових відограв значну ролю в розвитку земської статистики. Через цей принцип значною мірою змінюється й метод статистичного дослідження, головно у нас на Україні. Широкі досліди на великій території, за допомогою пересічних цифр, найцінніші для абстрактної науки, тепер не зовсім задовольняють громадянство, що починає ставити статистиці завдання — виявити становище тієї чи іншої території в тому чи іншому відношенні. В звязку з цим висувається, отже, нові методи дослідження, дослідження в першу чергу по змозі найменших територій. Треба сказати, що наукове обґрунтування цих теорій знаходять земські статистики переважно за кордоном, у закордонних учених, що їхні праці здебільшого з'являються в 1860-х роках, а в руських перекладах — наприкінці їх або на початку 1870-х.

Найповніше виявив цей метод баварський статистик Георг Майр [1]), що на конгресах статистичних (переважно на 8-у) настирливо радив покинути той „телескопічний" (як він казав) спосіб дослідження людського життя з більш віддаленого пункту спостереження,— спосіб, рекомендований Кетлем. Натомість Майр вважав за потрібне запровадити „мікроскопічне" дослідження: взявши певну місцевість, спочатку описово ознайомитися з її відмінами, а потім прикладати й числовий метод дослідження, розбиваючи за його допомогою вибрану місцевість на дрібніші райони. Цей метод, що його сам Майр називає географічним, має, отже, на увазі не виводити якісь світові закони про людину та її життя на всьому світі з відомостей, зібраних протягом століть, а вивчати лише певні одиниці простору й часу.

Але, крім Майра, вже раніше за нього (Майр свої досліди публікує переважно в другій половині 1860-х р.), а рівно ж і до з'явлення самої земської статистики, подібний метод обмеження будь-якою територією рекомендував інший, український, статистик, добре відомий і досі своїми статистичними дослідами України, власне Київщини. Це був Д. П. Журавський. Спинімося трохи докладніше на його теоріях, бо він, можна сказати, єдиний більш видатний статистик України і єдиний статистик-теоретик — до М. І. Зібера. В своїй праці „Об источниках и употреблении статистических сведений" (К. 1846 р.) Журавский також звернув увагу на становище статистики в Росії і накреслив ті заходи, що в першу чергу мали сприяти тут її розвиткові. Він виходив з того становища, що раніше, ніж розвязувати за допомогою статистики соціяльні питання, треба подбати про те, щоб

[1]) Автор відомої в той час праці „Закономірність суспільного життя"; переклад її на руську мову витримав два видання.

очистити вже сущі й відкрити нові джерела вірогідних відомостей. „Пока каждая основная цифра не будет изображать в точности, или очень приблизительно, того, что действительно есть в натуре, до тех пор высшие статистические иссл́едования будут только умозрительною игрою, вовсе бесполезною для общества и наук“ [1]). Ми, каже він, міркуємо про те, чи сприяє розвиток освіти піднесенню морали, чи ні, а дані для цього беремо з статистики чужих держав. Шукаємо причини багатства й бідности, а не знаємо приватних прибутків по різних класах нашої людности що до роду майна та праці і т. ін.

Навіть найпростіші відомості наші неповні й часто хибні. Візьмімо хоч би поділ нашої країни на вжитки (ліси, поля, луки то-що); відомості про них дають старости, конторники, бурмістри і т. і.,— відомості здебільшого не тільки не повні, але просто неправдиві. А через це, каже Журавський, завданням статистики в першу чергу має бути не збирати яко мога більше маловірих даних, а очистити джерела їх. І коли-б можна було очистити ці джерела, то, за даними бодай за кілька років, можна було б визначити хоч би закон послідованости урожайних і неврожайних років, а це, на думку Журавського, внесло б у наше сільське господарство елемент передбачливости, а згодом з цього елементу могла б розвинутися система взаємного забезпечення проти вогню, мору на худобу то-що.

Висловлюючи такі гадки про потребу поліпшити джерела нашої статистики економічної і розробляти її поки-що хоч з метою практичною, Журавський вважає за можливе перевести це засобами приватними, а не державними.

Поділяючи зміст статистики на дві частини: матеріяльну (основну, хронологічну й порівняльну) та раціональну (елементарну й прикладну), Журавський вимагав вживати всюди категоричного обчислення, тоб-то обчислення земель, природних умов, майна, прибутків, і т. ін.,— взагалі всього, що має вплив на людину в суспільних взаєминах. Для свого часу Журавський вимагав, щоб у Росії було організовано постійні джерела статистичних матеріялів з систематичним встановленням статистичних категорій з таких предметів: 1) Підсоння, 2) Місцевість, 3) Людність, 4) Народній побут, 5) Приватна власність, 6) Народня праця та продуктивність, 7) Податки й повинності, 8) Народні лиха, 9) Моральність, 10) Освіта, 11) Державне управління, 12) Державне господарство [2]).

З обчислення предметів, що їх Журавський вважав за потрібне дослідити в певній місцевості, з певним підсонням і т. ін. (детальніше спинятися на цьому ми не будемо за браком місця), ми бачимо, що він почасти повертається до старої дефініції статистики в розумінні

[1]) Журавский. Об источниках и употреблении статистических сведений“. К., 1846 р., ст. 6 — 7.

[2]) Ibidem, ст. 191 — 210.

описового Ахенвалевського напрямку. Але тут є та ріжниця, що він, як уже згадано, не бере певної держави і не має на увазі всього людства, а обмежується певною територією, для визначення території та підсоння якої вимагає також і цифр, а не простого опису, і тут (як взагалі для статистики про людське суспільство, що живе на цій території) вимагає числових виявлень, але додержуючись обчислення за певними категоріями.

Отже, ми бачимо, що земська статистика на початку свого існування мала вже певне наукове обґрунтування потреби „мікроскопічного" дослідження, обґрунтування як у працях російських (власне українських) статистиків, так і переважно в працях закордонних. Але бракувало певної програми для збирання статистичних даних, а також і розроблення їх. До деякої міри соліднішу програму дав Журавський, але вона не зовсім уже відповідала соціяльно-економічним умовам після селянських реформ, умовам 1870-х років. Через це земські статистики України відразу відчувають потребу в такій програмі. Одночасно відчувається потребу досліджувати й сільську промисловість, що її почасти ігнорували попередні статистики, досліджувати капіталістичну диференціяцію села то-що. Ігнорувала ці питання земська статистика через ті верстви інтелігенції, що стояли на чолі її, інтелігенції народницької, що надавала певного народницького обарвлення не лише всій її діяльності, а й самій земській статистиці [1]). Але згодом обставини змінюються. В статистичній праці поволі починають брати участь, крім народників, соціялісти і, головне, нечисленні тоді ще марксисти, що (не зважаючи на свою нечисленність) відграють тепер у ній значну ролю. Ця участь марксистів призвела до „усунення певної однобічности з попередньої, народницьки обарвленої, земської статистики: значно більше уваги почали звертати на прояв промислової діяльности населення та на симптоми капіталістичної диференціяції села" [2]). На Україні основоположником цих нових думок був Микола Іванович Зібер, відомий економіст і статистик, один з перших марксистів на Україні і в Росії. В значній мірі під впливом його промов з університетської катедри та його праць поповнювалися ряди марксистів не лише на Україні, а й у Росії, а з них потім виходили, між іншим, і діячі статистики; під впливом його статистичних праць організовується земська статистика на Україні; під впливом його славнозвісної для свого часу програми для збирання статистично-економічних відомостей складаються програми пізніші, ба навіть утворюються цілі школи в статистиці, напр., т. зв. Чернігівська школа.

Не спиняючись на особі самого Зібера, як рівно ж і на його діяльності взагалі, бо це не входить в обсяг нашої теми, ми скажемо

[1]) Кауфман. Земская статистика, Нов. Энц. Слов., т. 18, ст. 621 — 62.
[2]) Ibidem.

лише кілька слів про з'явлення у нього інтересу до статистики. Справа в тому, що статистикою Зібер, можна гадати, зацікавився досить пізно. За студентських часів він цікавиться переважно політичною економією, пише свою відому дисертацію на тему економічну („Теория ценности и капитала Рикардо в связи с позднейшими разъяснениями") і дістає 19 листопада 1871 року ступінь магістра політичної економії. Статистикою М. І. Зібер зацікавився глибше правдоподібно за кордоном; це підкреслював і його керівник, проф. Бунге, рекомендуючи його на доцента політ. економії та статистики (на місце проф. Цехановецького) в Київському університеті. Бунге писав, що „отчет г. Зибера (про закордонну подорож. С. Ш.) свидетельствует способность г. Зибера не только к трудам отвлеченного философского содержания, но и к статистическим работам" [1]). Одночасно він пропонував негайно після затвердження Зібера на доцента дати йому читати курс зі статистики; це тим більше раціонально, що в противному разі студенти 4-го курсу зовсім не прослухають цього курсу [2]). Правдоподібно, отже, що Зібер зацікавився глибше статистикою за кордоном, а потім продовжував поглиблювати цей інтерес підчас своїх лекцій з статистики (їх він розпочав в університеті 21 січня 1874 року), працюючи одночасно й над практичним статистичним завданням — виробленням статистичної програми, і над здійсненням цього завдання — через київський одноденний перепис 2 березня 1874 року [3]).

Головною працею М. І. Зібера з поля статистики був його добре відомий за тих часів „Опыт программы для собирання статистико-экономических сведений", складений на прохання Південно-Західнього Російського Географічного Т-ства [4]). Надруковано цей програм 1875 року. Додержуючись почасти засад цієї програми, власне, мабуть, за вказівками Зібера, бо ледве чи була програма його надрукована до 1975 р. [5]), було переведено й вищезгаданий перепис 1874 р., дані якого пізніше й обробив Зібер у своїй цікавій статті „Материали для наблюдения над общественно-экономическою жизнью

---

[1]) К. Центр. Іст. Архів ім. Антоновича, фонд справ ради унів. св. Володимира, спр. № 106 „Об определении г. Зибера на должность доцента по кафедре политической экономии и статистики", 23 серпня 1873 р, ст, 1 — 2.

[2]) Ibid.

[3]) Про це див. нашу статтю „Київський одноденний перепис 2 березоля 1874 року". Збірник „Київ та його околиці", ст. 351 — 384.

[4]) М. І. Зібер був дійсним членом цього т-ства.

[5]) Ол. Ол. Русов каже („О статист.-экономической программе Н. И. Зибера". Зачитано 1903 р. в. Петерб. Вільно-Економ. Т-стві), що, скільки він пам'ятає, програму було друковано двічі — 1873 і 1875 років. Ми на примірник видання 1873 р. не натрапляли, то й гадаємо, що ледве чи цю програму було видано, як каже Ол. Ол. Русов (покладаючися лише на свою пам'ять) 1873 року. Зібер після оборони

русского города“ [1]), порівняльно з даними перепису Петербургу 1869 р.

Програма М. І. Зібера мала для тих часів величезну вагу. „Нынешнее поколение провинциальних или земских и городских статистиков-практиков“, писав Ол. Ол. Русов 1903 року, „т. е. статистиков, добывающих основной материал, а затем и разрабатывающих его, не знакомо с теми теоретическими научными сочинениями, которыми предшественники их пользовались в старину для составления программ, исследования селений, местностей, отдельных явлений экономической жизни, производств и т. п. Одним из главних источников при составлении практических программ нарождавшейся в 70-х и 80-х годах прошлого (XIX. С. Ш) столетия земской статистики была программа профессора Киевского университета Н. И. Зибера „для собирания статистико-экономических сведений всякого рода“ [2]). І недурно, отже, свідчив у іншому місці Ол. Ол. Русов, що за тих часів статистики, виїжджаючи на села, обов'язково брали з собою програму М. І. Зібера [3]). Ця програма, як ми побачимо далі, справді для тих, а навіть і пізніших часів, була досконала й не змушувала бажати, як зазначав той самий дослідник [4]), нічого кращого. Значно вплинула вона на розвиток статистики. Вже з'явлення в земських зібраннях наприкінці

своєї дисертації виїхав у закордонну подорож і повернувся лише десь аж наприкінці 1873 року (навіть на доцента його обиралося підчас його відсутности. К. Ц. І. Арх. ім. Антон., спр. № 106 Ради Університету), а розпочав лекції в університеті в січні 1874 р. Та й дійсним членом Південно-Західнього Відділу Географічного Т-ства, яке ніби-то видрукувало цю програму 1873 р., М. І. Зібер став лише в 1874 році; його було обрано на засіданні Т-ства 17 лютого того року (Записки Юго-Западного Отдела Имп. Русского Географического Общества, т. II, за 1874 р. К. 1875, ст. 7). Отже, за Русовим виходило б, що програму свою склав М. І. Зібер за кордоном, звідти переслав її до Півд.-Зах. Відділу Геогр Т-ства, якого членом він і не був тоді, а той видрукував цю програму, як працю свого члена. Думка безперечно неправдоподібна. Можливо все ж таки, що цю програму було видруковано двічі, але тоді швидше за все — 1875 і 1876 років. Принаймні переглядаючи залишки архіву Півд-Зах Географ відділу, ми зустріли рахунок на друкування праці „Опыт программы“ (очевидно, Зібера) від 25 липня 1875 р. (ухвалено ж цю програму до друку 16 травня), числом 1.200 примірників (Рукоп. відділ ВБУ, п.в. докум. № 6776). Але і в наступному році знову друкується різні програми (в рахунках друкарні назов і авторів їх не зазначено). Отже, коли тільки спогад Русова про два наклади програми правдивий, то можливо, що другий наклад вийшов 1876 року. Що ж до участи в Київському одноденному переписі, то Зібер тут міг впливати на початки його своїми листами з-за кордону, а, повернувшися, міг надати остаточної редакції програмі, складеній до його приїзду, та керувати самим переведенням його.

[1]) Знание, 1876 р., березень-квітень ст. 30 — 82, 1 — 78.

[2]) Доклады в III отд. Ц. В. Э. О-ства за 1903 рік, „О статистико-экономической программе Н. И. Зибера“, ст. 1.

[3]) В. Б. У., відділ рукописів, п. в. документів, ркп. № 532, „О желательной организации земской статистики“ Ол. Ол. Р сова.

[4]) Р у с о в. Краткий обзор развития русской оценочной статистики, ст. 22

XIX ст. виразу „учесть баланс экономической жизни губернии“ говорить за те, що прагнення М. І. Зібера та його наступників визначити кількісними величинами те, що раніше вважалося за можливе характеризувати описовими реченнями, не минули марно [1]).

Програма М. І. Зібера (один чи два наклади — з певністю сказати важко) дуже швидко розійшлася по руках, швидко зникла з продажу, і тепер через те навіть по бібліотеках рідко можна розшукати якийсь її примірник. Навіть на початку нашого століття вона вже була паритетом, і даремно земські статистики намагалися знайти будь-де примірника її, обіцяючи за неї значні навіть гроші [2]).

Саме в цій програмі і, головне, в передмові до неї виявилися погляди М. І. Зібера. Одночасно бачимо ми ці погляди і в іншій його статті, що поруч з програмою є одинокими його теоретичними працями з поля статистики. Це була стаття під заголовком „Что такое статистика?“, надрукована 1874 року в журналі „Знание“ за серпень місяць [3]). Правдоподібно, що цю працю М. І. Зібер написав на початку 1874 р., викладаючи в університеті, коли він читав статистику 4-му курсові студентів юридичного факультету. До огляду цієї статті, що є теоретичним обґрунтованням програми (її ми розглянемо пізніше), ми тепер і перейдемо.

В своїй статті автор не говорить про правдивість чи неправдивість самих джерел, а намагається визначити самий предмет і методи статистики. „Большая часть общих статистических сочинений грешит одним важным недостатком, именно — отсутствием цельности взгляда на подлежащий исследованию материал, откуда вытекают, между прочим, и крайняя шаткость, и неточность понятий о самой статистике“ [4]), — так починає М. І. Зібер свою статтю.

Огляд статистичних робіт попередніх авторів, зокрема робіт теоретичних, дають йому підставу намітити дві головні хиби в статистиці: по-перше, безконечно велика випадковість статистичних класифікацій, як загальних, так і тих, що стосуються групувань причин і наслідків, по-друге — надзвичайно несталі розуміння статистиків про закономірність причин, одностайність то-що суспільних явищ, а це призводить як до надмірного перебільшення, так і до надмірного переменшення значіння статистики. Що до загальної класифікації статистики, то вона, зі своїм поділом (у ті часи) на статистику людности, статистику економічну і статистику моральну (духовну), є цілком безпідставна, бо нема одного спільного принципу, спільного критерія, що його треба

---

[1]) Русов. О стат.-экон. программе Н. И. Зибера, ст. 13.
[2]) Ibidem, ст. 2.
[3]) Знание, 1876, серпень м., ст. 1 — 31.
[4]) Что такое статистика, ст. 1.

класти в основу цілого поділу. А в класифікації причин і наслідків ми відразу наштовхуємось на цілковитий хаос порівнянь і співставлень. Одне явище ставлять у залежність від одних причин, інше — від інших і т. д. Помічається такий брак продуманої системи навіть у першорядних статистиків, як у Кетле, Вагнера, Віппеуса.

Другою хибою, як згадано, є цілком несталі розуміння про закони, каузальність і т. ін., що панують у статистичній літературі. І це, безперечно, не дивно при тих непевних спробах систематизувати взаємний вплив суспільних відносин, про які було щойно зазначено. А між тим питання про закономірність, одностайність і т. ін. досить таки важливі в галузі статистики.

Щоб розвязати вищезгадані непорозуміння і ліквідувати хиби, М. І. Зібер звертається до самого систематичного матеріялу, щоб вияснити, в якій мірі він може розраховувати на самостійність; далі він робить уже спробу відшукати найбільш точний і природний методичний порядок розгляду цього матеріялу.

Уважніше придивившись до статистичного матеріялу, каже він, ми побачимо, що, за винятком окремих фактів моральної статистики і, може, цілої статистики людности, всі інші числові дані, що стосуються суспільного життя, входять до складу економічної науки. Саме ці числові дані, що стосуються суспільного життя, і розглядає М. І. Зібер у своїй статті; а інші всі дані, на його думку, належать до природознавства і можуть зацікавити статистиків-економістів лише остільки, оскільки стикаються з суспільством.

„Вникая ближе в характеристику статистических обобщений, относящихся к области экономической науки, мы замечаем, что все они отличаются двумя общими признаками. Возьмем ли мы данные, относящиеся к земледелию, к торговле, к путям сообщения, к банкам, к мануфактурам и т. д.,— всюду мы можем заметить, что в общем итоге речь идет здесь или о производстве, или о потреблении: форма денежного обмена, благодаря которой мы имеем, напр., сведения о движении цен, о заработной плате и т. д., только прикрывает собою эти два основных типа общественных процессов, вечно сменяющих друг друга и в последнем счете служащих не более как выражением общественного обмена веществ и сил. Сама статистика торговли распускается, при ближайшем анализе, в статистике транспортировки, т. е. одной из операций производства же, осложненной статистикой специфической формы этой операции, именно — капиталистической. То же следует заметить решительно обо всех прочих статистических данных экономической традиции“ [1]).

Проте, навіть і моральна статистика, як рівно ж і статистика людности, мають спільне з економічною статистикою, коли взяти

[1]) Ibidem, ст. 12 — 13.

центральними пунктами суспільного життя суспільне виробництво та споживання, тоб-то витрачення й відновлення суспільних сил. Хіба не є народження і смертність числовим виразом того порядку, де поновлюються покоління людей, тоб-то певні пересічні суми суспільного виробництва і споживання? А в статистиці моральній? Статистика освіти, напр., очевидно, цілковито входить у галузь науки, що досліджує людську працю; коли політична економія досі (тоб-то до часів М. І. Зібера) мало звертала уваги на цю категорію явищ, звідси ще не виходить, щоб для неї відводилося цілком окреме місце в науці.

Але як же саме класифікувати всі ці групи фактів, розкласти їх у найбільш природному порядкові, найбільш придатному для вивчення? Що до цього, то М. І. Зібер висуває такі міркування:

Що до методу дослідження явищ, то звичайно не надається уваги тому дуже важливому спостереженню, що не лише ціла ділянка явищ, які спостерігається, відбуває важливі зміни, перебуває в постійному русі, і, отже, має бути досліджена в звязку з простором і часом, а й самому дослідникові потрібний певний час, щоб вірно опанувати дійсність і розкласти уявлення, добуті ним, у певному логічному порядкові. Ці хиби дослідження усуває Огюст Конт своїм поділом наук за критерієм „возрастающей сложности и убывающей общности“ [1]). Людина не може-відразу в один момент відбити в своєму розумі картину явищ, що її оточують, а тому питання про те, які саме явища треба спостерігати в першу чергу, які — потім і т. ін., набуває значної ваги. Коли це питання ігнорувати, буде один хаос; і, навпаки, додержуючись порядку, поданого Контом, можна дати по змозі вірну класифікацію.

Що до питання про те, що більше, а що менше складне, то Зібер за Контом характеризує найпростішими явищами суспільного життя саме ті, які охоплюють усі людські суспільства по всьому світі в усі часи. Зростаючи, складність буде в такому разі характеризуватися чим-раз меншим протягом явища в часі та просторі. Цеб-то, з цього погляду, ремесниче виробництво буде простіше від мануфактурного, мануфактурне простіше від фабричного і т. ін. Зібрання результатів подібних спостережень повинно дати нам по змозі повну картину суспільного життя. Одним з найпростіших явищ є „обмен веществ между организмом человека и природой, расходования и возобновления материала тела и усилий“ [2]), цеб-то процес продукції й споживання. Але цей процес в одній людині не творить ще суспільного явища. Проте, з'єднуючись між собою через суспільну кооперацію, ці явища творять уже цілий суспільний механізм, де дії поодиноких індивідів

[1]) Ibidem, ст. 15.
[2]) Ibidem, ст. 17.

відограють ролю коліс і гвинтів цього механізму. Ця суспільна кооперація праці є найбільш простий і спільний соціяльний феномен.

Не зупиняючись на кооперації більш докладно, М. І. Зібер переходить до обміркування інших двох предметів: 1) що саме у вищезгаданих явищах підлягає нашому дослідженню і 2) як їх треба спостерігати — в просторі чи в часі.

Що до першого предмету, то відповідь тут ясна: щоб мати якнайточніше розуміння про те чи інше явище, треба збагнути думкою ціле явище або, коли це не можливо, яко мога більшу частину його. Таким способом, „измерение явления, по возможности точное, в крайнем случае приблизительное (законы больших и средних чисел), оказывается не менее естественным способом положительного исследования“ [1]). Треба додати, що, вживаючи цього способу для вивчення явищ суспільної кооперації, ми повинні обмірити ті елементи — кількість праці й споживання — як взагалі, так і в поодиноких випадках.

Друге питання розвязати далеко важче, але все ж не неможливо. Коли спостерігати згадані соціяльні феномени в даний момент життя якогось сучасного народу, то безконечна складність і заплутаність предмету позбавляє можливости встановити звязок і ієрархічну послідовність різних частин такого цілого. Але, з другого боку, жодне з суспільств ніколи не посідало такого становища, щоб вважати всі ті дрібніші фази, за винятком безперечно основних, які воно проходить, за конче потрібні для всіх інших. Інакше кажучи, вивчення динаміки соціяльних відносин для одного якогось суспільства не може ще претендувати на цілковиту повноту та цілком точне загальне пристосування. Отже, лише дослідження суспільних явищ для всіх сучасних і колишніх суспільств привело б до точного обґрунтування науки про суспільство. Але, скільки це неможливо загалом та скільки все ж треба визнати, що основний шлях розвитку окремих суспільств різних народів мав багато спільного, — порівняльне вивчення різних суспільств окремих народів може дати багато підстав для розвитку науки про суспільство. Взагалі ж для народів, що мають відносно більш точний статистичний матеріял, треба вживати такого способу дослідження: дані треба розглядати по змозі за певний паралельний період їхньої історії, не такий короткий, щоб підпасти впливові випадкових обставин, і не такий довгий, щоб могли позначитись якісь зміни.

Змалювавши так свої погляди на статистику, її методи, предмет то-що, М. І. Зібер подає план будови програми для цільного відносно розроблення статистичного матеріялу, що стосується суспільства.

1. а) В основу всіх наступних узагальнень треба покласти по змозі точне вивчення важливіших чинників природи, від яких залежить

[1]) Ibid., ст. 21.

суспільне виробництво і споживання. Це — підсоння, кількість споживних матерій (речовин), що є на поверхні землі та в воді, і ступінь пристосування поверхні землі до пересування людей і продуктів.

b) Далі розглядається пересічне народження (за кілька років), залежно від зазначених умов.

c) Пересічна смертність, залежно від тих самих умов і народження.

d) Пересічний кількісний склад людности, залежно від усіх попередніх умов.

e) Нарешті, склад людности що до віку; його треба досліджувати знов таки залежно від попередніх умов.

Цим закінчується відділ числової характеристики загальних соціяльно-фізіологічних відносин [1]).

II. Другий відділ обіймає дані, що стосуються основних фізіологічних типів суспільних союзів або кооперації. Сюди належить: пересічний статевий склад людности, а також і племінний склад, в звязку з природними умовами народження, смертністю та пересічним складом (кількісним, статевим і т. ін.) людности. Саме в цьому пункті починається вивчення кількісних даних, що стосуються типів суспільних союзів у властивому розумінні цього слова, тоб-то виробництва й споживання [2]).

III. У відділі праці насамперед треба розглянути:

a) Пересічний розмір праці, що її витрачає в природних умовах протягом пересічного життя пересічний індивід тієї чи іншої стати, віку, племени.

b) Далі треба вивчити пересічний розмір фізичної праці в звязку з усіма вищезгаданими умовами, а також і в співвідношенні до всієї маси праці.

c) Потім ми маємо дослідити, додержуючись того ж таки принципу ступневого ускладнення явищ, пересічний розмір: 1) мисливської й рибальської фізичної праці, 2) праці первісних хліборобів, 3) праці ремесничо-хліборобської, 4) мануфактурно-хліборобської, 5) фабрично-хліборобської. Тут всюди треба проводити ріжницю між працею на знаряддя виробництва та пересування важливіших предметів споживання, з одного боку, і з другого — працею на їжу, одяг, житло й інші потреби.

d) Слідом за цим треба розглянути кількість фізичної праці, що її витрачається на задоволення потреб зовнішньої й внутрішньої оборони на різних ступенях суспільного розвитку,

e) Нарешті, треба розглянути працю розумову (ця галузь ще потребує детальнішої класифікації) [3]).

---

[1]) Ст. 23 — 24. Ми подаємо цей уступ, як і дальші уступи, лише схематично, коротко.

[2]) Ст. 24 — 25.

[3]) Ст. 25 — 26.

IV. Останній розділ складає споживання. Тут насамперед треба вивчити: а) пересічний розмір споживання важливіших предметів протягом пересічного життя пересічного індивіда, за тих чи інших умов природи, віку, стати то-що.

b) Далі йде огляд пересічного розміру споживання зазначених предметів на відновлення фізичної праці, цеб-то групи людей, що над цим виключно працюють за тих чи інших умов природи, віку і т. ін.

c) Потім ми маємо дослідити кількість споживання на відновлення фізичної праці за різних форм кооперації (мисливсько-рибальської, пастухівської, хліборобської, ремесничо-мануфактурної, фабрично-хліборобської), додержуючи ріжниці між розмірами й терміном служби знарядь виробництва важливіших предметів споживання, з одного боку, і з другого,— між споживанням їжі, одягу, житла й інш. потреб гуртовою цифрою,— знов таки в звязку з умовами природи, віку, стати, племени.

d) Слідом треба вивчити розмір споживання осіб, що служать фізичною працею потребам внутрішньої й зовнішньої оборони.

e) Нарешті, наприкінці йде споживання груп людности, що живуть з розумової праці (звичайно, мішані, гібридні групи, яких є всюди досить,— треба вивчати окремо [1]).

Така, в головних рисах, цільна програма для розроблення суспільних явищ. Загалом, наведена будова відповідає таким вимогам: по-перше, матеріял у ній класифіковано тут за найприроднішим порядком, який лише можна вигадати, і тим самим у значній мірі розвязано питання про самий метод розробляти суспільні явища; по-друге, всі важливіші суспільні явища поставлено в залежність від усіх інших, більш широких або спільних і, отже, конче попередніх що до часу. Це не тільки усуває всяку мішанину у вивченні взаємовпливів суспільних функцій, а й встановлює єдиний можливий погляд на причинність, закономірність їх і т. ін.

Такий, у головних рисах, погляд М. І. Зібера на статистику. Від себе додамо, що автор, взявши цілком вірний критерій — погляд на суспільне життя, як на продукцію і споживання, а за головний чинник визнаючи працю, подав дуже просту, але й дуже вдалу спробу класифікації суспільних явищ, дуже зручну і добру програму економічної статистики. Але, не спиняючись на цьому докладно (ми ще повернемось до цього наприкінці нашого невеликого нарису), перейдімо тепер до огляду самої програми М. І. Зібера, що вийшла 1875 року в Києві [2]).

---

[1]) Ст. 25 — 27.

[2]) Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. Составил действит. член Отдела Н. И. Зибер для Юго-Западного Отдела Имп. Рус. Географ. О-ства, in 24°, Київ, 1875 р., ст. 32.

До програми М. І. Зібера додано вступ, де автор коротко викладає свої думки, а також пояснення до плану — як користуватися програмою. Не зупиняючися тепер на цьому останньому, розгляньмо раніше, ніж перейти до самої програми, погляди М. І. Зібера на статистичну програму; погляди ці, як ми побачимо, нагадують його попередні думки, висловлені в статті про статистику.

За мету програми автор ставить собі завдання дати цільне зведення (свод) питань, що стосуються визначення фактичного, а не приблизного лише бюджету тієї чи іншої групи людности. Скільки основними елементами такого бюджету є продукція і споживання предметів, потрібних для життя, то систематичне вивчення цих процесів у їхньому взаємовпливі має дати нам усі дані, щоб вірно збагнути економічне становище суспільства. Які, по-перше, ті суспільні форми, що вбирають у себе продукцію й споживання, і, по-друге, скільки витрачається праці на виробництво предметів для існування і скільки її споживається, — ось ті основні питання, що їх ставиться до сукупности суспільно-економічних явищ.

Розділ програми про „Суспільно-економічні відносини людности“ і підрозділ про „Індустріяльний склад і індустріяльні відносини“ є не що інше, як детальне поглиблення цих двох питань. Перше з них розпадається в свою чергу на цілу низку дрібніших питань під загальним заголовком „Форми виробництва, транспорту й споживання“, друге — розвинене в розділі про „Розміри виробництва, транспорту й споживання“. Відносячи до розділу продукції й споживання також і транспорт, М. І. Зібер виходить з тієї думки, що транспортова промисловість, подібно до всякої іншої, з одного боку, належить до витрачання людської сили, а з другого — являє собою процес такого самого знищення або споживання (небезпосереднього) засобів перевозу, яким є й використання господарських будівель, усяких машин і т. ін.

Зробивши ці короткі пояснення, перейдімо тепер до огляду самої програми. Скільки самі питання про форми й розміри суспільного виробництва та споживання не дали б усіх повних відомостей, М. І. Зібер подає спочатку низку питань (42) загального характеру, що мають на увазі ознайомити з розміром предмету дослідження [1]). Ці питання, що стосуються кількости, віку, стати, родинного стану, національности, верств, освіти, ступеня складности праці продуцентів і споживачів, викладено в розділі під заголовком „Загальні відносини людности“, а цей розділ в свою чергу розпадається на дрібніші підрозділи. Ці питання розкладено „в порядке возрастающей сложности и убывающей общности“, що його і раніше так рекомендував М. І. Зібер. Так, ми бачимо, що тут питання про кількість людности

[1]) Н. З и б е р. Опыт для собирания стат.-экон. сведений, ст. 9 — 14.

йде раніше від питання про стать, а це — раніше від питання про вік, родинний склад і т. ін. Але залежність між цими питаннями не обмежується самим лише ієрархічним порядком розташування їх; вона значно тісніша. Скільки кожне більш складне явище охоплює в собі й усі попередні, більш прості, то й кожне більш складне питання програми має в собі й усі попередні. Наприклад, склад людности що до освіти. В цьому розділі, довгу низку питань пристосовано так, щоб відповіді в них систематично вияснювали найрізноманітніші сполучення різних ступенів освіти з кількістю, статевим, родинним, національним і іншим складом груп людности. Через такий спосіб розкладання матеріялу кількість питань у кожному підрозділі все зростає. Так, у підрозділах про кількість, стать і вік людности ми бачимо по одному лише питанню, в підрозділі про родинний стан — 5, про національний — 7, про верству — 14, освіту — 13 питань.

Треба сказати, що М. І. Зіберів поділ людности що до віку відрізняється від західньо-европейського (як для тих часів, так значною мірою і для пізніших). Зібер поділяє людність що до віку на дві групи: продукційну (від 15 до 60 років) і непродукційну (до 15-ти й понад 60 років). Цей поділ, до речи, послужив і надалі, зрідка з деякими — лише територіяльними — змінами, схемою для групування людности в багатьох губернях, де розпочали праці над дослідженням складу сільської людности[1]). Безперечно, ті чи інші вимоги могли подекуди вплинути на зміну періодів віку, але встановлення порядку більш-менш загальних питань що до складу людности є великим досягненням і цінністю програми М. І. Зібера, як це блискуче підтвердила практика провінціяльних статистиків.

Другий розділ програми М. І. Зібера присвячений вивченню продукції і споживання (посереднього й безпосереднього) і має заголовок „Суспільно-економічні відносини людности“[2]). В свою чергу цей розділ поділяється на два підрозділи: 1) соціяльний склад, 2) індустріяльний склад та індустріяльні відносини. В свою чергу другий підрозділ поділяється на дві частини. Перша з них має заголовок „Форми продукції, транспорту й споживання“ і налічує в собі десять питань. Їх присвячено вияснению форм продукції, тоб-то тій стороні справи, яку пізніше так ретельно вивчали для хліборобської продукції земські статистики, інколи змінюючи (зрідка) ці питання, залежно від побутових відмін тієї чи іншої території.

Тепер, вияснивши ті суспільні форми, що в них виливаються продукція і споживання, Зібер ставить питання кількісні, тоб-то про

---

[1]) До речи, цей поділ людности що до віку і досі приймають дослідники (напр., і автор цієї статті) в працях статистично-економічного характеру, напр., з Румянцівського опису XVIII ст.

[2]) З и б е р. Опыт программы, ст. 15 — 31.

розмір їх. Але, скільки суспільні форми продукції й споживання стосуються як самих приладь і засобів виробництва, так і самих предметів, що задовольняють ці потреби, програма має два цикли питань про продукцію й споживання — посередні й безпосередні. Під посередніми, допомічними видами продукції М. І. Зібер розуміє продукції, що виготовляють приладдя й засоби виробництва, за допомогою яких добувається предмети харчів, напоїв, одягу, взуття, житла й транспорту. Під безпосереднім розуміється саму продукцію харчів, напоїв, одягу й взуття, житла, транспорту, предметів розкошу, естетики то-що.

В своїй програмі М. І. Зібер спочатку розглядає продукцію й споживання посередньо, а потім уже безпосередньо. Питань для вивчення як продукції, так і споживання поставлено по 5-ти, при чому ті, що стосуються продукції, відзначено літерою а (а, $а^1$, $а^2$, $а^3$, $а^4$), а споживання — літерою б (б, $б^1$, $б^2$, $б^3$, $б^4$). Кожне питання підрозділяється ще на два більш вузькі, що ще деталізують його.

Загалом, як бачимо, в розділі про суспільно-економічні відносини М. І. Зібер додержується принципів, що їх тримаються всі науки, а саме — морфології й систематики: спочатку визначається форми продукції транспорту й споживання, а потім уже їхні розміри. Що ж до динаміки, цеб-то руху господарських явищ у часі, то автор програми не ставив собі завдання висвітлити й це питання „как по представленной им сложности, так и по скудости тех данных, которыми, по всей вероятности, будут располагать в этом отношении наблюдатели“ [1]). Але програму його було збудовано так, щоб, у разі потреби і наявности відповідного матеріялу, дослідник міг звернути увагу й на динамічний процес у господарських явищах (про це ми скажемо кілька слів пізніше).

Така, отже, була сітка питань, що за допомогою їх автор намагався вияснити всі функції економічного життя, того чи іншого явища. А скільки він мав на увазі переважно дослідження українського й руського села (що видно з указівок у його програмі на плуги, коноплю, льон то-що), він додав до своєї програми в додаткові ще 9 питань для характеристики форм продукції, в їхніх звичайних сільських проявах, та індустріяльних відносин у цій галузі [2]). Ці додаткові питання ще якравіше виявляють той факт, що М. І. Зібер виготовляв свою програму переважно для потреб сільської земської статистики.

Ми розглянули, отже, в основних рисах той план і принципи, за якими було збудовано програму М. І. Зібера. Зупинімося ще трохи на увагах, поданих автором для користування програмою. Тут він звертає увагу на такі обставини: по-перше, спостерігачеві дуже важ-

[1]) Ibid., ст. 7.

[2]) Ibid., ст. 31 — 32.

ливо знати, які саме розміри того району (одиниця простору), що до нього пристосується питання програми; по-друге, дуже важливе питання — до якого саме часу відносяться явища, що їх спостерігається (одиниця часу).

Що до першого, то треба визнати, що всі питання програми зредаговано так, що ними можна користуватися (змінивши певним способом) як для опису цілого села з його найрізноманітнішими заняттями та всіма проявами економічного життя, так і для дослідження поодинокої якоїсь галузи виробництва [1]). І цілком правий був автор програми[2]), пишучи, що спостерігач, взявши цю програму, може досліджувати одне з трьох: 1) окрему місцевість, село, містечко, місто, повіт або-що, 2) окрему галузь промисловости в тій чи іншій місцевості, рибальство, скотарство, хліборобство, ремесничу, мануфактурну, фабричну промисловість і окремі галузі цієї промисловости (напр., цукроварництво, металургію і т. ін.) і 3) окреме промислове підприємство, окреме господарство, фабрику і т. ін. Що ширший район спостереження, що різноманітніші в ньому галузі господарської діяльности, то цікавіший і цінніший буде дослід. Але загалом програму М. І. Зібера розраховано переважно на менші території, через що він подекуди обминає складніші питання й галузі спостереження (напр., деякі більш складні й спеціяльні види праці). Рекомендує досліджувати він переважно типові, пересічні для цієї місцевости явища.

Друге питання, що на ньому зупиняється ще М. І. Зібер у вступі, є питання про одиницю часу, до якої пристосовано питання програми. Обмежуватися тут вузькими рямцями, на думку автора програми, нема для чого, але конче потрібно подбати, щоб усі спостереження брали для дослідження одну певну одиницю: десятиріччя, рік, місяць, день або-що, — бо лише тоді можна говорити про будь-яку цільність досліду. Питання динаміки, як уже згадано, М. І. Зібер усунув з своєї програми, вважаючи як на його складність, так рівно ж і на брак даних, які, на його думку, будуть, правдоподібно, в розпорядженні спостерігачів. Але це зовсім не пошкодить тим дослідникам, що знайдуть час і відповідний матеріял підшукати відповіді на питання програми не лише для нашого часу, а й для якоїсь не дуже давньої доби минулого. Гадаємо, що нема чого й казати, яке значіння може мати порівняння важливіших соціяльно-економічних явищ у два різні періоди часу.

Така, в загальних рисах, програма М. І. Зібера, видатного економіста й статистика,— програма, що мала таке велике значіння для

[1]) Цей спосіб вжили за програмою Зібера чернігівські статистики на початку своїх робіт, до затвердження програми Губ. Земським Зібранням, для опису с. Кашівки. Див.: Ол. Русов. Краткий обзор развития русской оценочной статистики, ст. 21.

[2]) Зибер. Опыт программы, ст. 4 — 5.

розвитку земської статистики того часу. Навіть більше: один з видатніших статистичних напрямків у цілій Росії, так звана Чернігівська школа статистиків, складався, як згадано, в значній мірі під впливом думок М. І. Зібера [1]).

Принцип М. І. Зібера як у статті „Что такое статистика", так і в програмі його однаковий (змінено лише деталі). Він намагається дати цільний погляд на статистику, знайти основу всього суспільно-політичного життя людини, від якої б і виходили всі спроби викрити це життя за допомогою статистики. Для М. І. Зібера, цілком послідовного марксиста, такою основою всього суспільно-економічного життя є продукція й споживання; одиницею вартости є праця людини, цеб-то певний час праці, що її витрачає людина (день, година і т. ін.). А відношення людей (продуцентів) до засобів виробництва обумовлює суспільно-економічний побут країни.

Ці свої, дуже цінні, думки М. І. Зібер не спромігся більше деталізувати, поширити їх у більшій праці. Очевидно, доба захоплення статистикою починається у нього, як згадано, десь 1873 року, за кордоном, триває підчас викладання ним статистики в Київському університеті та оброблення даних [2]) одноденного перепису в Києві і потім поволі занепадає. Через це теоретичними працями, де М. І. Зібер викладає, так би мовити, credo, були лише ці дві зазначені праці і стаття під заголовком „Что такое статистика?" та вищезгадана програма для збирання статистично-економічних відомостей. Крім них, ми бачимо лише уривки його викладених теоретичних поглядів у статті „Материалы для наблюдений над общественно-экономической жизнью русского народа" [3]) і, почасти, поверхові натяки на ці думки в полемічній брошурці „По поводу рецензии „Киевлянина" на перепись 2 марта 1874 года" [4]). Проте, можна гадати, на початку своєї праці над статистикою М. І. Зібер мав думку присвятити їй більшу працю. Не дурно, подаючи свої думки про продукцію і споживання, як основу суспільно-економічного життя людства, він зазначає, що докладніше зупинитися на цьому в вузьких рямцях журнальної статті не можна, а тому ширше розроблення цієї теми він відкладає на

[1]) Про це трохи детальніше див. у нашій статті „Київський одноденний перепис 2 березня 1874 року", Збірник „Київ та його околиці", ст. 358 — 359.

[2]) Безперечно, головна участь Зібера в цьому переписі полягала в розробленні його результатів. На програму, переведення її, на систему і т. ін. думки М. І. Зібера вплинули трохи менше, бо перші програми складалося підчас перебування його за кордоном. Через це, коли приїхав Зібер, він уже застав певну, значну пророблену роботу і, як згадувалося, міг вплинути лише на остаточне оформлення плану й програми перепису, внести якісь зміни, корективи і т. ін. і, головне, вплинути на розроблення даних перепису.

[3]) Знание, 1876 р., кн. 3 — 4; напр., див. ст. 33 — 35 у березневій книзі.

[4]) Київ, in. 24°, стор. 24. Підписано цю брошуру Н. З — р.

потім [1]). На жаль, цю обіцянку дати більшу працю М. І. Зібер не виконав.

Як ми вже згадали, програма М. І. Зібера для збирання статистично-економічних відомостей була, як визнають авторитети, так би мовити, теоретично досконалою і не лишала бажати нічого кращого [2]). Але, на жаль, тих широких завдань, що їх намічала ця програма, не було виконано як тоді, так і в пізніші часи, і ще на початку XX ст. вони лишалися для земських статистиків, за словами Ол. Ол. Русова, як pia desideria [3]). „То, чего автору хотелось при ее (программы) помощи достигнуть, — определения фактического, а не примерного только бюджета той или другой группы народонаселения, того или другого географического района,— остается еще идеалом, к которому (по нѐдостаточности при существующих условиях средств статистического наблюдения) все-таки следует стремиться" [4]).

Але, дарма що бажання програми М. І. Зібера було виконано не всі, вона, ця програма, все ж дала для тих часів величезну користь, а своєю теоретичною цінністю (як і інші статистичні теоретичні праці М. І. Зібера) поставила свого автора на одне з перших місць між українських статистиків, як одного з найвидатніших статистиків-теоретиків марксистів України.

[1]) Что такое статистика. Знание, 1874 р., т. VIII, ст. 14 – 15.
[2]) Русов. Краткий обзор развития русской оцен. стат., ст. 22.
[3]) Доповідь Ол. Русова про програму Зібера, ст. 17.
[4]) Ibidem, ст. 17 — 18.

ОЛ. ЛОЗОВИЙ

Проф. М. Туган-Барановський і його теорія кооперації

Проф. Туган-Барановський так само, як і П. Струве,— представник легального марксизму. В. І. Ленін боровся з так званими „легальними марксистами". Легальні марксисти намагалися пристосувати марксистську науку до інтересів буржуазії. Вони йшли нога в ногу з революційними марксистами в боротьбі з народницькими ілюзіями про „осібні шляхи" економічного розвитку Росії, обминаючи капіталістичний розвиток. Марксисти — і легальні, і революційні — доводили неминучість розвитку капіталізму в Росії, але легальні марксисти відкидали неминучість соціяльної революції та провідну ролю робітничої класи в боротьбі з капіталізмом і самодержавством, а також замазували ідею класової боротьби. В. І. Ленін завжди казав, що розвиток капіталізму неминуче приведе пролетаріят до комуністичної революції, а легальний марксист-економіст Струве, тепер невігласний емігрант, закликав „у науку до капіталізму". Струве мав багато послідовників поміж інтелігенції 90-х років, і легальних марксистів вважалося за „нешкідливих" для царського уряду. Вони вільно друкували свої статті в журналах та газетах і видавали книжки.

Проф. Туган-Барановський в процесі своєї наукової й педагогічної діяльности за часів реакції перейшов від легальних марксистів, як і чимала частина інших діячів, зовсім до табору ліберальної буржуазії, а за Жовтневої революції проголосив себе навіть українським патріотом (у нього було на Україні невеличке господарство) і став міністром шовіністичної Центральної Ради.

Мінливість проф. Туган-Барановського, як політичного діяча (від великодержавного русотяпа до українського шовініста), виявляється і в його діяльності, як ученого. Тут ми бачимо у нього чимало суперечностей і недоречностей. Проф. Туган-Барановський, як економіст, написав багато цінних класичних праць, як-от: „Руська фабрика в минулому і тепер", „Періодичні промислові кризи", „Соціяльні основи кооперації" і чимало інших.

Ми зупинимось на праці проф. Туган-Барановського „Соціяльні основи кооперації", бо вона найдужче стосується до

нашої теми. Тут ми бачимо у нього низку суперечностей, і їх відзначимо. Хибні погляди й відхід від марксистської теорії ми бачимо у нього головне в трактуванні: а) у визначенні кооперації та природи кооперативного прибутку і б) в справі так званої „нейтральности" кооперації. Кооперація не злучена у нього з певною економічною системою, а зароджується „штучно", самостійно, і творить окрему систему, що існує поруч з капіталістичною системою. "Кооперація в цьому відношенні, як і в інших, істотно відрізняється від капіталізму" — пише він. А з цього він уже виводить хибне твердження про особливий характер прибутку кооперативних підприємств. Брак аргументів для висловленого твердження часто примушує його звертатися до етичних норм, до бога. І Туган-Барановський вживає цього методу, пишучи (стор. 92): „Не чистий егоїзм і не чистий альтруїзм, а спільність інтересів — ось духовна основа кооперації. Егоїзм лежить в основ капіталізму, альтруїзм — соціялізму".

Для розвитку, наприклад, споживчої кооперації Туган-Барановський вимагає специфічних тепличних штучних умов, з певним соціялістичним середовиськом, пишучи (на стор. 166 „Соц. основи кооперації"): „Для успіху споживчого товариства треба, щоб було цілком певне соціяльне середовисько". Кооперація у нього посідає місце не в певній економічній системі, вона творить проміжну систему економічних відносин між капіталізмом і соціялізмом, і з цього саме й виходить її штучне становисько[1]). „Кооперація, говорить Туган-Барановський, є витвір двох цілком протилежних систем — капіталізму і соціялізму", а з цього у нього виходить і оце визначення кооперативу: „Кооператив — це таке господарське підприємство кількох осіб, що поєдналися добровільно; мета його — не одержувати найбільший зиск на витрачений капітал, але збільшити спільним господарюванням трудові прибутки своїх членів або зменшити їхні видатки на споживчі потреби".

Основне, що відразу спадає у вічі в цьому визначенні,— це авторове прагнення затушкувати, що члени кооперативу одержують прибуток; вони у Туган-Барановського не одержують „зиску", а тільки побільшують „трудові прибутки". В кооперативі автора повстають особливі економічні відносини, відмінні від зовнішнього світу.

Але відомо, що розвинене товарове господарство є господарство капіталістичне і, не зважаючи на існування кооперативного права власности на засоби продукції, як права власности товариського, кооперація не створює осібного своєрідного економічного ладу, бо кооперація, як слушно сказав В. І. Ленін,— тільки „колективно-капіталістична установа". Кооперацію не можна вважати за поворот до системи

[1]) „Соціяльні основи кооперації", ст. 93.

простого товарового господарства; не можна так само вважати її за щось середнє між простим товаровим господарством і капіталізмом, як не можна вважати її й за щось середнє між капіталізмом та соціялізмом, як це робить проф. Туган-Барановський.

Кооперація неспроможна творити осібного кооперативного ладу економічних відносин, не може змінити ґрунтовно капіталістичні відносини й не може припинити навіть процесу диференціяції дрібних власників та пролетаризації частини їх, дарма що часом кооперація й буває для дрібних господарів переходовою ступінню від простого господарства до капіталістичного. Глитайські господарства часто міцніють і „капіталізуються“ в кооперації, але все ж таки вона не створює своєрідного економічного ладу господарських відносин. Не створює вона своєрідного кооперативного ладу і в переходову від капіталізму до комунізму добу. „Кооперація в наших умовах часто-густо цілком сходиться з соціялізмом“, „простий зріст кооперації для нас тотожній зі зростом соціялізму“ — говорить В. І. Ленін.

За існування в переходову добу різноманітних форм господарства, починаючи від приватно-капіталістичних і кінчаючи послідовно-соціялістичного типу підприємствами, кооперативні підприємства, як господарські організації, не відрізняються від підприємств соціялістичних, коли вони засновані на землі й користуються засобами виробництва, що належать державі, тоб-то робітничій класі.

Далі Туган-Барановський надає кооперативному прибуткові „особливих“ властивостей. Він подає теорію про „особливий“ характер прибутку кооперативних підприємств. Тут він ревізує основне марксистське твердження, що прибуток є частина додаткової вартости, яка являє собою неоплачену працю найманого робітника й одержується в наслідок експлоатації робітника власником засобів виробництва. „Далеко не завжди експлоатація праці веде до одержання специфічного капіталістичного прибутку — зиску“, пише Туган-Барановський на стор. 79 своєї праці [1]). Припустивши таку вихідну помилку, ніби в основі одержання прибутку нема елементів експлоатації, він приходить і до інших помилок, пишучи там таки, на стор. 72:

„Коли ми візьмемо звичайне споживче товариство рочдельського типу, що продає продукти своїм членам за риночними цінами, то в цьому разі товариство справді має на кінець року певний грошовий прибуток, але цей грошовий прибуток являє собою не зиск, а зібрані, зсумовані ощадження членів, що їх у першому разі вони одержували частками за кожної окремої купівлі“.

І далі, на стор. 81, Туган-Барановський пояснює: „Зсумування в одне ціле цих ощаджень і видача їх у кінці року членові споживчого

[1]) „Соціяльні основи кооперації“.

товариства не змінює економічної природи таких ощаджень і не робить їх зиском, хоч би ці зсумовані ощадження й звалося „дивідендом", подібно до капіталістичного зиску акціонерних товариств".

Покінчивши з „особливими прибутками" споживчої кооперації, проф. М. Туган-Барановський переходить до сільсько-господарської коопорації, на стор. 83: „Кооперативам збутовим не треба юридичної форми акційних компаній, бо вони не мають капіталістичних цілей, як і картелі; вони намагаються збільшити прибутки своїх членів, але тому що члени кооперативів не капіталісти, а працьовники-продуценти, і збутові кооперативи збільшують трудові прибутки своїх членів".

Поділяючи ревізіоністський погляд у питанні капіталізації сільського господарства, Туган-Барановський відкидає можливість продукційного кооперування селянства і створення великих колективних господарств; він вважає, що сільсько-господарська кооперація може захопити тільки сферу міни, як і споживча кооперація.

„Через властивості сільського господарства,— пише Туган-Барановський [1]),— дрібне селянське господавство дужче від капіталістичного. Але споживче товариство може організувати сільсько-господарську продукцію тільки на засадах найманої праці. Через те сільсько-господарська продукція споживчого товариства не може не мати всіх хиб капіталістичного сільського господарства і так само малоспроможна в конкуренції з селянським господарством, як і капіталістичне сільське господарство".

Що-до всякого роду кооперативів, то Туган-Барановський робить у кінці такий загальний висновок, на стор. 85: „Прибуток кооперативного підприємства принципіяльно дуже відрізняється від капіталістичного зиску".

Так трактуючи кооперативний зиск, як особливий прибуток кооперативного підприємства, дуже відмінний від капіталістичного зиску, Туган-Барановський приймає погляд буржуазних кооператорів типу Шарля Жіда й інших, що вважають, ніби зиск постає не в процесі виробництва, а в процесі міни, як такої, „через ощадження", незалежно від процесу виробництва. Це суперечить основному марксистському твердженню, що зиск є вартість праці, капіталістом не оплаченої. Справа, звичайно, не змінюється від того, що в кооперації виступає збірний капіталіст, який і створює кооперативні капітали. „Кооперація є колективно-капіталістична установа" в капіталістичних умовах, каже В. І. Ленін.

Двоїсту природу половинчастости в світогляді дрібного буржуа Туган-Барановський переносить і на кооперацію, пишучи на ст. 86 „Соціялістичних основ кооперації": „В своєму капіталістичному тілі кооператив ховає душу, ворожу капіталові". В ліберально-буржуазній

---

[1]) „Соціяльні основи кооперації", стор. 172.

суті Туган-Барановського жевріють часом іскорки марксистської думки. Звідси — його двоїстість і половинчастість. Ліберальний буржуа Туган-Барановський перечить Туган-Барановському-марксистові, а через це й плутаність його теорії. Так, Туган-Барановський на ст. 158 тієї самої книжки приходить до висновку, цілком протилежного писаному раніш. У розділі „Про особливий прибуток кооперативного підприємства", перечачи собі самому, він пише на стор. 158 „Соціяльних основ кооперації": „З цього явно виходить, що умовою самого існування кооперативу є вивертати на його користь певну частину додаткового продукту, твореного робочим персоналом, що працює в кооперативному підприємстві".

Висловлену тут думку він далі добре пояснює на стор. 152 „Основ", пишучи: „Взагалі експлоатація найманого робітника споживчого товариства цим товариством могла б зникнути тільки в тому разі, коли б споживче товариство обійняло всю націю: в цьому останньому разі загальна сукупність споживачів зійшлась би з сукупністю продуцентів, і робітник — однаково, як оплачувалося б його працю в формі заробітної плати — все одно діставав би сповна свій трудовий продукт, бо все, витрачуване ним, яко продуцентом, він вигравав би, яко споживач. Але доти, доки загальне число членів споживчого товариства більше від числа зайнятих тут робітників,— цих останніх, що дістають неповну оплату праці (а це неминуче через умови капіталістичної конкуренції, бо споживче товариство не може оплачувати істотно інакше, як їх оплачують капіталістичні підприємства, безперечно, експлоатують споживачі, і, як члени споживчого товариства, ці робітники дістають назад тільки частину свого додаткового продукту, привласненого споживчим товариством.

Туган-Барановський визначає межі для діяльности кооперації капіталістичного суспільства. В народньому господарстві країни керовничою, провідною галуззю промисловости стає важка індустрія, чавунно-ливарна й залізоробна промисловість, транспорт. Споживча кооперація не може обійняти ці галузі промисловости. Заліза для індивідуального вжитку членів споживчого товариства треба небагато. Отже, за розвитку капіталізму вага кооперації в народньому господарстві капіталістичних країн меншатиме, бо народньо-господарська діяльність чим раз більше йде на керування транспортом, підтримання і розвиток його, на продукування засобів виробництва, що мають значіння для всього суспільства і від яких залежить розвиток решти галузей народнього господарства. Залізниця — власність усього суспільства, а не самого тільки обмеженого кола людей, членів споживчого товариства. Туган-Барановський хибно говорить, що для успіху кооперативного руху треба, щоб коло людей було суворо обмежене, щоб вони всі один одного знали, зводячи цим справу по суті до сімейної кооперації.

„Тільки між людністю, що живе дуже осілим життям і де всі добре знають одне одного, є грунт для кооперації", пише він на стор. 167. Тут у нього помічається своєрідний кооперативний провінціялізм, а надто далі, коли він на стор. стор. 165 і 166 намагається довести, що „споживчі товариства доходять найдужчого розвитку тільки в не дуже великих фабричних містах", і подає відомості про крах багатьох споживчих товариств по великих містах, наприклад, у Лондоні то-що. Але це твердження цілком хибне. Статистичні відомості про сучасний розвиток кооперації по великих містах показують зовсім інше.

По великих містах, як Лондон, Берлін, Гамбург, Париж, з'явились величезні багатокрамничні кооперативи, що мають понад сто тисяч членів, як, наприклад, кооператив „Продукціон" у Німеччині, де членів понад 114.000.

Розуміючи, проте, незначні здобутки кооперації в умовах капіталістичного суспільства за попередній період розвитку і не дуже втішні перспективи на майбутнє без кооперації, Туган-Барановський не від того, щоб помріяти про кооперацію, сполучену з муніципальним соціялізмом: „Свідомість — говорить він (стор. 175) — природної сфери здобутків споживчих товариств приводить і самих кооператорів до прихильности до муніципального соціялізму".

Далі Туган-Барановський подає цитату з промови Мюлера на Міжнародньому Кооперативному Конгресі, чиї погляди в цій справі він, очевидно, поділяє. „Кооператорові приємно констатувати, що деякі великі міста Великобританії й континенту вже багато чого зробили в розумній організації споживчих інтересів своїх мешканців, створивши для них громадське постачання газу, води та електрики, побудувавши житла, громадські лазні, організувавши трамвайне сполучення. На мою думку, цей муніципалізаторський рух самою суттю своєю і цілями близький до нашого, і я гадаю, що кооператор, зрозумівши принципи нашого руху, має цілковиту рацію брати участь, як громадянин, у розвитку й поширенні подібних підприємств його громади".

Ця цитата типова для реформістського базікання про муніципальний і кооперативний соціялізм, протиставлюваний ними революційному соціялізмові, що визнає неминучість революційної класової боротьби для пролетаріяту, яка приведе до соціялістичної революції і до здійснення комунізму.

Далі, довівши класовий характер кооперації, Туган-Барановський умудрився трактувати її, як „невтральну" та „аполітичну", і, зрозуміло, неминуче заходить у суперечності. Вважаючи, по-перше, що кооперація здатна припинити процес диференціяції серед дрібних товаропродуцентів в умовах капіталістичного суспільства, Туган-Барановський пише, на стор. 84 „Основ":

„Коли б продажні ціни в даній галузі промисловости значно збільшилися проти згаданої норми, то дрібний продуцент дістав би був сильний мотив поширити своє підприємство, притягнувши до нього найману працю: таким чином, дрібний продуцент розвивався б у дрібного капіталіста. Кооперація дрібних продуцентів спричинилася б у цьому разі до обернення працьовників-продуцентів на дрібних капіталістів.

Але організація, де трудящі елементи перестали б давати тон, неминуче втратила б була і специфічні риси кооперативу, що їх звичайно вважається за його ознаки, наприклад: демократизм, принцип особовости й т. ін. Усі ці риси — неминучий і незбутний наслідок істотної природи кооперативу, бо кооператив об'єднує трудові, а не капіталістичні елементи".

Зовсім забувши написане вище, він сам собі перечить, коли, на стор. 165 „Основ", пише, доводячи слушно класовий характер селянської кооперації: „Серед дрібної буржуазії кооперація загалом тягнеться до капіталістичних форм, бо дрібна буржуазія сама наполовину капіталістична класа".

Намагаючись довести правильність твердження про класовий характер споживчої кооперації, Туган-Барановський на стор. 165 „Основ" пише: „Повного свого розвитку кооперація доходить тільки в одній суспільній класі — в пролетаріяті і, до того — міському пролетаріяті".

Не зупиняючись на моральних науках Туган-Барановського, як: „члени повинні любити свій кооператив, творити з себе немов одну сім'ю, мати свій кооператив за самостійну цінність", він ще дужче й виразніше підкреслює класовий характер кооперації, говорячи (стор. 93): „Нічого не може бути фальшивішого від промов багатьох проповідників кооперації про некласовий характер кооперативного руху. Кооперативи завжди були й залишаться організаціями класовими".

Визнавши (на стор. 94 „Основ") „три основні річища" сучасного робітничого руху — „професійне, політичне й кооперативне" — та що „всі три організації мають за своє середовисько трудящі класи й боронять інтереси цих клас", але кожна своїми методами, Туган-Барановський, „ничтоже сумняшеся", через кілька сторінок, а саме на сторінці 491 тієї ж таки своєї праці — „Соціяльні основи кооперації" — раптом заявляє:

„Кооперація ж принципіяльно ухиляється від політичної діяльности", і далі цілком видає кооперації атестата благонадійности, проголосивши її цілком відокремленою від професійного руху й політично „невтральною", пишучи через сторінку: „усунення політики з кооперації грунтується не на нехтуванні кооперації політикою, а на свідомості різности цих царин суспільного життя". Отака-о логіка

основної праці в кооперації Туган-Барановського. Спершу визнання, що профспілка, партія й кооперація — тільки форми єдиного сучасного робітничого руху, а згодом — „свідомість“ окремішности їх, „різности цих царин суспільного життя“. А звідси вже „невтральність“ і „аполітичність“ кооперативного руху, що її так ретельно боронять буржуазні та реформістські кооператори, намагаючись проводити в кооперації свою буржуазну класову політику і в її дусі впливати на багатомільйонні кооперовані маси.

Т. БІЛАШ

Дещо про предмет і метод сільсько-господарської економії

(З приводу статті тов. Сліпанського)

Жовтнева революція в Росії та хвиля революцій, що прокотилася по всьому світу після імперіялістичної війни, поставила з небувалою гостротою питання про класові взаємовідносини на селі та з селянством. І ця проблема постала не лише для робітничої класи. Буржуазія всіх ґатунків побачила, що в її боротьбі з робітничою класою селянство може відограти величезну ролю. Що ж до відсталих країн, то там селянство може відогравати й вирішальну ролю, залежно від того, на чий бік воно стане: на бік буржуазії, чи робітничої класи. І справді, ми бачимо, що після війни всі буржуазні й дрібнобуржуазні партії будують наново, перебудовують старі аграрні програми, поширюючи їх набагато, рівняючи з попередніми.

Навіть старий Лис Микита, Ллойд-Джорж, з хуткістю, йому властивою, шиє нову аграрну програму, програму широкомовну, хоч, як мало б здаватися, в Англії, де класи селянства майже не існує, — справа ця й не гостра.

Але все це потребує глибокого наукового (для буржуазії — квазінаукового розроблення [1]). І ми дійсно бачимо, що нині в галузі аграрній з'являється ціла низка праць, іноді з дуже далекими історичними розвідками (наприклад, праця Отто Бауера). А, оскільки глибоке наукове розроблення вимагає економічного обґрунтування, цей інтерес до аграрних проблем поширився й на проблеми економіки сільського господарства. Кожна класа прагне утворити не тільки політико-економічну програму (програми партій у точному значінні), а й програму науково-економічну в галузі сільського господарства. А таку програму являє собою вже с.-господарська економія з її методом, об'єктом та системою. Другим чинником, що надзвичайно посилив інтерес до сільсько-господарської економіки, була хвиля аграрних криз, що прокотилися після війни по всьому світу та й тепер ще тримають

[1]) Навіть у довоєнний час праця Кавтського „Аграрне питання" з'явилася в наслідок наукового обґрунтування аграрної політики соціял-демократії.

світове сільське господарство в стані депресії. Справа в тому, що за останню чверть XIX та першу чверть XX сторіччя капіталізм у сільському господарстві зробив великі кроки вперед. Сільське господарство стало хворіти на всі хвороби капіталістичного розвитку (в тому числі й на його кризи в більш гострій формі, ніж до того). Але воно (сільське господарство) в той же самий час дуже обтяжене й залишками докапіталістичних хвороб. Земельна власність з усіма її наслідками тяжить над сільським господарством. Отже, сільське господарство „хворіє на два роди хвороб". Після війни воно захворіло значніше й гостріше, ніж промисловість. Все це також привернуло до дослідження сільського господарства багатьох економістів.

До речи, про те, в якій мірі стан сільського господарства може безпосередньо впливати на політику, — говорить таке явище, як усім відомий факт, що старого Лафолета підчас президентських виборів згубило підвищення хлібних цін.

Про потребу розроблення проблем с.-господарської економіки у нас говорити нема чого: це всім відомий факт. І ми дійсно бачимо, що тимчасом як до революції у нас у партії більшовиків тільки один Ленін, через свою геніяльну прозорливість, працював над проблемами розвитку капіталізму на селі, давши блискучі зразки застосування марксистського методу,— після революції ціла низка економістів нашої партії взялися до дальшого розроблення цих проблем. Але марксистської сільсько-господарської економії, як точно визначеної науки, з точно визначеними предметом і методом, ще нема. Всі наші марксисти-дослідники працювали над окремими проблемами. Зведення й узагальнення ще не зроблено. Не даремно в світовій марксистській літературі ми маємо досі лише одну статтю на тему: „Предмет і метод с.-г. економії" (ст. проф. Лященка). А між тим потреби звести й узагальнити проблеми сільсько-господарської економії в точно визначену марксистську науку відкладати вже не можна.

От чому ми, радо вітаючи велику статтю тов. Сліпанського про „Предмет і метод с.-г. економії" [1]), вважаємо за потрібне звернути на цю статтю найширшу увагу. З цих же таки міркувань ми, залишаючи за собою право виступити потім більш широко й грунтовно (так би мовити, „у всеоружії"), вважаємо за потрібне попереду викласти деякі свої думки з приводу цієї статті, щоб розпочати дискусію на тему „про предмет та метод сільсько-господарської економіки".

Ставлючи питання про визначення тієї чи іншої галузи науки, як окремої науки, а не складової частини якоїсь іншої, — конче потрібно в інтересах раціональної доцільности вивчити й визначити об'єкт даної науки, зміст, а, значить, і межі її та, що найголовніше, метод;

---

[1]) „Вісник с.-г. науки та дослідної справи", №№ 4 та 5 за 1928 р.

що ж до самої системи, то вона загалом являє собою наслідок активної взаємодії (через працю дослідників) попередніх трьох факторів даної науки.

Погляньмо, як справився з цим завданням т. Сліпанский. Починає він свою статтю з критики попередників у цій науці, констатуючи, що сільсько-господарська економія має вже досить довгий вік (ще з часу фізіократів) і в той самий час і „досі залишається не чітко окресленою теоретичною дисципліною". Він пояснює це тим, що сільське господарство відставало в своєму розвиткові від промисловости, що домінує в капіталістичному господарстві, а тому основну увагу буржуазних економістів було звернено на промисловість.

Поміщицька класа, феодальна самою своєю соціяльною природою, була непридатна вивчати сільсько-господарську економію, що являє собою науку, яка виникла в наслідок розвитку капіталізму в сільському господарстві. До того ж класова побудова в сільському господарстві, де, крім буржуазії та робітництва, є ще й класа поміщицька, а потім величезні прошарування проміжних угруповань (селянства), значно складніша, ніж в інших галузях народнього господарства. Звідси більший розлад у питанні про предмет та метод сільсько-господарської економії, як спеціяльної науки. Через усе це ані репрезентанти буржуазної класи, ані поміщицької, ані дрібнобуржуазної селянської (зокрема — наші народники та неонародники) не змогли створити сільсько-господарської економії, як науки, що вивчає класові виробничі відносини в процесі сільсько-господарського виробництва. Вони підмінювали її наукою про організацію індивідуального, приватно-капіталістичного, поміщицького або селянського господарства (дрібнобуржуазні економісти). Всі вони вивчали відношення людини до природи, зовсім обминаючи відношення людини до людини.

Сільсько-господарська економія за довгий час свого існування в основному являла собою „Збірку рецептів" найкращого господарювання, що з них мав користуватися підприємець. Так, Людоговський, батько сільсько-господарської економії в Росії, запрзичує економічну частину свого курсу безпосередньо у класиків політичної економії, а самостійна його частина полягала саме в „технічно-інженерній частині організації господарства". Даючи цілком правильну оцінку таким сільсько-господарським економістам, як Тюнен, Людоговський, Скворцов і інші, т. Сліпанський забуває підкреслити, що у Тюнена поруч з його абстрактно-емпіричним методом цілковито, як і у всіх інших, панує методологічний індивідуалізм. Це треба підкреслити.

Прекрасно висвітлено в межах статті наших неонародників. Яскраво висвітлено, в якій мірі їхня система сільсько-господарської економії являє собою програму дрібної буржуазії. Сліпанський нагадує й той факт, що причина неможливости до цього часу створити

об'єктивну систему сільсько-господарської економії полягала ще й у певній недбалості до цього питання соціялістичних партій, які не лише не просовували це питання наперед, а, навпаки, перекручуючи погляди Маркса, засмічували це питання аж до виступу на цій ланці Леніна. На нашу думку, слід було б підкреслити тут ще й той момент, що члени соціялістичних партій, які скочувалися до опортунізму, стиснуті залізною логікою Маркса, могли саме тут, де Маркс менше працював, аніж де-інде, виявити свою дрібнобуржуазну та буржуазну суть.

Тов. Сліпанський поділяє розвиток сільсько-господарської економії на п'ять етапів. Перший — перехід від феодального до капіталістичного ладу; економісти соціяльно репрезентують поміщицьку класу, допомагаючи їй капіталізувати свої маєтки (фізіократи). Другий етап — науку цю просовують буржуазні економісти (Тюнен та інші). Третій етап — народництво наше й закордонне. Четвертий етап — „глитай поховав народницьку теорію" й вимагає своїх теоретиків: „на заклик цього „трудового" селянина прийшов неонародник". П'ятий етап — утворення сільсько-господарської економії під кутом Марксо-Ленінським [1]). На перших чотирьох етапах сільсько-господарська економія була індивідуалістична, суб'єктивна, не історична. На п'ятому етапі, коли робітнича класа формує свій погляд на продукційні класові відносини в процесі сільсько-господарського виробництва, сільсько-господарська економія стає наукою народньо-господарською, об'єктивною, моністичною й історичною.

Переходячи до визначення, яке має дати марксистська думка об'єктові сільсько-господарської економії, тов. Сліпанський вважає, що політична економія вивчає основні закономірності капіталістичного засобу виробництва, головне на прикладах „чистого" капіталізму. „Аналізу конкретної економіки перевіркою того, які зміни вносять умови реального капіталізму в основні закони капіталістичного суспільства та в його категорії, мають вивчати спеціяльні частини політичної економії. Такою спеціяльною частиною політичної економії, що вивчає конкретні умови розвитку капіталізму в сільському господарстві та тих суспільних виробничих відносин, що зростають на його базі, і є сільсько-господарська економія" [2]).

Ми вважаємо, що завдання накреслено загалом вірно. Треба тільки чіткіше підкреслити, що сільсько-господарська економія вивчає не взагалі „ті суспільні виробничі відносини, що зростають на його

[1]) Це власне не п'ять етапів, а п'ять шкіл, більшість яких і досі існує. Ми б поділили так: перехід від феодального до буржуазного етапу, буржуазний етап, етап пролетарських революцій — переходова доба.

[2]) Не вірно тут те, що т. Сліпанський проводить аналогію з економікою транспорту то-що. Різниця тут не лише в об'єкті та конкретних виявах, а й у класовій структурі. Тут є небезпека скотитися на шлях описової (що до виробничих відносин) науки.

(сільського господарства — Б.) базі, „а тільки особливості цих відносин, рівняючи з „чистим" капіталізмом". Бо інакше довелося б дублювати увесь „Капітал" Маркса, беручи за об'єкт розвиток капіталізму в сільському господарстві [1]). Основна причина, що ускладнює розвиток капіталізму в сільському господарстві, це — наявність третьої поміщицької класи, монополія на землю цієї класи та рента, що з цієї монополії виникає [2]). Тому „всі ці ускладнення у виявленні всіх категорій політичної економії, що їх вносить наявність власности на землю та існування громадської категорії земельної ренти, повинна вивчати саме сільсько-господарська економія".

Далі т. Сліпанський говорить: „аналіза суспільних виробничих відносин, що маскуються під фетишистською оболонкою капіталу та земельною власністю, становить один з перших розділів сільсько-господарської економії". Тут т. Сліпанський, безперечно, робить помилку. „Аналіза суспільних виробничих відносин, що маскуються під фетишистською оболонкою капіталу", саме й являє собою завдання політичної економії й, при тому, її найбільш загальних розділів. Тут знову є загроза дублювання. Вважаючи цілком правильно наявність земельної власности за першу причину, що вимагає утворення сільсько-господарської економії, як науки окремої від політичної економії, й правильно розшифровуючи ті окремі її розділи, викликані цим явищем (рента, оренда землі, гіпотеки то-що), тов. Сліпанський вважає, що другою причиною є наявність „кількох господарських" укладів. Це так, але треба сказати, що — не тільки їхня наявність, а й їхня питома вага та стійкість. Бо ріжні уклади існували й у промисловості за часів Адама Сміта та Рікардо.

Потім треба добре пам'ятати, що ця стійкість грунтується в основному на двох чинниках: перший — це надмірна праця дрібного продуцента та його сім'ї (іноді протягом 20-ти годин на добу); другий чинник полягає в тому, що через ренту великі продуценти не можуть у такій мірі, як у промисловості, збільшувати масу прибутків коштом збільшення збуту через зниження цін.

І це основна відміна. Бо хоч скільки б ремісник не напружувався, хоч як би він денно та нощно не працював з родиною — одна-

[1]) Або скотитися до конкретно описової науки.

[2]) Навіть за умов відсутности класи феодалів, все одно зародження земельної власности родить землевласників. „Як виникає земельна рента в країнах, подібних Сполуч. Штатам, де земля спочатку не була приватною власністю і де, принаймні формально, з самого початку панує буржуазний засіб виробництва" („Маркс. теорії, т. II, ч. I). Отже, має рацію т. Ленін, кажучи, що тільки націоналізація—„скасування приватної власности на землю являє собою максимальне, яке лише можливе в буржуазному суспільстві, усунення всіх і всіляких загородок, що перешкоджають вільному прикладанню капіталу до землеробства й вільному переходові капіталу з однієї галузи в другу (Ленін, т. IX, ст. 525).

ково його продукти кінець-кінцем не можуть конкурувати з масовим виробництвом капіталістичної промисловости, що, здешевлюючи виробництво, збільшує й масу прибутку через збільшення продукції. Отже, коли ми говоримо про особливу стійкість дрібного виробництва в сільському господарстві, мусимо завжди пам'ятати, що це дрібне виробництво в основному стійкіше від промислового дрібного виробництва, бо існує земельна власність та її „економічна реалізація" — рента.

Ось що говорить Маркс сприводу парцельного селянина: „Межею експлоатації для парцельного селянина не є ні середній прибуток, ні капітал — з одного боку, оскільки він являє собою дрібного капіталіста, ні неминучість ренти — з другого боку (підкреслення наше — Т. Б.), оскільки він сам являє собою землевласника. Абсолютною межею для нього, як для дрібного капіталіста, є лише заробітна плата, яку він, відрахувавши власне витрати, виплачує сам собі. Доки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він буде обробляти свою землю, при чім він часто спускається до фізичного мінімума зарплати (Маркс, т. III, ч. II, ст. 342).

Але ремісник у місті, борючися з великою капіталістичною індустрією, теж спускався до фізичного мінімуму зарплати, він теж у боротьбі не одержував прибутку. Але справа в тім, що капіталіст у землеробстві повинен одержати не лише середній прибуток,— він мусить одержати ще й надприбуток, щоб сплатити ренту землевласникові. Парцельному ж селянинові не обов'язково одержати ні середній прибуток, ні ренту. До того ж рента в сільському господарстві утруднює вкладення капіталів і, значить, — утруднює підвищення продукційности праці, значить — утруднює конкуренцію з дрібним виробником. Таким чином, земельна власність і рента — от де секрет стійкости докапіталістичних укладів та кволішого розвитку капіталізму в сільському господарстві. Ясного розуміння цього факту у тов. Слінанського нема. „Наявність кількох господарських укладів" він бере як факт.

Нарешті, до 3-ої групи специфічних умов, що викликають відмінний від промисловости розвиток капіталізму в сільському господарстві, треба віднести залежність сільсько-господарського виробництва від природних явищ. Тут знову нагадуємо той факт, що не самі по собі природні явища являють собою причини особливости сільського господарства. Незмінними речами не можна пояснювати еволюцію, тоб-то зміни. „Природні особливості" с.-господарства — це фетишизація матеріяльних речей. Візьмімо швидкість обороту капіталу. Він у сільському господарстві, наприклад — у скотарстві або свинарстві, кволий. Економісти кажуть — худоба та свині довго ростуть. „Природні явища", мовляв, — нічого не вдієш!.. Але зі збільшенням вкладень капіталу ці „природні явища" любісінько модифікуються. Свині,

замість півтора роки, виростають за шість місяців (у три рази швидше), худоба, замість п'яти, готова вже через три роки. Таких зразків ми багато спостерігаємо в інтенсивному англійському сільському господарстві [1]).

Поруч з викладом об'єктів сільсько-господарської економії та явищ, що призводять до виникнення сільсько-господарської економії, як окремої науки, тов. Сліпанський викладає й методологію цієї науки, і, треба сказати, досить влучно й чітко дає основи марксистської методології, пристосовуючи її до сільського господарства й використовуючи для цього блискучі її зразки, дані нам Марксом, а особливо Леніном у вивченні законів розвитку капіталізму в сільському господарстві. Закінчується стаття коротким накресленням розділів бажаного курсу с.-г. економії, і тут ми вже помічаємо виразну помилку тов. Сліпанського, яку й раніше помічалося у нього. Він пропонує, щоб „своє дослідження сільсько-господарська економія почала з аналізи продукування вартости й додаткової вартости".

Це, по-перше, суперечить твердженню т. Сліпанського, що першою (а, значить, і основною, хоч він, на жаль, цього не підкреслює) особливістю капіталізму в сільському господарстві є факт існування земельної власности. Відомо ж бо, що земельна власність являє собою юридичний вияв факту існування класи землевласників, так само як рента являє собою „економічну реалізацію" права на землю. А Маркс говорить, що роля землевласника починається лише з моментів р о з п о д і л у додаткової вартости. Не будь цього, Маркс у своїй роботі взагалі обминув-би питання земельної власности. По-друге, це суперечить Марксовому твердженню, що, вивчаючи ренту, „ми виходимо з того припущення, що землеробство, точнісінько так само, як і мануфактура, підлягає капіталістичним засобам виробництва, тоб-то, що сільське господарство провадять капіталісти, які відрізняються від інших капіталістів у першу чергу лише тим елементом, до якого прикладається їхній капітал та наймана праця, що приводиться в рух цим капіталом". Є рація починати вивчення сільсько-господарської економії з „аналізи продукування вартости" лише тоді, коли продукція капіталу в сільському господарстві відрізняється від продукції капіталу промисловости „в першу чергу" чимсь більш солідним, аніж „елемент, до якого прикладається капітал", солідним у тому розумінні, звичайно, що чимсь не матеріяльним, а суспільним.

Отже, підсумовуючи, треба поставити питання — чи тов. Сліпанський вважає лише за „першу особливість" розвитку капіталізму

[1]) Хитання врожаю, здається, явище суто природне, а між тим ми бачимо, як воно підкоряється розвитку капіталізму; так, це хитання, коли порівняти Англію, Німеччину й Францію, найменше в Англії, потім у Німеччині, потім у Франції, і то не дивлячись на те, що у Франції земля краща.

у сільському господарстві наявність земельної власности та земельної ренти, чи за основну? — Це дуже важливо. Коли так, то треба й відповідно трактувати „природні умовини" та „наявність кількох укладів". Коли ж це лише „перша причина", то особливе значіння природних явищ (однаково — хоче він цього, чи ні) в сільському господарстві буде для тов. Сліпанського чимсь вічним, надісторичним. Тоді коріння стійкости докапіталістичних укладів треба шукати теж у якихось природних умовах.

Ми гадаємо, що тов. Сліпанський цього не хоче. Навіть більше — це не виходить з його загально-методологічної установки. Будемо гадати, що тут просто недоробленість, що цілком законно. Проблема зовсім нова, отже — можна було б і більше наробити помилок.

* * *

Деякі товариші зі складу аграрного семінару Укр. Інституту Марксизму, що працює за керовництвом професора Л я щ е н к а, вважають, що предметом сільсько-господарської економії не є ні капіталістичні елементи в сільському господарстві, ні докапіталістичні. Перші, на їхню думку, являють собою об'єкт політичної економії, а другі взагалі не предмет теоретичної економіки. Вони вважають, що предметом сільсько-господарської економії є „стик" між капіталістичними та докапіталістичними формаціями в сільському господарстві. Ми цілком приєднуємося до критики, яку дає цьому поглядові тов. Сліпанський.

Нарешті, не можна не відзначити, що в статті трапляється деяка неохайність, наприклад, такий вираз: „таку економічну категорію, як працю". На тлі дуже серйозної постановки питання така неохайність справляє враження, ніби автор не досить уважно переглянув написане.

Н. Л. РУБІНШТЕЙН

До історії російського народнього господарства

(З приводу книжки П. І. Лященка)

Проф. Лященко в своїй новій книжці „История русского народного хозяйства“ [1]) відзначає цілковиту „відсутність у нас загального підручника з історії нашого (російського) народнього господарства“; цю прогалину й має заповнити його книжка.

Історії російського народнього господарства справді ще, можна сказати, не написано. Причина цього, можливо, полягає в тому, що наші економісти дуже мало віддавали уваги історичному вивченню господарських інститутів, а наші історики до останнього часу були порівнюючи далекі від економічних проблем. Коли й ставилося питання народнього господарства, то до них підходили, головним чином, з вивченням лише правової форми, правових відносин. Питання, давно поставлені на порядок денний на Заході, де їх вивчає не тільки марксистська школа (відзначимо перш за все школу Шмоллера), в нашій історіографії залишалися на задньому плані. В усякому разі, у нас від вивчення окремих питань не переходили до вивчення процесу загалом. Тільки пізніше наша марксистська історіографія відвела історії народнього господарства належне місце в загальних курсах російської історії (Покровський, Рожков).

Зі спеціяльних праць з історії російського народнього господарства порівнюючи недавно з'явилися два томи проф. Кулішера [2]), доведені, проте, лише до кінця XVII сторіччя. Але й помимо того ця праця, що зібрала дуже великий історичний матеріял, в трактованні його має на оці, головним чином, завдання систематизації матеріялу, з переважно описовим характером. Вона дає, за однією влучною формульовкою проф. Лященка, „зовнішню описову конструкцію чисто матеріяльних граней господарського розвитку“.

Завдання історії народнього господарства Лященко визначає там же таки, як „вивчення соціяльних змін у суспільних відносинах, що виникають у процесі виробництва“ [3]). В цій формульовці цілком

[1]) Москва — Ленінград, 1927 р.

[2]) І. М. Кулішер. „История русского народного хозяйства“, т.т. I і II, 1925 р.

[3]) Лященко, стор. 8.

правильно підкреслюється соціяльний бік народньо-господарського розвитку і вивчення народнього господарства, як процесу.

Загальну побудову історії російського народнього господарства автор визначає таким методологічним посиланням: „оскільки ми маємо загальний кінцевий результат — наявність капіталізму, ми повинні залучити цю народньо-господарську формацію до загальної перспективи генезису та розвитку капіталізму й шукати тільки в цій перспективі пертурбаційні моменти, що відхиляють та перекручують її“ (стор. 12). Цим встановлюється певне відмовлення від ідеї самобутности російського історичного процесу, занесення його до загальноевропейської історичної схеми та поширення на нього всіх основних категорій цієї схеми.

Звідси перед автором постало завдання цілковито переглянути історію російського народнього господарства, перебудовати її на новій підставі виставленої ним принципіяльного посилання. Одначе, автор приймає історичний матеріял у більшій його частині (що до цього, то авторові надано велику вільність у царині новішої історії — після 1861 року) з других рук, в обробці, наданій йому старою історіографією. В наслідок вийшла або суперечливість між історичним матеріялом та початковою конструкцією, або зміна самої конструкції під тисненням матеріялу. Треба було ще пильно проробити та переробити самий матеріял, а цього не було зроблено. І тому працю Лященка можна прийняти тільки як „дослід“, що викликає на поважний критичний перегляд основних проблем російського народнього господарства.

Загальні зауваження критичного характеру і являє собою ця стаття.

Починати тут треба з деяких зауважень загального характеру. Певні заперечення викликає вже сама схема в тлумаченні Лященковім. Незрозуміле визначення першого періоду — доби первісного, дофеодального господарства — як „додержавного і дописьмового періоду“. Таке визначення перш за все формально неправильне, виходячи з понять неекономічних і несоціяльних. Воно неправильне по суті; як приклад, можна навести історію франків доби Салічської Правди (V — VI ст. ст.) — господарство дофеодального періоду; воно відноситься за схемою Лященка до системи первісного господарства (самий термін умовний і приймається подекуди зашироко), „але знає вже й письмовність і початки державної організації“. Очевидячки, визначальний принцип доби лежить не тут. На мою думку, його слід шукати у відсутності певної соціяльної диференціяції в господарській організації; ми маємо справу з родовою общиною, племінною суспільною організацією господарства.

Переходячи від розгляду самих феодальних відносин до проблеми розкладу феодальної системи, автор таким чином характеризує цей процес у Росії: „ядром, що навколо нього складалися (у нас) нові

передкапіталістичні відносини, було не міське ремество, що безпосередньо обслуговувало село, а торговельний капітал" (стор. 160—161). Значить, протилежне відношення передбачається на Заході: не торговельний капітал, а міське ремество, що безпосередньо обслуговує село, як база капіталістичного накопичення й капіталістичного переформування господарства. Ми не знаємо, на якому історичному матеріялі ґрунтує автор цю свою теорію. Треба сказати, що систему „міського господарства" автор малює взагалі в дуже неозначених обрисах і, як самостійний етап у своїй історичній схемі, не виділяє.

Обминаючи в принципі невиясненими взаємовідносини міського господарства та торговельного капіталізму, автор далі вносить повну нєясність у визначення торговельного й промислового капіталізму. Він протиставить „добу торговельного капіталізму й кріпацького господарства" буржуазній „добі промислового капіталізму" (стор. 274), при чому, за його визначенням, „промисловий капіталізм утворюється завжди як мінімум (!) і як перший ступінь у розвитку національного народнього господарства" (стор. 275).

Отже, він встановлює основну принципіяльну грань між епохами промислового і торговельного капіталізму. Але, що до своєї сути, то й торговельний, і промисловий, і фінансовий капіталізм являють собою тільки дальші підрозділи єдиного в своїй економічній основі капіталістичного господарського типу. Самий цей поділ є наслідок змін організаційної структури та оформлення самого капіталу й соціяльних перегруповань у межах капіталістичної буржуазної класи (чомусь у Лященка торговельний капіталізм — не буржуазна доба), але зі збереженням основної органічної тотожности системи. І далі — що значить „розвиток національного народнього господарства"? Це значить знищення системи дрібних, замкнутих у собі, самодовільних господарських одиниць, поглинення їх системою єдиного народнього господарства. Але цей процес відбувається вже раніш, за переходу від міського господарства до торговельного капіталізму. Суть цього процесу в тому й полягала, що торговельний капітал, що існує вже в добу міського господарства, але замкнений у тісних рямцях міського місцевого торгу, поширюючись далі в системі міжміського торгу (передкапіталістична доба), поступовно втягує в своєму поширенні всі царини господарського життя країни, організуючи їх в одноцільну господарську систему.

Значні зміни вносить автор дальшими своїми зауваженнями й до своєї початкової тези про поширення західньо-європейської історичної схеми на історію російського народнього господарства. Автор має цілковиту рацію, коли встановлює специфічні моменти місцевого характеру, що повинні були мати певний вплив на конкретний хід госпо-

дарського розвитку. Такою основною властивістю нашого історичного розвитку була відсутність досить глибокої диференціяції між містом та селом, через що село зберігає за собою до пізнішого часу багато капіталістичних господарських функцій, властивих містові [1]).

Але разом з цим автор подає інші зауваження, що по суті анулюють основну тезу. За його словами, „жодна господарська форма не дістала у нас (стор. 156) значіння закінченої господарської системи, що органічно розвинулася в наступні господарські формації... Господарсько замкнена вотчинна система дістала у нас уже до деякої міри менш закінчений розвиток, а її перетворення на закінчену систему міського господарства ми знаємо ще в меншій мірі". Але, оскільки ми встановлюємо факт існування певного історичного типу, ми можемо говорити тільки про елементи своєрідности, про особливості даного історичного оформлення. Відкидати взагалі оформлення, це значить — в остаточному підсумкові відкидати й саме існування відповідних типів [2]).

Вважається також за сумнівну наявність органічного розвитку (див. вище). На стор. 124 автор висловлюється ще конкретніше: „В господарському розвиткові (Київської й Новгородської Руси), як ми бачили, не було закладено таких елементів, що обумовили б і утворили можливість дальших і нових господарських утворень". У такому трактованні зникає розуміння історичного розвитку, як органічного процесу. Там, де є зміна історичних (у даному разі господарських) форм, там існують і внутрішні рухові сили історичного розвитку, що їх визначають. Завдання дослідувача — викрити цей внутрішній процес розвитку. Відмовлення від цього приводить до побудови історичного розвитку зовні: один період не виростає з другого, а немов би накладається на нього в своїй абстрактній формулі. Такою є типова конструкція статичної соціології, що її найяскравіший зразок у нас дав Ключевський своєю історичною схемою. І всі ці застереження, що їх поступовно висуває автор, бренять значним відгомоном нашої історичної традиції, що незмінно відкидала існування у нас типових історичних етапів західньої історії з їхніми організаційними формами. Так, щоб догодити традиції, змінювалося попереднє посилання, що цю традицію відкидало.

У цієї традиції запозичується й загальний зовнішній контур конкретної схеми. Про окремі запозичення мова буде далі. Але на одному

[1]) Звідси специфічна форма генезису нашого капіталізму, елементи відносин, що можуть бути охарактеризовані – як „селянський капіталізм" XVIII ст Моя стаття „Экономическое развитие России в первой четверти XIX в.", „Каторга и ссылка", 1925 г., кн. 8.

[2]) Автор між іншим сам відкидає в тексті це своє твердження. Так, він говорить про „більш чи менш закінчені форми великого замкненого поміщицького господарства" (стор. 94), говорить про „завершення торговельного капіталізму" в XVIII сторіччі.

моменті ми не можемо не зупинитися з самого початку. Вивчаючи історію російського народнього господарства, автор цілком ігнорує проблему розвитку історичного процесу у окремих національностей, що належали до складу Російської імперії,— перш за все існування історії України. Ми вважаємо, що за наших часів мовчки відкинути цю проблему аж ніяк неможливо; ця проблема стосується, головним чином, стародавньої й новішої історії [1]); в промежному періоді вона не має місця через фактичне відокремлення відповідних земель.

Лященко встановлює такі етапи історичного розвитку російського народнього господарства:

1) Первісне господарство, що його розклад припадає на період X — XI ст. ст.,

2) Доба феодально-міського господарства з XII до XVI ст.,

3) Торговельний капіталізм, що починається в XVI ст. і дістає повне оформлення на початку XVIII ст.,

4) Промисловий капіталізм з середини XIX ст., що переходить у

5) Фінансовий капітал у XX ст.

* * *

Основна формула стародавнього періоду у Лященка: перехід від первісного натурального господарства до феодальної системи через розвинену торговлю. Ця внутрішньо-суперечлива формула в останній час починає прищеплюватися в нашій історіографії: вона має вже свою історію, що веде через поступові етапи розвитку від „класичної" теорії торговельної Руси до вказаної концепції Лященка. Концепція міського торговельного характеру старого укладу Київ-

[1]) Зокрема, для стародавньої історії автор повторює концепцію повного запустіння Київської Руси та перенесення історії з берегів Дніпра на Волгу. Він ігнорує й праці українських істориків, прийняті і в російській новішій історіографії, що встановлюють безперервність історичного життя в Київській землі; ігнорує й працю А. Є. Преснякова „Образование великорусского государства", Птгр. 1918 р., що встановлює стародавню історію північно-східньої землі й безперервність її історичного розвитку. Проте, зі свого боку, ми вважаємо, що північно-східня Русь з її історичним розвитком була все ж для того часу лише частиною загальної так званої „Київської" Руси. Поділ, диференціяція починаються лише пізніше і тому історія Київської Руси, як історичного періоду, по суті належить як російській, так і українській історії. На цій підставі ми залишаємо її в складі нашого огляду. Одночасно, знову підкреслюючи вагу особливого вивчення та обліку процесів національного історичного розвитку, ми зауважуємо, що, зі свого боку, не будемо поглиблювати в цій праці даної сторони питання, щоб не перевантажити матеріялами статті. Обмежуючись встановленням самого принципу, ми цю статтю присвячуємо виключно історії російського народнього господарства.

ської Руси міцно ввійшла до нашої історичної традиції, головним чином після мистецько закінченого формулювання її у Ключевського. Окремі наступні варіянти до сути справи змін не вносили. Так, Святловський запропонував ніби-то новий термін „примітивної торговельної держави“[1]), але за новим терміном залишався старий зміст: по старому торговлю приймалося за основний визначальний момент господарського укладу Київської Руси й розглядалося її не як первісну господарську форму, а як завершення тривалого попереднього процесу.

Досліди Павлова-Сильванського, що встановлювали наявність феодальних взаємин на Русі, стосувалися до Руси північно-східньої і традиційного розуміння історії Київської Руси не зачіпили. В схемі Ключевського Київська Русь виступала, як якесь своєрідне явище, як момент високого господарського піднесення на початку російської історії, що обривається під впливом зовнішніх умов, після чого історія починається спочатку. За образним виразом одного історика, „занавес, опущенный в Киеве, открывается на Волжском суглинке“ [2]). В рямцях цього, що знов починається, історичного процесу вкладалися феодальні взаємини, встановлені Сильванським, не порушуючи решти схеми.

Дальші досліди починають, проте, встановлювати генетичні звязки з попередньою добою; поволі викривається елементи феодальних взаємин і в Київській Русі. Так ставиться питання головним чином у працях Н. Рожкова та М. М. Покровського. Недавно історик російського права С. Юшков присвятив спеціяльну працю феодалізмові в Київській Русі, головним чином у його правовому оформленні [3]). Цим саме напрямком іде й Лященко. Але, викриваючи в історії Київської Руси елементи феодальної системи, Лященко, а до нього Юшков, не можуть звільнитися з-під влади традиції. Звідси спроба примирити нові положення зі старою схемою, об'єднати теорію торговельної Руси з системою феодальних взаємин. Так ставить цю проблему з повною чіткістю і гостротою вже Юшков [4]), розвязуючи її в площині теорії „регресу“, „розкладу більше розвинених економічних і політичних форм“, що її автор приймає за загальновизнану в історичній літературі.

Не будемо говорити про те, що сама ця теорія, належна Фюстель-де-Куланжеві, в крайньому разі в такому чистому вигляді, майже не має в теперешній час прихильників на Заході; учні Фюстеля

---

[1]) В. В. Святловский. „Примитивно-торговое государство, как форма быта“. СПБ, 1914 р.

[2]) Ключевський. „Характеристики и воспоминания“. М., 1912, стор. 194.

[3]) Вчені записки Саратовського Державного Університету. Т. III, в. 4. Сар., 1925 р.

[4]) „Можна вважати за остаточно усталену в російській історичній науці думку про велике значіння торговлі в господарському укладові Київської Руси“, геть до визнання „свого роду торговельного капіталізму“. Op. cit. 5 і 6.

далеко пішли від поглядів учителя (напр., Есмен). Але застосування її до історії Київської Руси натрапляє на зовсім особливі труднощі. Коли для Франції в схемі Фюстеля процесові регресу відводиться кілька сторіч, при чому на цей період припадає глибока зовнішня криза — так зване „велике переселення народів",— то Юшкову доводиться втиснути цей процес у межі тільки одного сторіччя (XI ст.) і до того без достатнього обгрунтування такої глибокої й раптової кризи. Звідси те своєрідне доповнення, що його вносить до даної схеми Юшков, запозичивши до певної міри у Рожкова: як фактор феодалізації, виставляється торговельний капітал [1]). Боярщина-сеньйорія, утворювана на капіталістичній основі,— таке своєрідне переміщення понять і відношень.

Праця Лященка прилучається до цієї схеми Юшкова з новими відмінами та ускладненнями. Що правда, він ніби-то в принципі відмовляється від теорії високого господарського розвитку Руси за Київської доби і, отже, й від ідеї регресу. Поступовість етапів він визначає, як перехід від первісної культури до феодально-міського укладу. В характеристиці первісної культури „натурально-первісних основ господарства" дофеодальної доби Лященко не відступає перед найкрайнішими формулюваннями, кажучи про життя „по скотьски и в лесах, якоже всякий зверь" (стор. 63) та про „звериный образ жизни массы населения, жившего в лесных захолустьях". Але волею традиції в проміжок всовується стару ідею торговельної Руси. Виходить, що торговля була „елементом розкладу" первісного господарства, фактором утворення феодальної системи. Не зрозуміло перш за все, чому вважається за „розклад" зміну первісного господарства на феодальне. Всю Лященкову схему будувалося ніби-то за принципом еволюції, виростання феодальної системи з первісних форм, прилучаючись у цьому зовнішньому описові генезису феодалізму до німецької школи. Поняття „розкладу" випливає цілком несподівано разом з питанням торговельних взаємин у Київській Русі.

Внутрішньо-суперечлива конструкція Юшкова зазнає нового ускладнення. Коли Юшков намагається об'єднати теорію торговельної Руси і Руси феодальної в послідовній зміні господарських взаємин, то Лященко переходить до твердження співіснування цих двох господарських систем. Над первісною системою примітивного натурального господарства ставиться своєрідну надбудову торговельно-капіталістичних взаємин — надбудову не вивідну, а антагоністичну у відношенні до своєї бази. Сам автор настирливо підкреслює цю взаємну відірваність і внутрішню суперечність двох співсущих

[1]) „Швидкого зросту в XII ст. великого землеволодіння не можна пояснити, не припускаючи існування в той час великого капіталу, що міг бути накопичений за допомогою торговлі і був потім повернений на розвиток сільського господарства" тут посилання на Рожкова. Op. cit. 7.

господарських систем. Торговельно-капіталістичну організацію характеризується, як щось зовнішнє що-до загального укладу народнього господарства.[1]). Але в той самий час і цю „торговельну Русь" подається, як якусь завершену в собі систему: „Купці-завойовники мали свій особливий побут"; міста Київської Руси малюється як торговельні центри, Руську Правду, йдучи за Ключевським, визнається за „уложение о капитале". Автор говорить про „блискучий фасад міської й торговельної великокнязівської Київської Руси". Перед нами знову „торговельна Русь" історичної схеми Ключевського. І далі, в наслідок цієї дуалістичної структури народньо-господарських взаємин, Київська Русь заходить у безвихідь, а це завершується „розпадом системи" та „запустінням краю". І знову ми повертаємося до тієї ж таки традиційної концепції історичної схеми Ключевського, випускаючи нитку розвитку історичного процесу.

Висновок ясний: — не можна сполучити несполучне; треба неодмінно шукати виходу з суперечности. І якщо ставиться чим-раз нові докази наявности феодальних взаємин, то це значить, що треба критично переглянути традиційну концепцію міського торговельного характеру Київської Руси.

Конкретні проблеми, що стоять перед істориком, це — питання про утворення у нас сеньйорії та сеньйорального укладу і питання про існування та характер торговлі й нашого міського укладу.

За вивчення староруської сеньйорії перш за все виникає питання про її походження. Власне, цієї проблеми ще не розвязано і в західній історіографії. У нас Павлов-Сильванський прилучився до німецької школи — общинної, маркової теорії Маурера, Покровський звертається до організації дворища-печища (задружна теорія), Юшков обмежується відношенням обох теорій, схиляючись до останньої, а Лященко повертається до общинної теорії. Розвязання проблеми про первісну общинну організацію є у вищій мірі спірним і зовсім не обґрунтованим. Перенесення пізніших общинних взаємин до старішої доби у Лященка цілком самовільне; конкретні дані, щоб ставити це питання, у нас недостатні[2]).

[1]) Вона „не могла мати властиво виробничої основи в самому тодішньому первісному народньому господарстві" (стор. 50). Варяги-Русь „були власне зовнішнім і чужим явищем у первісному побуті та в первісному господарстві слов'ян" (стор. 48). „Місто Київської Руси було зовнішнім елементом і не зачіпало відокремленого від нього натурального господарства села" (стор. 60).

[2]) Зі свого боку гадаємо, що в загальному ставленні питання грунтовна помилка полягає в ототожнюванні первісної общини з пізнішою. Між тим, нам здається, що матеріял, що є в нашому розпорядженні, встановлює тут певну різність: первісна община не являє собою ні суб'єкта, що господарює, ні юридичну особу,— це є суспільна організація, швидше публічно-правового характеру — родова чи територіяльна община.

Друге твердження Лященкове полягає в тому, що „земельно-територіяльне право спочатку мало швидше племінний характер". Але перш за все це твердження натикається на суто принципіяльне заперечення, вказане у свій час Флаком [1]), про ріжницю між „займищем" і „володінням", при чім останнє розглядається виключно як форму індивідуального права на землю. Фактичного матеріялу для обґрунтування свого твердження Лященко теж не зміг навести. За просте непорозуміння слід вважати тлумачення епізоду вбивства Люта Свенельдича, що полював у лісах у деревлянській землі, як оборону племенем „своєї території від усякого чужинця-чужородця" (стор. 36). Здається, досі не виникало сумніву, що в даному випадкові мова йде про оборону князем Олегом своїх приватновласницьких прав на „звериные угодья" (проте, сам автор немов би переходить до такого тлумачення епізоду вже на стор. 73).

Первісне володільницьке освоєння землі ми маємо в формі її окняження, що розвивається вже в процесі розкладу первісної племінної організації і відбувається двома напрямками: по лінії освоєння вільної землі, вжитків — перш за все звіриних ловів; у відношенні заселеної (смердья) землі — система данин та оброків; погости [2]). У Лященка, як і в іншій нашій історичній літературі, зібрано чимало фактів, що освітлюють цей процес „окняження" землі. Воно було першим етапом сеньйоріялізації землі. Другим етапом є „обояреннія", розвиток сеньйорії боярської на основі й за типом князівської сеньйорії. Не можна не відзначити, що в останній час на Заході чим-раз більше виступає публічно-правовий момент в оформленні сеньйоріяльного права, витискуючи теорію приватного захоплення [3]). Процес сеньйоріялізації можна вважати за завершений у XII ст.

В своїй господарській організації сеньйорія визначається, як велика володільницька одиниця на базі дрібної господарської одиниці. Останню репрезентує господарство смерда, господарство холопа, що осідає на землі (процес, аналогічний осіданню серва на Заході), господарство закупу. Ця структура боярщини — сеньйорії має свій відбиток і в Руській Правді, і в літописові. Найяскравіше визначив її Покровський. Лященко висуває разом з цим твердження наявности великого володільницького господарства, але фактів для такого твердження ми не бачимо [4]).

[1]) Origines de l'ancienne France.

[2]) Див. мою ст. „До історії соціяльних відносин у Київській Русі XI—XII ст". Наукові записки наук.-досл. катедри історії української культури в Харкові. № 6, ст. 49—63.

[3]) Див., зокрема, новішу працю Dumas—Revue du droit francais et etranger, 1926 р.

[4]) Зовсім незрозуміло визначає автор на ст. 94 боярщину, як „вотчинне рабовласницьке підприємницьке господарство". В цьому визначенні дивно зливаються гостро відмінні господарські форми, що належать зовсім різним господарським епохам: античне рабовласницьке господарство, середньовічне-вотчинне, капіталістичне підприємницьке.

В процесі сеньйоріялізації складаються і соціяльні взаємини, що їх правильно зрозуміти можна тільки в цьому звязкові. Цей процес визначив конкретну еволюцію інститутів смердівства та холопства і виникнення (в XI ст.) закупництва,— інститутів, що нерозривно звязуються з боярщиною — сеньйорією [1]).

Належній аналізі історичних форм стає на перешкоді властиве взагалі нашій історіографії і відзначене вже у Лященка статичне розглядання явищ, приймаючи їх у межах однієї доби, як одноразові й незмінні. Між тим у межах кожної умовно окресленої доби історичний процес продовжується і власне в цьому процесі зміни інститутів та відносин виявляється дійсний характер виучуваної доби. Нехтуючи цим принципом, історик втрачає розуміння глибоких змін, що їх зазнає інститут, та дійсного співвідношення окремих елементів суспільного організму. При цьому для старої Руси береться в одні дужки великий період — від X і до XIV — XV сторіччя. В наслідок цього у Лященка, коли він розглядає питання про старе землевласницьке господарство, виходить, що „разом і одночасно з приватновласницьким господарством зароджується й цілком аналогічний тип князівського або двірцевого землеволодіння". Приватне землеволодіння оформлюється в XI — XII ст., але звідки береться тут поняття двірцевого землеволодіння, належне Московській Русі? А переставлення понять затемнює і дійсне взаємовідношення двох форм землеволодіння — князівського й боярського. Так само, характеризуючи соціяльний склад сеньйорії, автор розглядає, як одночасні явища, смердів і закупів, ізорників і кочетників, навіть земців. Між тим смерди і закупи належать Руській Правді, а ізорники та кочетники — терміни пізнішої доби: Псковської Судної Грамоти, джерел XV ст. Та й не в термінах тут справа, а в суті взаємин, бо ці різні соціяльні взаємини відповідають різним формам господарства, різним формам землекористування.

Відсутність правильної історичної перспективи вирішає і всю характеристику староруської торговлі в старій схемі: ще недавно проф. Кулішер писав про „загальний характер торговлі до XV ст.", починаючи з Раффельштетського місцевого уставу X ст. [2]).

В цій власне площині критику старої історичної схеми — критику найбільш сильну й обґрунтовану — дає М. М. Покровський. Грунтовну її помилку він викриває в принципіяльнім посиланні традиційної схеми періодизації історії господарства [3]). Остання виходить зі встановлення певної ієрархії галузей господарства (скотарство, хліборобство, ремество, торговля, індустрія); кожна окрема доба визначається пануванням

[1]) Див. мою статтю, зазначену вище.

[2]) І. М. Кулішер. „История русской торговли". ПБ., 1923 р., розд. III.

[3]) „Очерк истории русской культуры", ч. I, від. I. М. 1918.

однієї галузи господарства, при чім усі інші елементи господарської системи фактично випадають. За такою концепцією торговля належить тільки пізнішим, вищим формам господарського розвитку, і раніші етапи її не знають. Власне тому, зіткнувшися з фактом торговлі в старій Русі, якось особливо яскраво підкресленим джерелами, історики повинні були вбачати вже в самому факті торговлі покажчик певного стану господарського розвитку. Ця визначальна роля „торговлі", як якогось родового поняття, і лежить в основі всієї старої історіографії, кінчаючи Святловським.

Покровський до цієї схеми вносить рішучу поправку: кожна стадія господарського розвитку включає всі елементи господарської системи; беручи один із них за визначальний, ми виходимо тільки з наявности в ньому найбільше закінченого оформлення певного організаційного типу, поширюючи далі це визначення на всі елементи господарської системи. Наприклад, що до торговлі, то ми можемо говорити про примітивну племінну форму торговлі, про торговлю-грабунок[1]), про ремісничу торговлю в міському торзі, про капіталістичну торговлю і т. ін.; є стільки ж типів торговлі, скільки типів господарських систем.

Розглядаючи історію староруської торговлі з цього критичного погляду, ми не можемо не встановити гострої зміни форм торговлі протягом трьох сторіч. Коротко цю зміну можна визначити, як перехід від примітивної торговлі-грабунку, військово-торговельного, князівсько-дружинного підприємства, до системи міського ремісничого торгу, замкненого місцевого ринку — типової форми середньовіччя.

Зупинімося на деяких головних моментах, що визначають цей глибокий переворот, що відбувається протягом двох-трьох сторіч.

За старою схемою історії Київської Руси, розквіт торговельних взаємин розвиненого міського торговельного укладу припадає на X ст., а занепад міста та торговлі на період XI — XII ст. ст. в наслідок переживаної кризи — за формульовкою Юшкова чи Лященка, в наслідок феодалізації. Але, звертаючись до фактів історії торговлі, доводиться перш за все констатувати, що самий міський „торг" (ринок — Markt) стає нам відомий тільки з кінця XI ст. Його знає лише III ред. „Руської Правди", що складається, як то переконливо доводить Гетц[2]), наприкінці XI — XII ст. Саме в статтях цієї останньої редакції „торг" стає центром як господарського, так і політичного життя міста. До кінця XI ст. відноситься й перше згадування „торгу" в літописові[3]). Для X сторіччя ми не знаємо ні міського торгу, ні самого існування

[1]) Raub-handel — термін Зомбарта.

[2]) Goets. Das Russische Recht, Bd. III.

[3]) Київський торг під 1067 рік за Ізяслава та торг на Воздвиження під 1097 р.

внутрішньої місцевої торговлі, а теорія торговельного значіння погостів у вищій мірі спірна. Тільки з XII ст. з'являються чужоземні купці на наших внутрішніх міських ярмарках, про що свідчать пам'ятники торговельних зносин південних німецьких міст (Реґенсбурґ, Еннс) з Київом[1]), а також угоди з німцями Новгороду та Смоленська, що відносяться до XII — XII ст. Навпаки, наші угоди з греками X ст. зовсім не знають чужоземних купців, що відвідували Русь. Тільки джерела XII ст., і перш за все та ж таки Руська Правда, цілком певно говорять про існування спеціяльної міської торговельної класи; в X ст. торговлю провадять князь та його дружинники, провадять торговлю разом з війною, як військово-торговельне підприємство. Нарешті, формам торговлі і суб'єктам торговлі відповідають і предмети торговлі: в X ст. торговля зводиться переважно до реалізації оброчних статтей та данини, до набування князем предметів розкошу — торговля абсолютно не звязана з загальним господарським життям; у XII ст. за предмети торговлі стають предмети народнього виробництва й народнього споживання.

Підсумувавши всі накреслені риси господарського розвитку, ми маємо яскраву картину розвитку міста і міського торгу саме до XII ст., протилежну примітивній торговлі X ст.— військово-торговельному підприємству, торговлі - грабункові (Raub - handel)[2]). Головні елементи старої схеми виходять переставленими і в наслідок цього маємо процес цілком нормального розвитку міського господарства, перетворення феодального (вірніше сеньйорального) укладу в систему „феодально-міського", а згодом і міського укладу.

* * *

Отже, міське господарство, як елемент загальної системи соціяльно-економічного укладу старої Руси, складається в XII ст.; далі, з кінця XIV чи з XV ст., воно набуває значіння, що характеризує всю господарську систему, а ще далі, вже наприкінці XVII ст., переходить до форм торговельного капіталізму. В таких хронологічних межах накреслюється добу міського господарства у М. М. Покровського[3]). Лященко з самого початку випускає з рук нитку розвитку міського господарства. В цій частині своєї праці він фактично приєднується до схеми Рожкова. У Рожкова в його „Русской истории в сравнительно-историческом освещении" за добою феодалізму безпосередньо йде „падіння феодалізму", а потім, як окремий розділ, „падіння муніципального феодалізму"[4]).

[1]) Див. мою статтю — „Западные пути торговли Украины-Руси" — Вісник Одеської комісії краєзнавства, № 2 — 3 од 1926 р.

[2]) Цей термін вжив і Лященко, але залишив його без відповідного внутрішнього змісту.

[3]) „Очерки истории русской культуры", ч. I, розд. I.

[4]) Op. cit., т. III, розд. 8.

Але саме поняття „міського феодалізму", вжите Рожковим уже в другому томі, він залишає цілком невиясненим і воно у нього виходить надзвичайно невдале. Оскільки можна судити, воно зовсім не відповідає відзначеним вище взаєминам міського господарства, що де-далі розвивається в межах феодальної системи, а має на увазі якийсь окремий тип феодалізму, що існує одночасно й рівнобіжно зі звичайною системою сеньйоріяльних взаємин. Конкретно цим новим терміном тільки прикривається старе традиційне відокремлення історії Новгороду та Пскова, що немов би випадають із загальної схеми. Таким чином, тут ми не маємо проблеми міського господарства, як повного етапу загального господарського розвитку країни загалом. Так само виставлене Лященком означення відповідного розділу — „доба феодально-міського господарства" — залишається в другій своїй частині зовсім нереалізованою. Історія міського укладу і у нього обмежується Новгородом та Псковом. А між тим ми бачили, що певні дані для поставлення і розвязання цієї проблеми були, і, на нашу думку, за стараннішого вивчення історії наших міст має значно послабнути уявління про повну своєрідність господарського укладу Новгороду та Пскова у відношенні до інших староруських міст, для більш ранньої доби XII — XIII ст.

Встановивши, за традицією, прірву і повний розрив між добою Київської Руси та Московської Руси, автор і далі, переходячи до вивчення останньої, залишає проблему „міського господарства" за межами своєї схеми. Він і далі йде за Рожковим, що встановлює оформлення торговельного капіталізму в Росії вже в XVI ст., а його повний розвиток — у середині XVII ст. (за термінологією Рожкова — дворянська революція та панування дворянства), залучаючи, таким чином, до складу останнього також добу міського господарства. Проте, в цьому випадкові, перейнявши зовнішню періодизацію, Лященко, збагнувши, мабуть, внутрішню неув'язку, вніс потім мало помітну на перший погляд, але дуже істотну поправку. Він відокремлює, як самостійний етап, добу „початку торговельного капіталізму" (XVI — XVII ст.) і далі знов повертається до встановлення спеціяльної переломної межі переходу до „торговельного капіталізму в його завершенні" з початку XVIII ст. Тільки „з початку XVIII ст. і, особливо, з другої його половини економічний розвиток і значіння торговельного капіталу доходить вищої своєї межі"; це виявляється в тому, що торговельний капітал підбиває собі, своєму впливові, „і хліборобське господарство, і дрібне міське ремісницьке господарство, і дрібне селянське кустарне виробництво". „До середини XVIII ст. цілком виразно відчувається об'єднувальний вплив ринку — вже не місцевого, а загально-національного, керовного торговельним капіталом; цей ринок з чим-раз більшою рішучістю залучає до товарного обороту всі райони країни і не тільки

хліборобські, а й промислові галузі" (189). Це економічне підляган ня торговельному капіталові всіх сфер народньо-господарських відносин, це об'єднання їх в одну систему, де торговельний капітал править за геґемона,— і характеризує собою добу торговельного капіталізму, в справжньому значінні цього терміну, відмінно від доби міського господарства.

Міське господарство знає вже торговельний капітал і цим наближається до доби торговельного капіталізму, але разом з тим відрізняється від нього саме тим, що цей капітал ще не відограє домінантної ролі, не має визначального значіння для всієї системи народнього господарства. Місто ще до деякої міри ізольоване у відношенні до села, у відношенні до інших царин господарства. І в конкретному описові даної доби у Лященка ми знайдемо дійсний відбиток цієї особливости вивчуваної доби,— трапляються навіть вказівки на близькість міського укладу цієї доби до міського укладу пізнішого середньовіччя [1]). Але хотілося б більшої чіткости формульовань і визначень.

Конкретний опис, поданий Лященком, у цій частині не викликає тих гострих суперечок, що мають місце що-до попередньої доби. Спільні шляхи розвитку — як у сільському господарстві з пережитою ним кінець XVI ст. кризою (організація маєткової системи, закріпачення селян), так і в міському господарстві з поступовним зміцненням і розвитком капіталістичних відносин — окреслені в основному правильно. Проте, треба було б більше загострити специфічні особливості цієї доби, що відрізняють її від доби торговельного капіталізму. Особливе значіння має це що-до характеристики торговлі та всього міського укладу, бо тут потрібне ясне й цілком виразне формулювання ремісничого типу московського міста XVI — XVII ст., типу торговельної організації передкапіталістичної доби, відмінно від форм капіталістичних. До числа характерних рис ремісничого типу торговлі міста Московської Руси належить територіяльна обмеженість торговельних зносин (система місцевих торжків), недиференційованість торгу що-до предметів торговлі, дрібні розміри торговельних підприємств. В сфері соціяльних взаємин позначається відсутність повної соціяльної окремішности та закінченості внутрішньої організації торговельної класи: серед осіб, що торгували, маємо різні категорії — стрільців, гармашів, ковалів, „біломастців", манастирських бурлак то-що [2]). Поруч з цим намічається й повільне поширення діяльности торговельного капіталу, його територіяльна експанція, що полягає в переході до міжміського

[1]) „Московське місто (XVI ст.) мало чим відрізняється від міста феодальної доби" (стор. 162) — це положення якось зле в'яжеться з твердженнями, що їх проводилося раніше.

[2]) Гаразд добраний матеріял подається в „Истории русского народного хоз-ва", проф. І. М. Кулішера, т. II, особливо розділи XI та XIII.

торгу. Його типова форма — ярмарок — зовсім ще не вивчена в нашій історичній літературі. Не розглядає ярмарку і Лященко у відповідному розділі своєї книги, порушивши це питання тільки мимохідь у підрозділі V, розд. XIV. Також не виділено проблеми нагромадження капіталів — основної передумови розвитку системи торговельного капіталізму.

На загальному вивченні цієї доби не могла не відбитися основна періодизація та загальне уставлення, прийняті автором: його погляд ввесь час звернено вперед на розвинені, суто торговельно-капіталістичні взаємини.

* * *

Завершення системи торговельного капіталізму автор шукає, проте, не в розвиткові нових капіталістичних форм ринку та обміну, не в дальшому розвиткові міського господарства, — він знаходить його в системі кріпацького господарства. І тут ми також маємо справу з відгомоном схеми Рожкова. Рожков вживає поняття „панування дворянства", як землевласницької класи — „землевласницького дворянства, що заступило феодальну аристократію". Як і в усій своїй, надзвичайно дивній, схемі періодизації, Рожков користується з понять не-економічних, проте в основі має на оці „дворянське землевласницьке господарство" — поміщицьку кріпацьку організацію. І Лященко ставить кріпацьке хліборобське господарство за основу. „Кріпацьке господарство, — пише автор, — з другої половини XVII ст. обіймає вже не тільки хліборобське господарство... а й промисловість... Кріпацьке господарство стає загальною системою всього народнього господарства загалом". І далі: „на здійснення його виробничих завдань... скерована діяльність торговельного капіталізму. Союзник кріпацького господарства — торговельний капітал — для своїх високих прибутків відмовляється (!) від будь-яких виробничих прагнень" (187). Остання цитата говорить про дивне змішування торговельного і промислового капіталу та про чудернацьку персоніфікацію капіталу взагалі. А картину ідилічних взаємин між торговельним капіталом та кріпацьким господарством угрунтовано на наданні кріпацькому господарству своєрідної капіталістичної сути. Що правда, автор і сам не може не зауважити в будові цього кріпацького господарства елементів іншого порядку. „Розглядаючи все кріпацьке господарство загалом, треба сказати, що воно... і за часів свого розвитку та апогею мало внутрішньо-суперечливий характер... воно довго зберігало натурально-споживчий характер і це спричинялося до незначної товарової місткости, а разом з тим кволости темпу нагромадження та соціяльно-економічної диференціяції" (233). Ще далі автор характеризує кріпацьке господарство „відсталістю вироб-

ництва, недосконалістю шляхів сполучення, вузьким ринком, замалим темпом диференціяції населення"; він говорить про „безнадійну безвихідь відсталих господарських форм" (252). Але всі ці зауваження проскакують якось уривцем і в самій аналізі системи їх не проводиться. Матеріял, що її характеризує, підібрано надзвичайно однобоко, про що свідчить самий перелік розділів цього відділу:

IX. Загальна характеристика кріпацького господарства.
X. Економіка кріпацького хліборобського господарства.
XI. Кріпацька промисловість.
XII. Криза та ліквідація кріпацького господарства.
XIII. Реформа 1861 року.

В цьому перелікові відразу впадає в око відсутність розділу про „місто та торговлю", що є в усіх останніх відділах. Виходить, ніби торговля та місто за цієї історичної доби втратили своє самостійне значіння й розчинилися в системі кріпацького господарства, ніби торговля та ринок не являють собою основних проблем торговельного капіталізму. Саме ці питання, що визначають всю систему торговельно-капіталістичних взаємин, Лященко обминув. А тимчасом саме в XVIII ст. тут сталася ціла низка змін першорядної ваги. В царині організації торговлі маємо: скасування внутрішніх митниць, утворення протекційного митного тарифу (в зовнішній торговлі), розвиток перманентного міського торгу капіталістичного типу, утворення торговельних компаній з системою великого торговельного підприємництва, організацію грошового кредиту та утворення перших банків. Результати економічного розвитку усталюються певною організацією міської громади, правовим оформленням міської організації: організація гільдій, заведення магістратської системи, затвердження певних монопольних прав міської торговельної класи. Уряд бере в цьому процесі активну участь; система державного господарства зазнає в цей період радикальних змін: коли в XVII ст. держава виступала ще як господар-підприємець, як підприємець-приватник, то в XVIII ст. вона переходить уже на систему публічного господарства, обмежуючи свої приватно-господарські функції й розвиваючи широку протекційну систему що-до капіталістичного господарства, що швидко розгортається (охоронна меркантилістична система з Петра В., протекційна система, дотації та позики, привілеї та монополії то-що). Зрештою, до загального процесу економічного розвитку втягується й суспільну думку, що ставить усі ці питання на порядок денний і уважно обговорює[1]). Перед нами повна картина системи капіталістичного розвитку, але у автора ми її, проте, не знайдемо.

[1]) Розвиткові економічних ідей, що починається ще за попередньої доби, багато уваги віддав Г. В. Плеханов — „История русской общественной мысли".

З розвитком торговельного капіталізму неминуче звязаний розвиток капіталістичної промисловости. Розвиток поширеного ринку утворює певний попит, саме торговельний капітал являє собою безпосереднього організатора мануфактури — першої форми капіталістичного промислового підприємства. На Лященків погляд, і тут проблема стоїть інакше: у нього ввесь промисловий розвиток цієї доби покривається системою кріпацької промисловости. Але факти, що їх почасти наводить сам автор, не виправдують цієї схеми. На початку свого розвитку, за Петровської доби, наша перша фабрика що-до організаційних форм являє собою не кріпацьку, а саме капіталістичну фабрику, міську. Ця фабрика належить переважно купецтву й працює вільнонайманими робітниками і до певної міри на вільний ринок (про це свідчить самий факт існування, напр., панчішних, хусткових, каразейних, стрічкових фабрик). Що правда, згодом ця капіталістична фабрика зіткнулася з несприятливими умовами, утвореними кріпацькою системою. Між міським капіталістичним підприємством і феодальною організацією починається боротьба, що кінчається на користь поміщицької кріпацької та напівкріпацької фабрики. Але перемога ще не дає підстав визнати цю фабрику за дійсну носительку капіталістичних форм промислової організації. Навпаки, детальніша аналіза показує відсутність основних капіталістичних елементів і перш за все виробництва на вільний ринок: це підприємство своєрідного типу. В процесі зміцнення капіталізмом своїх позицій ця кріпацька фабрика швидко занепадає. Багатий матеріял, що малює цей розклад кріпацької фабрики протягом першої половини XIX ст., дав Туган-Барановський у своїй і досі класичній праці з історії „Русской фабрики". А тому він добу перемоги кріпацької фабрики уявляє собі по суті, як період кризи, перерву в процесі розвитку нашої капіталістичної промисловости, що починає знов свою історію в XIX ст. В одному Лященкова схема збігається зі схемою Туган-Барановського та інших наших істориків та економістів, що ту схему перейняли: для всіх історія розвитку нашої капіталістичної промисловости обмежується цими двома типами — міською капіталістичною та поміщицькою кріпацькою фабрикою. А між тим, поруч з ними існує третій член системи — сільська селянська промисловість.

Ми маємо тут справу з виявами особливости нашого господарського розвитку, відзначеної нами на початку статті, а також відзначеної й самим Лященком. Особливість ця полягає в недостатній диференціяції між містом і селом, при чім село зберігає за собою багато функцій міської господарської системи.

Ролі селянської промисловости в розвиткові нашого капіталізму історіографія досі недооцінює. Селянська кустарна проми-

словість XVII і XVIII сторіч у нас, як, проте, до певної міри й на Заході, сама була базою капіталістичного розвитку промисловости; розвинувшись у широких розмірах уже в другій половині XVII ст., завоювавши певний — навіть зовнішній — ринок до початку XVIII ст., вона в другій половині XVIII ст. ступнево обертається з кустарної на капіталістичну: селянська майстерня виростає в фабрику. Однією з галузей, утворених цілком селянською промисловістю, була наша бавовняно-ткальна промисловість, що склалася до початку XIX ст. і являє собою тип суто капіталістичного промислового підприємства. Тут цей процес зауважив і Лященко, але значно переменшив: „іноді такі ткачі-кустарі оберталися на власників майстерень і навіть на справжніх, досить великих фабрикантів" Офіціяльний перепис промисловости Володимирської губерні за 1828 р., видрукований у журналі „Ман. и торг." за 1830 р., № 6, свідчить, що місцева бавовняна промисловість (тут її центр) була вся геть чисто селянська. Історії цього процесу ще не написано, а без цього нам не зрозуміти історії розвитку нашого капіталістичного промислового підприємства [1]).

І, нарешті, ми переходимо до питання про кріпацьке хліборобське господарство — питання, що його Лященко поставив на чільне місце. Він вважає кріпацьке хліборобське господарство, як зазначалося вище, за організаційну форму торговельно-капіталістичної системи загалом і форму торговельної капіталістичної організації аграрного господарства. Як певну капіталістичну форму, він протиставить його попередній феодальній формі натуральної системи аграрного господарства.

Але навіть з короткої характеристики, поданої автором, не зважаючи на його прагнення висунути на перший план елементи звязку кріпацького господарства з системою торговельного капіталізму, з достатньою виразністю виступає, як основа, старий господарський тип організації з її обмеженим, замкненим, самодовільним характером. По-старому ми бачимо прагнення задовольняти всі свої головні потреби в межах свого господарства, панщинну організацію праці, систему натуральних повинностей (поруч з грошовими), нарешті і насамперед — прикріплення населення до землі, як основну гарантію замкненості і непорушности організації. Все це — риси феодальної натуральної організації господарства, і недаремно автор наприкінці несподівано заговорив про елементи натурального господарства й помітив у кріпацькій системі форму, що обмежує торговельний капіталізм. Не запереченням феодального натурального господарства, а його новою формацією, не союзником торговельного капіталу, а до певної міри навіть його антагоністом,— було кріпацьке поміщицьке господарство.

[1]) Про ці питання докладніше в моїй статті „Экономическое развитие России в начале XIX в." „Каторга и ссылка", 1925 р. кн, 8.

Внутрішня антагоністичність лежить в основі соціяльно-економічних взаємин доби. Протягом XVIII ст. і першої половини XIX ст. йде безупинна боротьба між капіталістичною класою — міською буржуазією, що до неї згодом приєднується буржуазія селянська,— і класою дворян землевласників. Місто наступає на село, утворюючи торговельну монополію та встановлюючи обмеження торговельних прав інших клас і систему митних тарифів, але, головним чином, мирним способом — поширюючи свої економічні позиції, охоплюючи всі галузі народнього господарства, нагромаджуючи капітал і вкладаючи його в усю господарську систему. А, зміцнивши свої позиції, місто вже виступає одверто, з безпосередньою вимогою ліквідувати кріпацьке господарство та звільнити селян. Зі свого боку землевласницька класа уперто бореться за збереження своїх позицій: вона намагається, по-перше, зупинити проходження торговельного капіталу на село (спроба заборонити купцям купувати хліб безпосередньо по селах, обмеження монополії міського торгу на користь поміщицьких селян, збереження за поміщиками монополії в промислових галузях, звязаних з сільським господарством, заборона купцям і фабрикантам купувати кріпаків то-що). З другого боку, ми бачимо спроби обійти торговельний капіталізм, звертаючись до форм постачань, підрядів, казенних замовлень і т. ін., що усувають участь капіталу й капіталіста в процесі реалізації продукції. Ця чим-раз гостріша боротьба дістала в XVIII ст. особливо яскравий відбиток у Катеринінській комісії 1767 р. і надалі не сходить зі сторінок нашої політичної й публіцистичної літератури. Ввесь соціяльний бік проблеми Лященко обминув, не розглядаючи.

Антагоністичність являє собою органічну рису системи торговельного капіталізму; вона лежить в основі господарської структури доби. Торговельний капіталізм — перший етап у розвиткові капіталістичної системи господарства — характеризується тим, що торговельний капітал, пройшовши спочатку тільки до однієї сфери народнього господарства — сфери обміну та визначивши її структуру, поширює свій вплив і на всі інші галузі народнього господарства. Де-далі більша роля ринку та підлеглість усіх галузей господарства вимогам ринку, с.-т. вимогам капіталу, веде до підлеглости капіталові всієї господарської системи. Але ця підлеглість має по-первах характер чисто зовнішній. Ставлючи промисловості вимогу про випуск певного товару, капітал самого виробничого процесу не зачіпає. Цей виробничий процес не перебудовується, а напочатку „пристосовується" до нових вимог. Тільки формою пристосування до вимог торговельного капіталізму було й кріпацьке хліборобське господарство — по суті своїй тільки нова, остання стадія розвитку натурального феодального господарства. Дальший розвиток має на увазі певне капіталістичне

надбання; перебудова відбувається повільно, а, коли вона закінчується і старі форми (заразом і кріпацьке господарство) ліквідуються, тоді ми опиняємось уже на межі промислового капіталізму. Доба торговельного капіталізму — це доба боротьби капіталу зі старими формами господарської системи.

Процесу цього ми в книжці Лященка не бачимо, і авторова концепція тут, як і раніш, приводить його до якихось провалин і глибоких розривів між окремими епохами. Ми не знайшли у нього справжнього коріння доби торговельного капіталізму, а в пущах кріпацької системи втратили шляхи, що ведуть до наступної доби промислового капіталізму, бо ці шляхи тут погубилися в руїнах кріпацького господарства. Зазначена антагоністична структура доби торговельного капіталізму об'єднує елементи спадкових звязків з системою натурального господарства, і відсунуті автором на задній план елементи дійсно ростущого капіталізму виводять нас з цілковитою неминучістю на широкий шлях промислового капіталізму.

* * *

Останнім шестидесяти рокам російської історії — добі промислового й фінансового капіталізму — присвячено V і VI розділи, що займають біля половини книжки, майже стільки місця, скільки історія всього попереднього тисячоліття.

Автор уже з самого початку попереджав, що доба капіталістичного господарства є в дійсності головною темою його книжки і що вся попередня історія являє собою швидше певну вступну частину, потрібну лише для розуміння історичного процесу загалом.

Потреба більш ґрунтовно розглянути цю добу обумовлюється ще тим, що тут історикові доводиться не тільки аналізувати наявний матеріял, а ще й самий цей матеріял збирати.

Дослідники щойно почали писати історію цієї доби; тому головним завданням для них залишається ще саме встановлення факту, а потім його вивчення. Цю роботу виконує й Лященко, і в його книжці зібрано значний історичний матеріял, зведений до численних статистичних таблиць.

Але саме цей характер матеріялу, ці специфічні умови дослідчої роботи мали, очевидячки, свій певний відбиток на цю частину праці, як відбиваються взагалі на більшості праць, присвячених історії господарства цієї доби. Статистична таблиця заступає місце історико-господарського вивчення. Продукт копотної праці — вона обертається з матеріялу для вивчення на його мету і кінцевий наслідок. Статистичне зведення матеріялу—такий-о поширений тип історії господарства в новітні часи[1]).

[1]) Один з яскравих зразків праць цього типу — Довнар-Запольський — „Народнє господарство Білоруси після реформи 1861 р. Менськ", 1926 р.

Основна риса такого статистичного дослідження народнього господарства полягає перш за все в тому, що за числовими визначеннями технічних операційних процесів зникає соціяльне оформлення, організаційна структура процесу. Статистичні дані, що повинні бути лише відбитком розвитку господарських організаційних форм, системи господарських інститутів, подається як сущі самі по собі, і випадає вивчення інститутів у їхній внутрішній структурі. Така-о вся побудова Лященкових праць. У розвиткові торгівлі звертає на себе увагу цілковита відсутність згадування „біржі"— типового інституту капіталістичної організації останньої формації [1]). Цілком обминуто питання про кооперацію, що починає в XX ст. відогравати певну ролю в організації постачання та збуту на селі, в капіталізації селянського господарства та в залученні його до капіталістичного торговельного обороту [2]). Коли в царині промислового розвитку маємо деякий розгляд синдикатської системи, що їй за останній час присвячено кілька історичних праць, то проблему трестування промисловости залишено без усякого розглядання. Навіть у відділі про фінансовий капітал нема спеціяльного розділу про кредитову систему, аналізу нашої банківської системи та її діяльности ледве намічено, а системи дрібного кредиту зовсім не розглядається. В царині аграрного господарства ми не знайдемо ні великої „хлібної фабрики"— капіталістичного поміщицького господарства (що розвинулося, правда, головним чином в українських губерніях), ні грунтовного вивчення диференційованих форм селянського господарства.

Сам Лященко, як зазначалося напочатку, цілком правильно визначив головний теоретично-методологічний принцип історії народнього господарства: вивчати не „зовнішні виробничо-технічні форми", а „соціяльні зміни", що виникають в процесі виробництва, ц.-т. народнє господарство, як процес соціяльно-економічного розвитку.

Описово-статистичний розгляд набуває, одначе, чисто зовнішній характер без функціональної аналізи всього господарського процесу. Як конкретний приклад, можна навести проблему утворення ринку. Лященко присвячує цьому питанню розд. XVI відділу V. Але, коли звернутися до змісту цього розділу, то виявиться, що, як передумову еволюції ринку, подається розвиток системи шляхів сполучення (залізниче будівництво), розглянений в усіх цифрових виявах (число відкритих залізничих ліній, довжина цих ліній, тарифи), а самий розвиток ринку і торговельного обороту зведено до низки таблиць про суму перевозів з частковим виясненням походження та напрямку вантажів. Про-

[1]) Деяку увагу в новітній літературі цьому інститутові віддав тільки Фінн-Єнотаєвський — „Капитализм в России", том I., М., 1925.

[2]) На цьому питанні більш детально зупинився А. Тюменев —„От революции к революции", Ленінград, 1923.

блема ринку, як проблема народнього господарства, звичайно, лежить не тут. Її, цю проблему, ставиться як проблему місткости народнього господарства, розвитку попиту в окремих господарських галузях, форм і способу задоволення цього попиту. Ця проблема для XIX сторіччя звязана з розвитком попиту державного господарства (зокрема залізниче будівництво), попиту промислового та комунального господарства, з капіталістичним попитом селянського господарства — попитом, що розвивається в XX сторіччі [1]), і, нарешті, з завоюванням зовнішнього ринку в процесі розвитку імперіялізму.

Проблема нашого імперіялізму або фінансового капіталізму може також служити ілюстрацією наведеної вище думки. І тут історики — і Лященко, і Фінн-Єнотаєвський, і П. Оль, і до певної міри ще й Гольман — зводять проблему до питання підрахунку участи банків у промислових капіталах, а в аналізі самого промислового капіталу — до підрахунку участи чужоземного капіталу в будованні нашої банківської та промислової системи. Але розвязання даної проблеми полягає в функціональному вивченні фінансового капіталу, у вивченні функціональної взаємодії нашого й світового господарств.

Тільки в умовах зазначеного методологічного способу можливе правильне вивчення народнього господарства, як системи і як процесу. Інакше-бо окремі галузі господарства, зміну окремих господарських форм подаватиметься без достатнього внутрішнього обґрунтування їхнього історичного розвитку.

Проблема нашого сільського, аграрного господарства має цілком окреме місце в нашому господарському розвиткові. До нашої ревюлюції господарське життя нашого села не раз висувалося на доказ напівфеодального характеру всієї нашої господарської системи. Революція 1905 року, а надто нинішня революція, поставили проблему переоцінки цінностей. Проблема організації села — актуальне завдання історичного моменту — вимагає поставлення заново цієї проблеми в усьому обсязі та детального критичного перегляду її. Відношення нашого сільського господарства до загальної капіталістичної системи господарства — так слід формулювати це питання, що навколо нього й досі відбуваються поважні дискусії, навіть у рямцях марксистської історії господарства. Одначе, в такому принципіяльному формулуванні ми цього питання у Лященка не знайдемо. Між тим, ще зовсім недавно Фінн-Єнотаєвський у книжці, нами згадуваній, знов повторює свою стару тезу, що визначає наше хліборобське господарство, як „регресивний процес у нашому господарстві". Ми не зупинятимемось докладно на логічній суперечливості самого терміну: можна говорити про пережитки старих форм, про те, що в одній галузі

[1]) Це питання детально розглянено в зазначеній книжці А. Тюменєва.

господарства зберігаються чи переважають елементи попередньої доби, але поняття регресу, як певного органічного процесу, логічно може бути застосоване тільки до системи народнього господарства загалом, а не до окремих галузей господарства. На ділі ми маємо справу з питанням про ступінь проходження капіталістичних елементів на село, в систему нашого аграрного господарства загалом, про еволюцію його окремих організаційних форм.

Фінн-Єнотаєвський заводить поняття регресу для характеристики невпинного занепадання нашого хліборобського господарства загалом, в усіх його формах — занепадання, що починається з „аграрної кризи, встановлюваної ним для самого початку XX сторіччя". Одначе, ціла низка фактів доводить, що в дійсності наше аграрне господарство розвивалося; цілу низку конкретних даних про зріст аграрної продукції, про розвиток експорту тієї продукції, про наявність капіталістичного нагромадження — можна знайти в численних таблицях Лященкової книжки, детально проаналізованих у Тюменєва. Твердженню регресу протиставиться з неменшою загостреністю твердження процесу капіталізації нашого села. В певний звязок з цим процесом слід було б поставити й саму аграрну кризу початку сторіччя. Вказується й головний чинник цього процесу капіталізації. Ним є в першу чергу „міцний мужичок", сільський підприємець, „глитай". Капіталізація йде по лінії утворення міцного підприємницького селянського господарства, що витискує й відстале поміщицьке господарство (виживає тільки спеціяльний тип поміщицького капіталістичного господарства), і дрібне селянське землеволодіння. Це — процес диференціяції села, де пролетаризація бідноти являла собою тільки другий бік процесу, помилково утотожнений Фінн-Єнотаєвським з усім процесом загалом. Значіння в цьому процесі торговельного й грошового капіталу та процесу індустріялізації господарства більш ґрунтовно аналізує Тюменєв.

В щільному звязкові з еволюцією аграрного господарства та загальної системи відносин на селі слід було б поставити питання про кустарництво. Лященко ставить це питання в іншому звязкові — як проблему взаємовідносин кустарної й капіталістичної фабричної промисловости: кустарництво, як продукт розкладу первісного фабричного підприємства та як зародкова форма нового капіталістичного підприємства, а потім кустар, як конкурент фабрики. Але таке ставлення питання відноситься до XVIII сторіччя, що для нього його дали Туган-Барановський або Корсак.

Цей первісний процес закінчився вже на початку XIX ст. і з другої чверти сторіччя фабрична промисловість цілком відокремилась і порвала свій звязок з кустарництвом. Проблема кустарництва для другої половини XIX сторіччя — це вже не проблема еволюції промисловости, а проблема відсталости сільського господарства, селянського ма-

лоземелля та потреби приробітку. Ліквідація кустарних промислів відбувається в процесі капіталізації не промисловости, а аґрарного господарства — в процесі диференціяції села, що перетворює спроможнішу селянську групу на сільських господарів-підприємців і пролетаризує біднішу частину, що поповнює кадри робітничої армії.

Історія промисловости за доби промислового капіталізму висуває дві проблеми. З одного боку — проблема капіталістичної організації промисловости, питання притягнення капіталів (зокрема — чужоземних), участи банкового капіталу, нагромадження капіталів, концентрації капіталів і виробництва: ці питання більш-менш освітлено. Але не досить розроблено функціональне вивчення промисловости, питаня взаємодії капіталістичної промисловости та загальної господарської системи.

Першорядне значіння має згадане вже вище питання про ролю місткости народнього господарства загалом, про еволюцію попиту споживчого з боку державного господарства, комунального, аґрарного. Коли питанню промислових криз до певної міри ще пощастило, то внутрішню еволюцію і взаємовідносини окремих галузей господарства та їхню ув'язку з загальним господарським розвитком взагалі не досить досліджено в нашій літературі. Загальні взаємовідносини виробництва та ринку визначаються для розглядуваної доби таким чином: коли за доби торговельного капіталізму наявність попиту визначала розвиток виробництва, то в завершеній системі промислового капіталізму характер залежности змінюється — виробництво однаково повинно розвиватися і тепер розвиток виробництва визначає організацію попиту. Це — проблема утворення або завоювання ринку.

Така-о одна зі сторін процесу еволюції промислового капіталізму в систему імперіялізму. Друга сторона визначається розвитком фінансового капіталу, його новою формацією. Обидві сторони об'єднуються в одному загальному визначенні — включенням обмеженого національного господарства до системи світового господарства. Співвідносини та взаємодія цих двох систем являють собою центральну проблему останнього історичного етапу в розвиткові капіталізму. В нашій літературі ми маємо три різних розв'язання цієї проблеми:

1) Націоналізація нашого фінансового капіталу, як передумова національної імперіялістичної політики.

2) Денаціоналізація нашого фінансового капіталу і його цілковита залежність від системи західно-европейського імперіялізму.

3) Система „дочірнього" капіталізму, як якесь середнє формулювання. Історію цієї останньої доби та наступної за нею кризи можна визначити, за дуже вдалим виразом німецької історіографії, як die Vorgeschichte нашої революції; вона належить уже безпосередньо до історії останньої.

Р. ШПУНТ

До методології селянських рухів в революції 1905—1907 років[1])

II. ФОРМИ

Вивчаючи селянський рух взагалі, зокрема — за першої російської революції, дослідженню форм цього руху треба надати досить великого значіння. Форми селянського руху, виявлення їх, аналіза й узагальнення в роботі є одним з найважливіших етапів. Кожна більш-менш велика праця, присвячена темі, що нас цікавить, в основі своїй має дослідження форм селянського руху.

Форми селянського руху дають можливість не тільки виявити кількісний обліковий бік процесу, а в значній мірі служать і засобом для соціяльно-класової аналізи всього руху. Цим роля форм не обмежується. Звичайно програму селянського руху так само вивчається через дослідження форм. Отже, треба заявити, що проблема форм селянського руху — це проблема першорядної ваги.

Не зважаючи на таке важливе значіння форм у виучуваній темі, в літературі нема досить твердо встановлених загальноприйнятих основних понять у цьому питанні. Досі відбувався процес накопичення матеріялу фактів, — відбувався процес з погляду методології, накопичення їхнього емпіричного досвіду і не більше. Кожний дослідник на свій лад творив, будував форми селянського руху, абсолютно нічим себе не обмежуючи, і нехтував технікою історичного дослідження. Тепер, коли вивчення селянського руху першої російської революції підноситься на нову наукову височінь, надзвичайно важливо питання форми обміркувати попереду з погляду методологічної побудови. Спробуймо що до цього накреслити низку моментів. Зупинімося спочатку на матеріялі, зібраному в літературі чисто емпіричним шляхом, маючи на увазі: по-перше, показати, як розвязувалося це питання від випадку до випадку, відзначити ті головні хиби, що траплялися

---

[1]) Продовження. Початок див.: „Прапор Марксизму", № 3, 1928.

за такого розвязування, і, по-друге, перше, ніж перейти до самої побудови, врахувати досвід, що вже маємо.

Лосіцький у статті „Юго-Западный край", вміщеній у збірнику „Аграрное движение" — видання Вільного Економічного Товариства, відзначає такі-о форми:

1) Зруйнування і розібрання економій[1]). „Вияв того, як реагувало селянство на поширення панських оранок, що обмежували селянські випаси й оренду"[2]). На авторову думку, ця форма на Правобережжі зустрічалася рідко, а виявлялася в степовій Україні. „Що до північних частин краю (Радомисловський повіт), то маємо вказівки, що ця форма невідома психології місцевого населення". Погромний рух виявлявся в степовій частині Правобережжя.

2) Мітингова форма руху[2]). На цій формі Лосіцький зупиняється мало. В загальній збірній таблиці мітингової форми не виділено в самостійну.

3) Поруб і спаш[3]). Як самостійну форму, Лосіцький відносить їх лише до північної частини Правобережжя. Він схильний вважати, що на Правобережжі ця форма звичайно супроводила страйкову. Більш-менш самостійного значіння він надає їй тільки в Подільській губерні, де ця форма „відзначалася стихійністю, не мавши підготовки й планомірности". Легко помітити, що автор об'єднує дві форми в одну: з одного боку — поруб, а з другого — спаш. Тільки на сторінці 237 він виділяє з цієї форми поруб і говорить про нього, як про самостійну форму.

4) Рух орендарів[4]). Лосіцький правильно відзначає, що зовнішньо ця форма збігається зі страйковою. Далі побачимо, що вона збігається не тільки зі страйковим рухом, а й з іншими формами також.

На авторову думку, на Правобережжі ця форма, якщо й була розвинена, то тільки в Балтському повіті. Тут вона відзначалася зняттям найманих робітників з роботи, відбуваючись на ґрунті обмеження селянської оренди. „Варто особливо згадати про рух орендарів у Балтському повіті Подільської губерні; він відбувався тут на тому самому ґрунті, як і зруйнування економій — на ґрунті обмеження селянської оренди... Зовнішньо це виглядало, як страйковий рух, обернений переважно в бік орендних інтересів"[5]). Зауважимо, що „рух орендарів", як визначення форми, невдалий. Це було б правильно, коли б за принцип визначення форм було взято те, хто саме

[1]) „Аграрное движение", т. 2-й, стор. 9.
[2]) Там же таки, стор. 9.
[3]) Там же таки, стор. 10.
[4]) Там же таки, стор. 10, 29, 50, 48, 99, 137, 239.
[5]) Там же таки.

виступав. Тоді формами були б: рух батраків, орендарів, глитаїв, фармерів то-що. Сам автор не кладе цього принципу в основу.

5) Страйковий рух[1]). У збірній таблиці автор дає іншу назву форми — „Страйковий рух і зняття робітників". Страйкову форму руху спостерігалося переважно на Правобережжі. Класовий характер цієї форми, на думку Лосіцького, не чисто батрацький. Більшу ролю в страйковому русі відогравало земельне питання. Констатуючи таке положення, Лосіцький бачить протиріччя між формою руху і вимогою, метою руху. Наведемо цитату з цього досить цікавого питання. Наперед зауважимо, що наша думка в цьому конкретному питанні не цілком збігається з даною цитатою, але про це мова буде далі:

„Матеріяли анкети Вільно-Економічного Товариства доводять, що розглядати страйковий рух у Південно-Західному краю, як рух суто робітничий, відкидаючи суто земельні прагнення, — неможливо. Неможливо також вважати всі вияви руху за засіб „викурити" поміщика. З цього погляду не могли завжди дивитися на них і самі селяни. Адже їхній спосіб мав певний характер боротьби за кращі умови праці, а наслідок руху саме в земельній царині був зовсім мізерний, чого селяни не могли помітити.

Між прагненнями селян і засобом боротьби помітно безсумнівну суперечність, що виходить з самого стану напівгосподаря, напівробітника, де друга сторона починає вже переважати.

Як перший, він усвідомлює свою солідарність з селянством усієї Росії і робить усе можливе, щоб і собі допомогти здійсненню передачі землі трудящим.

Як другий, він кориться реальним умовам свого існування, що переважають у даному разі, і бореться на ґрунті переважно „робітничих" вимог... З 43 свідчень — $^3/_4$ визнають, що селяни в своїх губернях стояли на земельному ґрунті. З 30 свідчень, де земельні вимоги селян висловлено ясно, 8 говорять про орендні вимоги, а здебільшого селяни стоять не на цьому ґрунті і домагаються поширення земельної площі, що нею володіє селянство" [2]).

Нагадуємо, що свою думку в цьому питанні подамо далі.

Розглядувана форма, за Лосіцьким, має кілька відтінків, але автор відзначає тільки два відтінки страйкового руху. Автор так характеризує ці два відтінки: 1) Ставлення вимог і кидання роботи, 2) ставлення вимог з примусовим зняттям з роботи.

Відзначаючи ці два типи страйкового руху, Лосіцький перший тип ставить вище від другого: „ця, порівнюючи незвичайна, форма руху є разом з тим вищою формою його" [3]).

[1]) Там же таки, стор. 159.
[2]) Там же таки, стор. 19.
[3]) Там же таки, стор. 12.

6) Підпали[1]). Цю останню форму Лосіцький тільки накреслює, спеціяльно на ній не зупиняється і в збірній таблиці не виділяє. Характеристику цієї форми подається таку: „Підпал являє собою звичайну форму вияву незадоволення селян поміщиками, навіть у порівнюючи мирний час. В моменти зрушення селянської маси він іноді набирає епідемічного характеру. Реєстрація підпалів, як своєрідної форми боротьби двох клас, дозволила б вивчити умови, що впливають на поширення цієї форми“ [2]).

Одночасно Лосіцький вважає, що підпали „почасти відогравали ролю самостійної боротьби проти поміщиків“ [3]). Тут ми маємо суперечність. На авторову думку, підпали є первісна форма, зважаючи на її простоту, зважаючи на час з'явлення. Цю форму звичайно маємо перед собою і в „будні“ класової боротьби, а не тільки в період безпосередньої революції. Слід відзначити ще один характерний момент, зауважений Лосіцьким, а саме, що підпали є форма, що їй важко вести облік. „Факт підпалу не легко констатувати, отже — підпалів доводиться шукати не тільки там, де їх констатовано з більшою чи меншою безсумнівністю, а й у тих випадках, коли причини підпалу „невідомі“. Таким чином, хроніка підпалів зливається з загальнопожежною хронікою і явище втрачає певні межі. З другого боку, газети, навіть місцеві, не реєструють систематичних пожеж у сільських місцевостях. Вони починають містити їх до своєї хроніки тільки тоді, коли сільські пожежі частішають і число їх досягає значних розмірів“ [4]).

Отже, підсумовуючи, треба сказати, що Лосіцький виводив для Правобережжя України всього 6 форм селянських рухів. За головну він вважав страйкову. Форми ці він безумовно подав не абстрактно, не розмежувавши їх виразно одну від одної в їхніх виявах. Переплетення звязку між різними формами, перехід однієї форми в іншу в процесі розвитку, — все це безумовно вже констатував Лосіцький.

Голубєєв В. С., шо подав зведені матеріяли що до українських лівобережних губерень, не так старанно зупинився на цьому питанні і не виявив форм селянського руху так, як це зробив Лосіцький. Подамо таблицю форм по трьох губернях (Харківській, Чернігівській і Полтавській), вміщену автором у збірникові „Вольно - Экономического Общества“.

З таблиці ясно видно (див. табл. на стор. 92), щэ автор „зведення“ цілком самовільно грунтував матеріял і, як правило, не додержувався єдиної термінології, єдиного принципу.

[1]) Там же таки, стор. 271.
[2]) Там же таки.
[3]) Стор. 13.
[4]) Там же таки, стор. 10.

По всіх трьох губернях [1])	По Харківській губ.[2])	По Чернігівській губ.[3])	По Полтавській губ.[4])
1. Загальне зворушення і неплатіж податків.	1. Неплатіж податків.	1. Загальне зворушення.	1. Загальне зворушення й мітинги.
2. Погроми, підпали, селянські грабунки.	2. Зруйнування, розбирання й підпали економій, розграбування ременанту економій.	2. Неплатіж податків.	2. Неплатіж податків.
3. Єврейські погроми.	3. Підпали хліба й сіна.	3. Зруйнування з підпалами і пограбуваннями поміщицьких економій.	3. Зруйнування і пограбування майна економій, розбирання економій.
4. Від страйку — зняття з роботи, вигонення службовців економій.	4. Страйк.	4. Підпали фабрик з пограбуванням.	4. Підпали взагалі.
5. Крадіж, пограбування і вивіз хліба, сіна то - що.	5. Зняття з роботи.	5. Підпали хліба, сіна і загонів для худоби.	5. Підпали хліба, соломи й сіна.
6. Спаш, заорювання то - що.	6. Вивіз з поля хліба, буряків, соломи.	6. Єврейські погроми, що переходили на погроми поміщиків.	6. Зняття з роботи.
7. Поруби в лісах.	7. Поруби, покоси, випаси й спаш.	7. Вигонення службовців економій.	7. Страйк.
	8. Поруби.	8. Страйк і зняття з роботи.	8. Вивіз хліба й худоби.
	9. Закриття винних крамниць.	9. Розібрання хліба й сіна і вивіз їх.	9. Спаш.
	10. Зміна влади.	10. Злодійство взагалі.	10. Покоси.
		11. Заорювання чужої землі.	11. Поруби по лісах.
		12. Спаш.	12. Псування машин і іншого ременанту.
		13. Поруби лісів, садів, масовий вивіз дров.	13. Биття службовців.
		14. Погроза підпалами.	
		15. Розбирання огорож.	

[1]) Там же, збірні таблиці: кількість випадків по кожній формі, стор. 287, 288.
[2]) Там же, стор. 299.
[3]) Там же, стор. 368.
[4]) Там же, стор. 322.

Наведемо кілька прикладів: коли ми в загальній сумі маємо одну групу — „Загальне зворушення і неплатіж податків", то за губерніяльними зведеннями цю групу поділено на кілька самостійних форм. Це стосується й до групи „Погроми, підпали, селянські платіжі", де самовільність доходить ще більших розмірів. Загалом таблиця навіч переконує, що автор не мав ясного уявлення, що таке форма. Про це свідчить штучність груповань та різноманітність їх.

Дамо приклад такого неясного розуміння сути форм селянського руху. Ми маємо на увазі єврейські погроми. Накресленням такої форми автор не обмежується. Голубєєв порівнює єврейські погроми з неплатіжом податків та загальним зворушенням, вважаючи, що все це є форми політичного виступу селянства.

„В числі різних форм руху маємо, між іншим, єврейські погроми, що переходили майже постійно на часткові погроми і поміщицьких садиб. Єврейські погроми відбувалися виключно в жовтневі дні 1905 р. До цього ж, приблизно, часу стосуються повідомлення, що характеризують рух, просто як загальне зворушення. Потім — неплатіж податків. Ці всі три форми руху по суті мають однаковий характер, що його можна було б з деяким правом визнати за політичний" [1]).

Безперечно, Голубєєв змішав дві речі: рухи (в як-найширшому розумінні), що виникають серед селянства і не мають нічого спільного з його безпосередніми інтересами, та рухи, що в їхній основі лежить аграрне питання.

Чи можна перший можливий випадок, що по суті є фактом, характеризованим, як єврейський погром, назвати аграрним селянським рухом і зарахувати до форм селянських рухів 1905 — 1907 р.? — Автор має рацію, що єврейські погроми переходили на погроми поміщицьких садиб і цим ставали вже формою аграрного руху, але тут ми маємо факт переходу руху селян у селянський рух, що обумовлюється загальною революційною ситуацією.

Аналізою форм Лосіцького й Голубєєва закінчимо характеристику матеріялу, поданого в збірнику „Аграрное движение" Вільного Економічного Т-ва.

Перейдімо до праці Прокоповича „Аграрный кризис и мероприятия Правительства". — М., 1912 р. В протилежність Лосіцькому й Голубєєву, Прокопович розбиває аграрний рух на дрібніші частини — форми. В цьому полягає до певної міри його характерна риса.

Форми аграрного руху, за Прокоповичем, такі:

1. Самовільний поруб лісу [2]).
2. Розбирання й зруйнування економій.

---

[1]) Там же таки, стор. 309.

[2]) Там же таки, стор. 33, 38, 52—54, 54—55, 36, 42—43, 63, 37—38, 63, 39—40, 55, 45.

„Найгостріша форма порушення прав власности — розбирання приватно-власницьких економій, головним чином, хліба...". Прокопович зазначає, що влітку ця форма зустрічалася „спорадично", не обертаючись на розгромний рух. В-осени 1905 р. Прокопович відзначає розгромний рух. Треба зазначити, що в цьому конкретному випадку Прокопович відзначає перехід однієї форми в іншу. Хоч, проте, важко встановити, чи це єдина форма з двома стадіями розвитку, чи перехід однієї форми в іншу.

3. Самовільний випас худоби.

На весні виникла нова форма порушення прав власности землевласників — самовільний випас худоби... „Про цю форму аграрного руху ми маємо далеко менше відомостей; очевидячки, інші форми, гостріші і значніші, здебільшого закрили собою цю форму порушення прав власности".

4. Сільсько-господарські страйки. Треба прийняти загальну оцінку цієї форми, подану Прокоповичем.

„Таким чином, як і на весні, страйковий рух відбувався переважно в західній половині Росії. В східних губернях страйки були поодиноким явищем..."

5. Захоплення приватно-власницьких земель. В іншому місці Прокопович цю форму з'єднує з іншою: „Заорювання і захоплення приватно-власницьких земель".

6. Захоплення сіножатей і вивіз сіна. Як заявляє Прокопович, по тих повітах, де спостерігалося цю форму, в травні-серпні 1905 р. „спостерігалося також самовільний масовий спаш".

7. Спаш.

8. Захоплення хліба.

9. Самовільне скошування трави.

10. Орендний рух. Єдиний випадок, коли Прокопович у відношенні до форм говорить, що ця форма „злилася зі страйковим рухом". „По деяких південно-західних, малоросійських і новоросійських губернях орендний рух злився зі страйковим, що мав за мету поліпшення умов найму. Подібне злиття двох рухів дуже характерне для економічного укладу цих губерень: воно показує, що орендарями приватно-власницьких земель є ті самі групи селян, що працюють у наймах по приватно-власницьких економіях" [1]).

11. Бойкот приватно-власницьких економій і відмовлення найматися на роботу.

12. Відмовлення платити податки.

Отже, Прокопович констатує 12 форм. Хиба такої побудови полягає ось у чому: кожну форму розглядається окремо, відірвано одна від одної.

[1]) Там же таки, стор. 43, 44.

Особливо помітно виступає ця хиба там, де Прокопович пробує виставити ввесь аграрний рух, як рух двох типів.

„Всі різноманітні форми аграрного руху можна звести до двох головних типів: 1) рухи, що мали за мету задовольнити безпосередньо-матеріяльні потреби селян через захоплення чужого майна і 2) рухи, що мали за мету поліпшити умови виробничої діяльности селян через с.-г. страйки. Окремо стоять малочисленні випадки захоплення приватно-власницької землі". (Курсив мій — Р. Ш. [1]).

В такому ставленні таїться секрет відірваности, беззвязковости що до розуміння окремих форм селянського руху. Ключ до цієї таємниці треба шукати в політичних поглядах розглядуваного автора, але така праця вийде за межі нашого завдання. Головне лихо цієї побудови Прокоповича полягає в недіялектичному розумінні аграрного руху революції 1905 р. Що значить поділ на такі два типи? — Ніщо інше, як нерозуміння характеру с.-г. страйків, — нерозуміння звязку з рухом усього села.

Безперечно, Прокопович, виділивши „окремі нечисленні випадки безпосереднього захоплення приватно-власницьких земель, по суті не має ніякої рації (не такі-бо нечисленні були ці випадки). До цієї помилки призвело недостатнє усвідомлення того, що масові селянські рухи були стихійно скеровані властиво проти „приватно-власницької поміщицької землі". Повторюємо, що головною помилкою Прокоповича була відсутність діялектичного методу. Тільки діялектичний метод може дати правильну картину з погляду методології форм селянського руху також.

Після таких загальних зауважень перейдімо до праці Маслова. Ми маємо на увазі праці Маслова про селянський рух [2]).

Маслов надавав формам селянського руху великого значіння. „Залежно від господарських умов і форм аграрного руху, не тільки вийшли різні наслідки, але й цими наслідками скористалися різні шари населення" [3]).

Треба відзначити, що попереднього дослідження форм Маслов не зробив. Він, маючи, очевидячки, надзвичайну силу зібраного матеріялу, в процесі старанного вивчення його час від часу подає характеристику тієї чи іншої форми. Але, не зважаючи на дану обставину, Маслов більше, ніж інший хто, віддав уваги питанням форми. Чітко накреслених головних форм руху нам удалося виявити у Маслова п'ять. Відзначмо головні, а саме такі, що на них більше чи менше докладно зупиняється сам автор.

---

[1]) Там же таки, стор. 29.

[2]) Маємо на увазі книжку „Как боролись крестьяне за землю". I, 1905—7 р. М.-Л., 1926 р.

[3]) Там же таки, стор. 97.

1) Мітингова та приговорна форма руху. В іншому місці Маслов цю форму називає „петиційною". Їй він надає великого значіння. „Селяни, довідавшись про указ від 18 лютого, намагаються через приговори ознайомити уряд зі своїм становищем, і „приговорний" рух подекуди охоплює цілі райони" [1]).

Щоб ближче ознайомитися з цією своєрідною формою, наведімо загальну характеристику форми, поданої Масловим. „Маси селянства надіслали свої приговори та накази. З 536 наказів і приговорів, що я маю, адресованих Державній Думі, більша частина містить різні програмні вимоги. Вимоги про землю є в 358 приговорах, політичні вимоги — в 343, і вимоги про амнестію — в 178 випадках. Крім того, в значній частині наказів і приговорів селяни обіцяють підтримати вимоги депутатів усіма засобами, що є у селян. Серед інших вимог велике місце посідає вимога скасувати кару на смерть, завести загальне безплатне навчання, скасувати посередні податки, встановити прогресивний податковий податок, станову рівність, загальне рівне й т. ін. виборне право то-що" [2]).

Вже з наведеної характеристики, тільки частини тієї величезної стихійної зливи „приговорної" форми, можна бачити важливість і надзвичайну цінність тієї форми, що дає нам силу силенну фактичного матеріялу для вивчення програми селянського руху. Треба цілком погодитися з Масловим, що „ця форма руху протягом літа й, особливо, в-осени 1905 року та в 1906 році відограла велику ролю не тільки через те, що, складаючи приговори, селяни організувалися на цьому грунті, а й через те, що опрацьовування вимог сприяло усвідомлюванню своїх класових інтересів серед широких шарів селянства".

2) Страйковий рух. Подібний до робітничого руху в місті, Маслов відрізняє страйковий рух у районах більш капіталістичного сільського господарства від руху в центрально-чорноземних районах, а також відзначає характерну особливість страйків — „іноді, проте, і страйки мали за мету зробити для економій неможливим провадити оранку... маючи надію, що тоді земля дістанеться селянам" [3]). Такі страйки, на думку Маслова, „поширювалися тільки пізніше й переважно в чорноземних районах" [4]).

3) Орендний рух. За мету цього руху Маслов вважає прагнення знизити ціни. Він „виявлявся в нападах на економії, щоб вижити поміщика. з надією, що тоді земля дістанеться селянам" [5]).

---

[1]) Там же таки, стор. 47.
[2]) Там же таки, стор. 79.
[3]) Там же таки, стор. 33.
[4]) Там же таки, стор. 33.
[5]) Там же таки, стор. 33

4) Розгромний рух. „Тут була єдина мета—„викурити", вижи вати" поміщиків і заволодіти землею „задаремно" або за „дешеву ціну"...[1]).

Маслов у цій формі вбачає такі „головні моменти акції"...: „1) вигонення поміщика з економії, 2) розбирання та поділ хліба й продуктів, а інколи й рухомого майна, 3) виведення худоби, 4) звільнення батраків і хатніх слуг, 5) підпал поміщицьких будинків"...

„Одночасно зі зруйнованням економії селяни в принципі ухвалюють передати з весни поміщицьку землю... Урядники та стражники ховаються, а подекуди їх заарештовують селяни. На чолі юрби, що нападає на поміщицьку садибу, йде звичайно озброєна дружина; поділом хліба, продуктів і грошей порядкують комітети та братства..." [2]).

Ось яку картину дає Маслов у розглядуваній формі. Очевидно, цю характеристику треба взяти за типову, бо в кожному конкретному випадкові буде надзвичайно багато індивідуальних особливостей. Рідко коли розгромний рух усіма моментами збігається з зазначеною характеристикою.

В розгромному русі Маслов накреслює дві відміни: 1) „Свідомий" розгромний рух і 2) „Стихійний". За „свідомі" розгроми Маслов вважає вигонення поміщика без зруйнування та розграбування майна і підпалу. За „стихійні" він вважає такі, що характеризуються цими рисами, ц.-т. зруйнованням, знищенням майна і підпалом. В іншому місці Маслов називає „свідомий" рух терміном „організований". Приклад такого організованого розгромного руху він знаходить у Харківській губерні [3]).

5) Порубки лісів. На Правобережжі „порубний рух" відбувався перед страйковим [4]).

6) Спаш. П'ята і шоста форма, на думку Маслова, були „передвісниками початку руху".

Складімо деякі підсумки. Маслов, накреслюючи форми селянського руху, зупиняється на головних, характеризуючи їх і ставлячи в залежність одну від одної. В той самий час Маслов не дає стрункої картини форм. В усіх формах Маслов вбачає ніщо інше, як вияв агресивних дій селянства проти капіталістичного розвитку сільського господарства.

„Подекуди, особливо в Південно-Західному краю, виразно виявляється, що капіталістична оренда вже витиснула селянську. Отже, селяни повинні були вдатися до насильства, щоб примусити землевласників

---

[1]) Там же таки, стор. 50.
[2]) Там же таки, стор. 51.
[3]) Там же таки, стор. 54.
[4]) Там же таки, стор. 54.
[5]) Там же таки, стор. 17.

здавати землю за зниженими цінами селянам таки, а не багатим орендарям. Боротьба способами ринкової конкуренції для економічно знесилених селян зробилася вже неможливою. Вони почали боротися за своє існування „не рублем, а дубьем". На цьому ж таки грунті селяни починають самовільно заорювати поміщицькі землі, пасти на цій землі свою худобу то-що. В районах, де вже зміцнилися капіталістичні господарства, де оренда поміщицьких земель вже не була для селян неминучою підпорою, рух виявився, як ми бачимо, в боротьбі за підвищення заробітної плати і форми аграрного руху були вже інші..." [1]).

Як ми бачимо, у Маслова нема розуміння селянського руху, як одного суцільного руху. Звідси, давши відносно правильне уставлення для кожної форми, Маслов не міг відзначити звязку, внутрішнього звязку, між формами. До певної міри і у Маслова, як і у Прокоповича, маємо метафізичний підхід до форм селянського руху.

З праць другого періоду вивчення селянського руху за першої російської революції зупинімося спочатку на праці Качинського [2]). Качинський відводить для форм спеціяльний розділ. „Основних форм селянського руху" автор розглядуваної праці нараховує „під десять" [3]).

На жаль, які ці десять форм, що їх накреслює Качинський, важко сказати. Попереджаємо, що, вказуючи форми селянського руху з погляду назви та характеристики їх, ми беремо це через ексцепіювання з вищезазначеного розділу.

1) Домагання [4]). „Найпростіша форма", форма „прелюдії дальших виступів селянства". Качинський через те так характеризує цю форму, що вона закінчувалася лише ставленням вимоги. Качинський цю форму розбиває на дві відміни: 1) домагання суто економічного характеру, 2) домагання характеру політичного, приговори, накази, петиції то-що. Розглядувана праця не рахується з самостійною формою. Як вимоги, так і приговори, накази, петиції — Качинський розглядає, „як найпростішу форму селянського руху". Разом з революцією „ця форма поволі зникає і її заступають інші, радикальніші". Таке твердження неправильне по суті. Приговорна форма не зменшувалась у 1905 — 6 році, а, навпаки, збільшувалась. Її роля і значіння були ширші, ніж то гадає Качинський. Обмежимося тут тільки вказівкою, що Маслов до оцінки приговорного руху підійшов правильніше, ніж у своїй праці Качинський. До цієї ж таки форми селянського руху Качинський без жодної підстави приєднує таку форму, як сходи та мітинги, дарма що в іншому місці виділяє їх у

[1]) Там же таки, стор. 36.
[2]) В. Качинський. „Селянський рух на Україні". Істпарт. ДВУ. 1927 р.
[3]) Там же таки, стор. 33.
[4]) Там же таки, стор. 33 — 34.

самостійну форму. „Участь у мітингах та зборах так само була своєрідною формою революційного руху, до того ж формою, звязаною з не аби-якою небезпекою". Все ж таки треба вважати, що таке твердження в праці Качинського було випадковим і незвязаним з працею загалом.

Розглядувана форма, на думку Качинського, є найбільш поширена.

2) Страйки[1]). „Рух 1905 р. виробив два типи селянського страйку": 1) страйк робітничого типу, 2) страйк орендного характеру. У визначенні першого типу страйку — „робітничого руху" — Качинський хитається між сільсько-господарським батраком та всім селом. З одного боку, він вважає, що „селяни страйкували з тим, щоб полегшити умови праці по поміщицьких економіях та підвищити заробіток". „Основні вимоги страйкарів у цьому разі були домаганнями, основаними на захисті інтересів праці". Мало б здаватися, що, коли так ставити питання, то учасники страйкової форми повинні були бути найманими робітниками. Але Качинський відзначає другий бік страйкового руху. „За головного учасника в цих страйках були якраз селяни-хазяї. Наймити (строкові) дуже рідко виступали, як ініціятори страйків". Безумовно, в характеристиці цього типу страйків Качинським є суперечності. Давши „робітничий тип страйку", Качинський мусив був зазначити, не помічаючи цього, діялектичний характер цього руху. Проте Качинський загалом правильно розв'язує проблему. Страйк, початий селянами — напівбатраками, що працюють у поміщицьких маєтках, переростав у „страйк" цілого села проти поміщицького землеволодіння, як такого.

„Селянський страйк робітничого типу — це була масова форма селянського руху, це була своєрідна атака поміщицьких господарств та землеволодіння". Треба зазначити одну тільки хибу в розв'язанні цього питання: недостатнє розуміння своєрідности найманого робітника в сільському господарстві на Україні в 1905 році. Це не був робітник, вільний від засобів виробництва. Докладніше про це мова буде далі.

„Орендний тип" (на думку Качинського, страйк цього типу є „основним моментом боротьби за землю") — набув виразнішого свого вияву.

Загалом відзначимо, що поділ страйку на два типи у Качинського є переважно результатом абстрактної логічної роботи, аніж аналізою фактичного матеріялу.

„Здебільшого страйки мали мішаний характер, тоб-то об'єднувались і домагання для охорони інтересів праці, і домагання орендні".

„Боротьбу з уживанням машин" Качинський не вважає за самостійну форму, а розглядає її, як додаткову до страйкової форми[2]).

[1]) Там же таки, стор. 34 — 36.

[2]) Там же таки, стор. 36.

З цим треба погодитися. Так само ставиться він і до форми бойкоту, вважаючи її за „підсобну“ [1]).

Ось загальна характеристика форм страйку загалом: „страйк з усіма додатковими відмінами селянської революційної активности (бойкот поміщиків, зняття робітників то-що) та боротьба з орендарями, не зважаючи на їхній зовнішній мирний характер, — були найсерйознішими факторами революційного руху селянства“ [2]).

3) „Сплюндрування“ (зруйнування, розгром) поміщицьких економій. „Основне тут — це бажання дійти того, щоб від поміщицьких гнізд і пам'яти не лишилося; викурити з тих гнізд поміщиків, створити такі умови, коли б поміщик мусив покинути свою землю на призволяще“ [3]).

Зруйнування поміщицьких економій не є покажчик неорганізованости-стихійности селянського руху.

4) „Скидання властей“ [4]). Політична форма селянського руху. Іноді Качинський змішує цю форму з простішою, а саме — з формою відмовлення платити податки та „справляти“ повинності [5]).

5) Озброєний опір і повстання. Село, як зазначає Качинський, під впливом міста доходило до цієї форми, а також ставало на допомогу містові.

Крім цих форм, що на них Качинський зупиняється більш-менш детально, часто маємо такі форми, яким він відводить або один рядок, або ще менше. Наприклад, „крім згаданих форм, у 1905 р. набули широкого розвитку ще й інші форми руху: селяни вирубали ліси поміщицькі, спасали худобою луги, підпалювали будівлі та стоги сіна й соломи, громили поміщицькі економії, захоплювали землю (в окремих випадках і цілі економії), забирали з поля хліб то-що“ [6]).

Всім цим характерним для селянства формам Качинський віддає півсторінки. Характеристику їм він дає таку-о: „Ці акти були виявом класової зненависти селянства до поміщиків та зародковою формою того гасла (грабуй награбоване), що дійшло своєї повної форми за Жовтневої революції року 1917“ [7]). Ледве чи було таке гасло за Жовтневої революції. Безперечно, тут підмінюється „гаслом“ індивідуального акту (грабіж) акт колективний — класової волі — націоналізація.

Розглянувши форми, що їх подає в своїй праці Качинський, зведімо все сказане в таблицю.

1. Домагання
   а) економічні, б) політичні.

[1]) Там же таки, стор. 37.
[2]) Там же таки, стор. 37.
[3]) Там же таки, стор. 38.
[4]) Там же таки, стор. 39 — 40.
[5]) Там же таки, стор. 40.
[6]) Там же таки, стор. 37.
[7]) Там же таки, стор. 88.

2. Страйки
   а) робітничого типу, б) орендного характеру.
3. Зруйнування економій
4. Зміна сільської влади
5. Відмовлення платити податки
6. Невиконання повинностей
7. Озброєний опір і повстання
8. Поруб лісів
9. Спаш луків
10. Захоплення землі
11. Вивіз зерна, хліба та буряків
12. Підпали.

Підсумовуючи розгляд праці Качинського, треба відзначити, що праці не пророблено до кінця. З другого боку, методологічні побудови пророблено одні більш старанно, інші — менше. Іноді градація форм не ясна, неправильна, штучна. Візьмімо для прикладу страйки. Не можна погодитися з Качинським в підпорядкованні досить таки значних самостійних форм іншим, наприклад — бойкотові. Головна хиба всього розділу — це відсутність чіткого принципу що до класифікації форм. Принцип не ясний: автор то бере за принцип поширення масових форм, наприклад, у відношенні до перших двох, то бере мету руху і значіння цієї форми для революції. Застерігаємо, що встановлені два принципи, накреслені вище, може й не є принципами автора. Принцип, що ним керувався автор, повторюю, неясний.

Закінчимо розгляд літератури статтею С. Дубровського в першому томі „Большой Советской Энциклопедии". На цьому прикладі можна переконатися, що наша сучасна історична література не позбавлена чисто випадкового моменту що до визначення форм селянського руху.

Дубровський одночасно дає дві градації—схеми форм селянського руху. В тексті ми бачимо одну форму, а в діяграмі інші. Щоб потвердити це, досить буде навести самі тільки назви форм, не даючи характеристики їх.

В тексті маємо такі-о форми: 1) розгромний рух, 2) підпали, 3) поруби лісів, 4) орендний рух, 5) страйковий рух (чисто пролетарської форми руху), 6) масові випаси, захоплення засівів і луків, вивіз сіна, хліба, 7) зміна влади й відмовлення платити податки.

В діяграмі „Боротьба проти поміщиків" основні її відміни такі-о: 1) зруйнування маєтків, 2) боротьба за землю, 3) сутичка з-за луків та пасовиська, 4) сутичка за розмежування, 5) орендна сутичка, 6) сільсько-господарські страйки та зняття робітників, 7) сутичка з-за лісу, 8) захоплення врожаю насіння та харчових припасів, 9) підпали, 10) биття й погрози поміщикам та службовцям.

Наведені дві таблиці одного автора навіч переконують у відсутності єдности, в розбіжності та безумовно своєвільному групуванні матеріялу.

Можна було б дати ще цілу низку прикладів з інших праць першого й другого періоду історіографії селянського руху за революції 1905 — 7 року. Але обмежімося цим.

Висновки, нами здобуті, констатують два положення: по-перше, нема встановлених принципів у розумінні форм селянського руху і, по-друге, надзвичайно велика термінологічна плутанина в цьому питанні. Ці дві істотні хиби, на нашу думку, виявляються не тільки тоді, коли ми порівнюватимемо праці одну з одною, а також і в кожній окремій праці. Надзвичайну плутанину в цьому питанні ми констатували не раз, розглядаючи літературу.

Не зважаючи на те, що зовсім не вияснено форм селянського руху, конкретного змісту кожної форми, залежности їх між собою, не зважаючи на брак градації, класифікації то-що, не зважаючи на всі ті дефекти, не раз нами констатовані за розгляду літератури,— ми маємо цілу низку спроб застосувати статистичний метод у вивченні форм селянського руху.

Тут ми не ставимо собі завдання розв'язати питання про застосування статистичного методу в розробленні історичного матеріялу. Треба тільки зазначити, що статистичний метод чим-раз ширше застосовується в історичній праці. Чи можливо взагалі застосовувати статистичний метод, не маючи встановленої загальноприйнятої одиниці, якою саме повинна бути форма селянського руху? — Ясно тільки те, що такою одиницею виміру повинен бути виступ селянства в тій чи іншій формі. В літературі, вище нами студійованій, маємо спроби застосувати статистичний метод або, обережніше висловлюючись, обліковий метод випадків виступу селян. Відзначімо хоч би працю Вільного Економічного Товариства — „Аграрное движение".

Неясність поняття форм та класифікації їх заважає застосувати зазначений метод. Брак певного, науково-встановленого поняття,— що таке форма селянського руху, призводить дослідника до суб'єктивізму, самовільности в студіюванні матеріялу.

Спробуймо визначити, що таке форма селянського руху. Перш за все треба відрізняти селянський рух від руху селян. Вище ми підходили до цього питання побіжно. Зупинімося тепер детальніше. Під селянським рухом треба розуміти рух класи, скерований на оборону своїх класових інтересів, або прагнення домогтися здійснення певних класових вимог. Таким чином, аграрний рух входить до комплекту поняття селянського руху. В 1905 — 7 р. селянський рух здебільшого збігається з рухом селян, але до селянського руху ми повинні також віднести й інші моменти, а не тільки безпосередньо аграрний рух. Наприклад, вимагання школи (зазначаємо, що на Україні селяни, ви-

ступаючи, часто вимагали школи. рідною мовою) або скасування інституту земських начальників, або суто політичні вимоги. Всі ці виступи селян також треба назвати селянським рухом, бо вони випливали зі становища сільсько-господарського селянського виробництва, з класового становища селян.

Інша справа — рух селян. Це поняття ширше, ніж селянський рух. У даному разі можуть зустрічатися не лише класові, аґрарні потреби селянства, а й інші, наприклад: хресний хід, єврейські погроми. І в першому, і в другому випадку беруть участь селяни. Але цей рух селян не звязаний з селянським господарством, станом і характером їхнього виробництва, з аґрарним питанням, а є відбитком культурного стану селян, впливу інших клас то-що. Отже, за першу ознаку селянського руху треба вважати те, щоб це був аґрарний рух — селянсько-класовий, тісно звязаний з аґрарним питанням у ширшому значінні, в значінні марксистському: звязку між базою та надбудовою.

Самою цією ознакою у визначенні форм селянського руху обмежитися не можна. Висловлюючись образно, можна характеризувати зазначену ознаку „споживчою вартістю", що без неї не може бути „мінової вартости", ц.-т. селянських рухів, а, значить, і форм. Але одночасно вона (ознака) недостатня, неповна. Коли б ми мали в 1905 — 7 роках цілком одноцільне селянство, класово не розшароване, вільне від впливу розвитку капіталізму, та коли б тип селянського господарства по всіх кутках країни був однаковий, ц.-т. капіталізм у сільському господарстві розвивався не в конкретно складних історичних умовах, а на ідеальній якійсь поверхні, тоді б встановлена ознака для форми селянського руху збігалася б з тією, що її нам треба встановити зараз.

В XX сторіччі, в 1905 — 7 роках, селянство було диференційоване, капіталізм у сільському господарстві повинен був переломити, переробити, трансформувати історично складені типи селянського господарства, нівелювати їх, розчесати одним гребінем. Звичайно, за таких умов аґрарне питання не мало загального, однакового для всього селянства, характеру. Нюанси були, і значні. Звідси й різні методи боротьби, різні шляхи виявлення селянського руху.

За другу ознаку для форм селянського руху ми повинні визнати конкретний метод боротьби, конкретну форму селянського руху, конкретний спосіб здійснення класових завдань селянства.

Отже, щоб визначити форму селянського руху, ми маємо: зміст, що встановлює єдність для всіх форм, і метод — оболонку вияву цієї єдности, що встановлює різні частини цієї єдности.

Але цього ще не досить для повноти визначення. Встановлене визначення занадто широке. Потрібно доповнити новою ознакою, що обмежує зміст визначення форми селянського руху. Візьмімо такий

приклад: нам відомо, що з 8-го по 31-е червня 1905 року в с. Олександрівці (Харківської губ., Лебединського повіту) відбувалися такі події:

8-го „селяни села Олександрівки, Михайлівської волости, побили й розгонили робітників степової економії графа Капниста, що не пристали до страйку“ [1]).

Того самого числа о 1 годині дня селяни цього села разом з селянами с. Михайлівки і с. Андріївки поставили свої вимоги [2]).

9-го червня „на хут. Лозовому, Василівської волости, селяни села Олександрівки випасли худобою толоку орендарів-селян Сайка та Ярошенка“ [3]).

10 червня в економії Ворапонової, орендаря цукроварні Супрунівських, селяни с. Олександрівки поставили вимогу про підвищення заробітної плати: косареві поденному — 70 коп. „дівкам“ — по 50 коп., хлопчикам — по 30 — 40 коп. на день. На ці вимоги економія згодилась. На роботу вийшли 40 косарів, коли треби було всього 20. Працювали аби-як, розраховуючи, щоб і на завтра вистачило [4]).

13 червня — „Прогонили сторонніх строкових робітників, вимагали дати їм 500 десятин землі в оренду за таку саму плату, як орендує товариство Супрунівського заводу у Ворапонової“ [5]).

Коли ми спробуємо тут прикласти встановлені вище дві ознаки у визначенні форм селянського руху, то матимемо, по-перше, що з 8-го до 13 червня в с. Олександрівці відбувався селянський рух і вилився в страйк, спаш толоки, прихований саботаж, зняття з роботи, ставлення вимог то-що. Чи можна все це вважати за форми? — Звичайно, ні.

Візьмімо перший факт: розгонення робітників 8-го червня не буде формою селянського руху, бо метою конкретного руху 8-го червня було не розгонення робітників, а страйк.

Другий факт: того ж таки числа було поставлено вимоги. Чи буде ця подія самостійною формою руху? — Так, буде, бо вона звязана з певною єдністю руху. З докладу Струкова видно, що селяни не раз намагались зібратися для того, щоб поставити вимоги. Зрештою, їм пощастило, і 8-го о 1 год. дня вони ставлять вимоги земському начальникові. Що ж до ставлення вимог 10-го червня в економії Ворапонової, то це не буде самостійною формою, бо ця дія ввійшла в іншу єдність, в іншу мету — страйк.

---

[1]) Центральний Архів Революції — Фонд. Харк. Губ. Жанд. Упр., справа № 17.

[2]) З докладу Генерал-Ад'ютанта Струкова. Див. Карпов — „Крестьянское движение“. ГИЗ — 1925 р., стор. 230.

[3]) Центральний Архів Революції, там же таки, стор. 61.

[4]) Там же таки, стор. 58.

[5]) Там же таки.

Третій факт: 9-го червня селяни спасли толоку; це є самостійна єдність у діях, ц.-т. форма селянського руху.

Четвертий факт: 10-го спостерігаємо приховане бойкотування роботи в економії. Чи буде це самостійною формою? — Звичайно, ні. Те, що відбувалося 10-го підчас роботи в економії, є характерна риса поведінки селян підчас страйкової форми в 1905—7 р.

П'ятий факт: чи є вимога 13 червня формою селянського руху? Формально має здаватися, що так, але не в тому полягає рух. Він не обмежувався ставленням вимог, як було 8-го, а мав іншу мету — орендний рух.

У визначенні, що таке форма селянського руху, важлива не тільки єдність дії, а також і єдність мети. Отже, два наші визначення, що саме вважати за форму селянського руху, доповнюються новим моментом, що його можна формулювати так: єдність дії і мети.

Загалом, за форму селянського руху треба вважати, по-перше, аграрний рух і безпосередньо з ним звязані вимоги селянства, як класи (єдність усіх форм), по-друге — метод вияву цього руху — його оболонку — і, по-третє, наявність єдности дії та мети.

Встановивши таке розуміння форми, слід ще накреслити схему форм селянського руху, керуючись нашим визначенням, що таке форма селянського руху.

В розгляненій вище літературі, коли накреслювалося форми селянського руху, здебільшого не подавалося градації їх. Питання градації дана література обминає, замовчує. І, коли вона дещо дає в цьому відношенні, то випадково, емпірично констатуючи ту чи іншу форму, що стоїть вище від другої. Треба раніше виробити будь-який модус що-до градації форм селянського руху, а потім уж е будувати схему цих форм. Таке попереднє цінування треба зробити для того, щоб, студіюючи історичний матеріял, конструюючи джерело, можна було виходити з вироблених порівняльних моментів.

Знов таки, як і розв'язання інших методологічних питань, модус градації форм треба брати, виходячи з загального кінцевого напрямку наслідків об'єктивного характеру всього селянського руху загалом. Тільки таким способом розв'язуючи питання, можна мати цінувальну категорію для кожної форми зокрема.

Ленін так характеризує аграрне питання в Росії: „Два шляхи об'єктивно можливого буржуазного розвитку ми назвали шляхом прусського і шляхом американського типу. В першому разі панщинне поміщицьке господарство поволі переростає в буржуазне юнкерське, засуджуючи селян на десятки років найтяжчої експропріяції та кабали, виділивши невелику меншість „гросбауерів" (великих селян). В другому разі поміщицького господарства нема. Або його розбиває революція, що конфіскує і руйнує феодальні маєтності. Селянин переважає

в такому разі, стаючи виключним агентом хліборобства і еволюціонуючи в капіталістичного фармера...“

„В економічній історії Росії цілком виразно виявляються обидва ці типи еволюції...“ [1]).

Селянський рух 1905 — 7 років є ніщо інше, як революційне прагнення селянства домогтися другого типу розвитку капіталізму в сільському господарстві. Таке об'єктивне розуміння селянського руху загалом і треба покласти в основу градації форм.

Конкретно це значить розглядувати кожну форму селянського руху відповідно ступені віддаленості або наближеності до остаточної мети селянського руху 1905 — 7 років. Схему форм треба будувати від найпростіших виявів селянського руху до наростання їх у революцію — захоплення землі, знищення поміщицького землеволодіння. Звичайно, до такого кінця, ц.-т. до перемоги, селянський рух 1905—7 р. не прийшов. Справа не в тому. За встановлення методологічних принципів більшу вагу має об'єктивно можливий наслідок боротьби.

Накресливши модус градації, наведімо тепер схему форм селянського руху:

СХЕМА ГРАДАЦІЇ ФОРМ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ ЗА РЕВОЛЮЦІЇ 1905 РОКУ

1. Поруби лісів.
2. Випас худоби.
3. Підпали.
4. Захоплення й поділ хліба, сіна то-що.
5. Спаш.
6. Випас худоби й скошування луків.
7. Страйк.
8. Бойкот.
9. Захоплення землі.
10. Орендний рух.
11. Зруйнування економій.
12. Сходи, збори й демонстрації.
13. Петиційна форма.
14. Зречення платити податки.
15. Зміна сільської влади.
16. Селянські організації.
17. Опір військові.
18. Збройні сутички.
19. Повстання.
20. Перехід влади до селян по селах.

Попереджаю, що подана градація форм не значить, що саме в такому порядкові, в такій ступневій послідовності розвивався селян-

[1]) Ленін. Т. IX, стор. 443 — 444.

ський рух 1905 — 7 років. Найкраще охарактеризувати цю схему — як „логічну", цеб-то поза звязком з конкретними умовами історичного процесу. Такий виклад питання потрібний для глибшого й точнішого його розуміння. Далі спробуймо таку логічну будову доповнити конкретно-історичними характеристиками. Розгляньмо окремі частини в градації форм.

Перші форми за схемою є первісні; характерні вони не тільки для безпосередньо-революційної доби, а й для буднів класової боротьби села. „Поруби, самовільні випаси і навіть заорювання та покоси не були чимось новим у сільських відносинах. Вони існували й раніше, до 1905 року, але тепер число їх надзвичайно зросло; крім того, поміщики ставили опір; ці форми дуже швидко переходили в інші, гостріші форми терору" [1]).

Перші дві форми це — простий, звичайний нагніт на поміщицьку власність. Ці форми надзвичайно близькі до явищ карного характеру. Таку близькість ми змогли виразно помітити, розглядаючи фонд одного земського начальника [2]). Наприклад: у матеріялах земського начальника дуже часто можна зустріти дані, що один, два, три... але не більше п'яти — шести селян пасли худобу в державному лісі. Чи буде це вияв селянського руху? — Звичайно, ні. Або, вірніше — ще ні. Це є карне порушення власности, що має глибоке соціяльно-економічне коріння. Але від 30/V в тому самому фонді знаходимо повідомлення: „Лісова сторожа щойно з'явилась до канцелярії й заявила, що люд слободи Кременної гонить усю свою худобу до казенного лісу, посилаючись (обіжник) на дозвіл государя імператора пасти худобу по всіх казенних лісах „беззаплатно" [3]). Перед нами вже форма селянського руху — випас худоби.

На нашу думку, ріжниця між карною стороною справи та виявом руху класи полягає в індивідуальній і колективній відміні виступів. У першому вищенаведеному випадкові ми маємо індивідуальні виступи окремих селян, індивідуальне порушення прав власности, а в другому — колективні масові виступи селян, колективне порушення власности. Частота випадків індивідуального порушення власности показує, що наростає безпосередньо революційна ситуація і що в кожний момент карні порушення можуть перейти в революційні виступи. Візьмімо невеликий приклад: у Куп'янському повіті по 7-му участку земського начальника зареєстровано стільки-б випадків „розкрадання

---

[1]) Шестаков А. „Крестьянская революция 1905—7 г. в России". М. Л., 1926 р., стор. 33.

[2]) Фонд земського н-ка 7-го участку Куп'янського повіту. Харківський Краєвий Історичний Архів.

[3]) Зазначений фонд і повідомлення лісничого земському н-кові; лист 114, в'язка 28.

і пошкодження чужого лісу“ [1]): 1901 р.— 27; 1902 р.— 53; 1903 р.— 54 1904 р.— 4. Цифри доводять, що за років піднесення селянського руху збільшується й число карних порушень власности селянами. Внутрішній звязок бачимо ясно.

Зупинімося детальніше на страйковій формі. Розв'яжімо питання, чи підходить ця форма під те визначення, що ми дали його вище для форми селянського руху; чи лежить в основі страйкової форми аґрарне питання, а чи питання праці. Студіюючи літературу, ми бачили, що в цьому питанні була розбіжність. Треба особливо згадати думку Лосіцького, що протиставив зміст страйкової форми самій формі. „Між прагненнями селян і засобами боротьби помічаємо, безумовно, суперечність, що випливає з самого становища напівгосподаря, напівробітника, що у нього другий бік уже переважає“ [2]). Як бачимо, Лосіцький наполовину, за формою, відносить страйковий рух до аґрарного руху.

Маслов ще більше наближає цю форму до міського типу руху, ще більше віддалює її цим від аґрарного руху.

Розв'язуючи це питання, треба врахувати характер батрака 1905 р. на Україні в соціяльно-економічному відношенні; це почасти робить Лосіцький.

Чи мали ми на Україні сільсько-господарського пролетаря в повному значінні цього слова? — Звичайно, ні. Ленін неодноразово підкреслював двоїстість нашого батрака, його міцний звязок з землею. Мало сказати, що це напівбатрак, напівгосподар; треба за таких формулювань наголос ставити на другій половині слова „напівгосподар“ і на першій половині слова „напівбатрак“.

Придивившись пильніше до страйкового руху, ми ще більше знайдемо підстав вважати його за вияв аґрарного руху. З численних першоджерел, де говориться про цю форму, видно, що звичайно страйкарі виступають не самі, а їх підтримує рідне село через безпосередню участь у страйкові або через інші форми руху. Чисто страйкові рухи, де б виступали самі тільки робітники, ми можемо спостерігати на цукроварнях, але не в економіях. Проте, треба зазначити, що й на цукроварнях таких фактів не так уже багато.

Придивившись до страйкового руху не тільки з зовнішнього боку, а й з внутрішнього — до характеру програми дій цієї форми, побачимо, що в основі своїй вона має прагнення вижити поміщика або в своєму розвиткові приходить до об'єднання з іншими формами для відкритого нагніту на поміщицьке господарство. Отже, страйковий рух треба вважати за аґрарний рух, за форму селянського руху.

Нижче подаємо документа, що яскраво ілюструє це твердження: „Киевск., Подольск. и Волынск. Генерал-Губернатору.

[1]) Там таки, в'язка 28. Узято із „списку про число карних справ“.

[2]) „Аграрное движение“, том 2, стор. 19.

В дополнение к представлению за № 1977, довожу до сведения Вашего Высокопревосходительства, что во всех местах 10 уездов вверенной мне губернии, где происходят крестьянские беспорядки, беспорядки эти носят один и тот же характер. Первая стадия — пассивная забастовка, нежелание крестьян данного села работать по существующим ценам и требование значительного и иногда непомерного (один рубль пятьдесят коп. в день) повышения этих цен. Вторая стадия — активная забастовка с насилием над рабочими, общественниками, желающими работать, и насильное удаление рабочих из других сел и мест. Третья стадия — самовольное занятие работ после согласия владельцев на повышение платы, при чем на работы выходит все население обоего пола от 12 — 60-летнего возраста; становятся на работы, где хотят; на работы, свойственные исключительно женщинам, становятся мужчины; технические указания со стороны администрации имения не принимаются во внимания; бросают работы, когда захотят. Такая работа за очень высокую плату, выдаваемую при том, под влиянием угроз, в равной мере взрослым и детям, является и дорогой, и совершенно не продуктивной. Крестьяне, отлично понимая, что за очень высокую плату они портят роботу, становятся еще требовательнее и настаивают на дальнейшем увеличении платы, при чем уже теперь заявляют условия, которые будут поставлены ими при уборке хлебов. Условия эти таковы, что в иных местах сводятся к отдаче за уборку $^1/_3$ — $^1/_2$ урожая и даже больше... В некоторых же местах, как, например, в местечке Кагаринское, Киевского уезда, они, прогнав путем угроз и подметных писем всю администрацию, заменили ее выборными из своей среды и заявили, что отныне имение принадлежит им. При этом настоящие безпорядки нигде не сопровождаются разгромлением экономического имущества, что делается агитаторами, очевидно с той целью, дабы у администрации было меньше поводов к принятию крутых мер, действующих отрезвляющим образом..." [1])

Тут ми не ставимо собі завдання охарактеризувати кожну форму з наведеної вище схеми. Це не так потрібно. Ми маємо на меті дати уставлення на порушене питання загалом і не більше. В звязку з таким завданням зупиняємося лише на деяких формах. Зокрема, зупинімося ще на одній формі — петиційній. Ця форма має кілька відмін, починаючи звичайним ставленням вимоги і кінчаючи найскладнішою формою — петицією. Можна накреслити такі її відміни: вимога, заява, приговір, петиція.

Відзначімо також, чому саме ми цю форму ставимо на 13 місце.

Коли придивитися до даної градації форм, можна помітити, що вона збудована так: спочатку йдуть стихійні форми, потім форми,

[1]) Київський Центральний Історичний Архів. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського Губернатора. 1905 р., справа № 115, лист 83.

відбивають прагнення селян до внутрішньої організації тієї стихійности, а потім уже форми, що приводять селян до перемоги. Саме 12 форма — сходи, мітинги, збори і демонстрації, а також 13 форма—петиційна—являє собою форму другої фази нашої градації. Це будуть перші форми внутрішньої організація селянства — усвідомлення його класових інтересів.

Нагадуємо, що наведена градація є не так історична, як „логічна". На ділі рух розвивався не за такою схемою.

Необов'язково, щоб усі форми були в наявності. Конкретний комплекс форм залежить від району. В цьому відношенні можна встановити два полюси: районний — більш капіталістичного сільського господарства, і районний — з патріярхально - панщинними формами хліборобства.

Форми селянського руху в своєму виявленні в звязку з наростанням селянської революції тісно переплітаються між собою, зливаючись в один могутній потік.

Зазначимо, що перед формами, що характеризують етапи найбільше напруженої класової боротьби, наприклад — зруйнування економій, ітимуть у тій же таки місцевості більш другорядні форми, являючи собою немов авангард. Наприклад, перед розгромною формою в Харківській губерні спостерігалося спаш, підпали та страйки.

В процесі наростання сєлянської революції простіші форми переростають, переходять, закінчуються складнішими; наприклад — поруб лісу за наявности революційних обставин може закінчитися активним опором владі.

Переростання однієї форми в іншу, з'явлення нових, складніших форм і переплетення їх між собою, залежить не тільки від наростання революції на селі, а й у великій мірі відбиває революцію в країні, має в своїй основі керовництво міста селом взагалі, виявляє звязок між пролетаріятом і селянством.

* * *

Цим закінчуємо розгляд двох проблем, поставлених у статті. Звичайно, не тільки цими двома проблемами обмежується методологічне студіювання теми „селянський рух за революції 1905 р.". Їх більше. Деякі з них довелося згадати в статті.

Зосереджуючи увагу на джерелі та формі, ми не хотіли цим сказати, що це найважливіші проблеми. Є питання важливіші і конкретніші. Відзначімо такі: спосіб оброблення історичного матеріялу (статистичний або документальний), методологічний напрямок розуміння звязку між робітничим і селянським рухом, методологічні проблеми „причини" то - що.

Вважаємо, що наше завдання буде виконано, коли ця стаття стане за початок для марксистського розроблення методології проблем. На нашу думку, моменти, нами розглянені, дадуть грунт для дальшого розроблення порушених питань.

К. ДОБРОЛЮБСЬКИЙ

Максимум і нестатки за терору (Жовтень 1793 — липень 1794 р.).

В Парижі максимум було оголошено 12 жовтня 1793 року, через два тижні після ухвалення закона про нього. Це деяке запізнення з виданням максимуму почало вже було призводити до нарікань та скарг. У дні, наступні за оголошенням максимуму, крамниці були оточені й забиті силою людей, що один поперед одним розкуповували запаси харчів, які там були. Багато крамарів позакривали свої спорожнілі крамниці, і споживачі, що не мали запасів, не могли купити ні цукру, ні мила, ні свічок. 13 жовтня національній гвардії було наказано розгонити натовпи побіля крамниць. Одночасно було заборонено вивозити з Парижу хліб, дрова, вугілля та свічки. Шомет у Комуні проголосив погрозливу промову на адресу великих торгівців і закликав точно виконувати закона про максимум. „Хочуть, говорив він, довести нарід до конечної потреби вимагати скасування цього добродійного закону, але цього їм не пощастить зробити; майте деяке терпіння, і всі зусилля наших ворогів не приведуть ні до чого“ [1]). Комуна намагалася, з одного боку, поліційними заходами стати на перешкоді великим закупівлям товарів, а, з другого — оголосила підозрілими торгівців, що закривали свої крамниці. В прокламації до паризького населення від 17 жовтня 1793 року Комуна попереджала громадян не скупчуватися біля крамниць і не закуповувати продуктів більше від того, скільки треба на споживання. Зазначалося, що до зловживань їх спонукають лиходумні вороги революції [2]). Про закупівлю запасів багатіями, про використання ними таксації в своїх інтересах та про спустошення ринків говорив Сен-Жюст ще в своїй промові в Конвенті 10 жовтня [3]).

На засіданні якобінського клубу 14 жовтня Бріше говорив: „Тільки-но вчора Комуна фіксувала ціни на харчові продукти, як бакалійні крамарі підвищили ціну на каву на 10 су, а цукру більше

---

[1]) Шомет загрожував ще мануфактуристам, які позакривали свої підприємства, що республіка забере ці підприємства й сама пустить їх у хід. (М., 16-X — 1793, № 25, p. 99).

[2]) М., 19-X 1793 р. № 28, p. 111.

[3]) М., 14-X 1793, № 23, p. 92; також Bouchez et Roux, t. 29 p.p. 162, 163 — 167.

не мали". Він вимагав гільотинувати тих крамарів, які не зможуть довести, що справді порозпродували свої харчові продукти: „Безглуздо, коли ці люди доводять, ніби у них за дві години зовсім не стало товару, дарма що раніше вони мали його скільки хоч". З другого боку, Бріше вважав за „підозрілих усіх тих, що переховували у себе будь-яких харчових продуктів більше від того, скільки треба для їхнього фактичного споживання. Отже, приватну особу, що придбала 5 — 6 голів цукру, треба покарати, бо для свого фактичного споживання вона може витратити за декаду тільки одну голову" [1]). На засідання загальної ради Комуни 25 жовтня з'явилися депутати від товариства революційних громадянок і вимагали перевести труси у скупщиків, що переховували речі першої потреби, і примусити їх не радіти від згубної волі торгівлі [2]).

Конвент на доповідь Барера, що виступав від імени Комітету Громадського Порятунку, ухвалив 1 листопада залічити до розряду підозрілих тих фабрикантів і гуртових торгівців, що після видання максимуму припинили або припинять виробництво чи торгівлю. Відзначаючи в доповіді зловживання максимумом, Барер особливо нарікав на багатіїв. „Аристократія, говорив він, скористувалася тією загальною таксацією: вона намагалася сама використати здешевлення товарів і те, що торгівець скуповував або збирав для своєї торгівлі та зиску; багатій, аристократ і лиходумець купував усе це для свого особистого зиску або, вірніше, для того, щоб як-найшвидше спустошити крамниці торгівця й примусити галасувати та терпіти недостачу малоспроможних громадян, що можуть купувати й жити тільки день-у-день. Отже, товар у своїй масі тільки змінив місце складу; він заповнив помешкання або будинок багатія, замісць лежати в крамниці торгівця. Виникла потреба, щоб муніципальна поліція припинила ці занадто великі закупівлі та щоб вона стежила за щоденними закупівлями; повстала потреба заборонити торгівцям продавати одному громадянинові більше товару, ніж іншим" [3]).

Відворотний бік максимуму — великі закупівлі спроможними громадянами, що вже в перші дні пристосування максимуму призвели до спустошення крамниць та до недостачі товарів, — спостерігалося не тільки в Парижі, а й по інших містах, де сільські мешканці кинулись до міських крамниць за товарами [4]).

---

[1]) Aulard. La Société des Jacobins, t. 5, p. 457.

[2]) M., 27-X 1793, № 36, p. 145.

[3]) M., 3-XI — 1793, № 43, p. 175.

[4]) Один агент повідомляв, наприклад, з Безансону 15 листопада 1793 року, що, коли б міська влада не стала на перешкоді, сільські мешканці спустошили б крамниці громадян після оголошення закону про максимум: „Справді погрозливий наплив мешканців усіх сел навколо Безансону не для продажу харчових продуктів, що їх вони привозили, а щоб купити як-найбільше товарів усіх сортів; цей наплив було, звичайно, визнано за підозрілий" (M. Marion, Histoire financière, t. 3, p, 106).

Про постачання Парижу через тиждень після заведення там максимуму ми читаємо в одному повідомленні: „Деяких продуктів, наприклад — цукру та мила, майже зовсім нема. Революційну армію оганьбили по всіх селах; селяни, вже невдоволені таксою, не дуже охочі дозволяти, щоб такса вільно проходила через їхні житла та забирала, в разі небажання, продукти, що їх вони скуповують. Для ринків постачається дуже замало. Як тільки селяни з'являются тут, на цих селян раптом накидаються відьми (гарпії) в жіночих убраннях і забирають їхні товари; потім вони сперечаються про ціну і дуже часто буває, що бідолаха не може впізнати, котра забрала його товар. Учора жінки побили одного селянина за те, що він хотів продати свої харчові продукти за ціною максимуму. Треба, отже, стежити, особливо за ринками, й попереджати там будь-який примус над законом і правом власности“ [1]). „Цей суворий закон, писав Мерсьє під недавнім вражінням від пережитого, збільшував лихо: все зникло, і торгівці, щоб відшкодувати свої втрати, особливо розграбування масла, цукру та кави, а також самоправні конфіскації, вчинені комісарами в справі закупівель, — визнали за краще таємно порозносити свої товари по будинках приватних осіб, де їх купувалося за яку хоч ціну“ [2]).

Згідно з повідомленнями комісарів Конвенту та з іншими джерелами, в департаментах оголошення максимуму погіршило стан з харчуванням: товари зникли, особливо колоніяльні, а торгівці та заможні селяни ставили опір запровадженню максимуму. Почалася немов би прихована громадянська війна між містом і селом. Одні комісари вимагали надіслати їм революційну армію та гільотину, другі робили послаблення, застосовуючи закона про максимум, треті, наприклад — Альбіт, критикували як хиби закону, так і різні способи здійснення його на практиці: поширення максимуму на занадто велике число товарів, відсутність поділу між товарами одного роду, збиточність максимуму для дрібних крамарів, закупівля запасів багатіями, неоднаковий максимум у різних місцях і неможливість для селянина купити собі потрібні речі в місті [3]).

Хиби закону від 29 вересня про максимум незабаром зрозумів і уряд. Скликана 27 жовтня спеціяльна нарада Комітетів Громадського Порятунку, Торгівлі та Хліборобрства виробила ті зміни, що могли б усунути хиби закону про максимум. Пропозиції Комітетів було подано Конвентові на обговорення 1 листопада. Доповідач Барер не тільки не боронив максимума принципіяльно, а, навпаки, називав його „неминучим і конче потрібним законом, що до нього примусили обставини

[1]) Schmidt. Tableaux, t. 2 p.p. 133 — 34).

[2]) Mercier, Paris, t. 1, p. 355).

[3]) A. Mathiez. La vie chére, p.p. 400 — 411; M. Marion — Histoire financiére, t. 3, p.p. 105 — 109; Gomel — Histoire financière, t. 2, p.p. 238 — 41.

та безліч несподіваних подій". Відзначивши неповноту закону про максимум, зловживання департаментської адміністрації, коли вона здійснювала його, збиточність закону для дрібних торгівців та „фабрикантів - робітників" і конечну потребу загальної таксації всіх товарів з центру, Барер запропонував встановити максимум за цінами 1790 р., збільшивши їх на $^1/_3$, на місці виробництва, з прибутком на 5% для гуртових і на 10% для роздрібних торгівців та з надвишкою на вартість транспортування з місця виробництва товару.

„Встановлюючи ціни на харчові продукти, потрібні громадянам, мотивував Барер, нам слід керуватися двома принципами: перше — добробут народу та поліпшення його долі, друге — законний прибуток від праці та промислу, наслідку діяльности, корисної для громадянства. Але з найкращих законів часто виходять найзгубніші зловживання, що їх лиходумці підтримують і до них заохочують".

Виходячи з цих принципів, Барер зокрема запропонував видати допомогу торгівцям та фабрикантам, коли вони доведуть, що через закон про максимум втратили або зменшили свій капітал до суми, нижчої від 10.000 ліврів. Конвент без дебатів ухвалив усі пропозиції Барера [1]).

Виконувати декрета від першого листопада (11 брюмера) було доручено особливій Комісії Харчування та Постачання, утвореній за декретом від 22 жовтня. Опрацювати таблиці нового максимуму було нелегко і, замість запропонованого Конвентом одного місяця, опрацьовання тяглося мало не 4 місяці. Чинности таблиця набрала тільки через $4^1/_2$ місяці після декрету про неї і через $5^1/_2$ місяців після закону про загальний максимум. Час діяльности Комісії Харчування та Постачання припав на період діяльности другого максиму та підготовки таблиці третього максимуму [2]).

Переведення терору та максимуму вимагало як політичної та адміністративної, так і економічної централізації. Програму політичної та економічної диктатури тимчасового революційного уряду докладно обґрунтував Сен - Жюст у своїй промові на засіданні Конвенту 10 жовтня 1793 року. „Закони, говорив він, — революційні, але виконують їх не революціонери... Вам треба карати не тільки зрадників, а навіть і байдужих. Треба карати кожного пасивного, хто нічого не робить для

[1]) M., 3 - XI 1793, № 43, p.p. 174 — 75; Bulletin des Lois, an 2, t. 8, p.p. 30 — 3.

[2]) Харчова Комісія 17 і 24 листопада розіслала по дистриктах докладні анкети щодо цін 1790 року на всі сорти харчових припасів і продуктів споживання. Одночасно аналогічну анкету було проведено в Парижі й тільки 21 лютого 1794 року Комісія мала змогу подати Конвентові остаточно опрацьовану таблицю нового максимуму. Потім треба було три тижні, щоб надрукувати нову таблицю, і тільки в другій половині вересня її було розіслано по дистриктах. Після цього сама Комісія Харчування й Постачання існувала в старому свому вигляді тільки один місяць (Caron, Commission des subsistances, t. 1, p.p. 45, 57, n. 2, t. 2, p. LV, note 1).

республіки... Треба залізом керувати тими, ким не можна керувати справедливістю; треба придушити тиранів... Ви виявили енергію, але її не мала громадська адміністрація. Ви бажали ощадности, але звітність не сприяла вашим зусиллям. Усі грабували державу. Генерали воювали зі своєю армією. Власники продуктів виробництва та харчових припасів, усі вади монархії склали союз проти народу і вас... Серед громадської адміністрації нема щирих людей. На словах говорять про патріотизм, але кожний приносить усіх інших у жертву і не поступається нічим із своїх інтересів... Різні закони, ухвалені вами раніш у справі харчування, були б добрі, коли б люди не були лихі. Коли ви ухвалили закона про максимум, — вороги народу, багатші за нього, почали купувати вище від максимуму. Торговельних угод не стали складати через ненажерливість тих, хто продавав; харчові продукти подешевшали, але їх не стало. Комісіонери великого числа комун купували, конкуруючи один з одним... Продукти подорожчали через труднощі перевозу та дорожнечу на фураж і коні... Шляхи здебільшого попсовані... За тих обставин, що в них перебуває республіка, не можна надавати чинности конституції... Неможливо виконувати революційні закони, коли самий уряд не організовано по революційному". Конвент ухвалив пропозицію Сен-Жюста, подану від імени Комітету Громадського Порятунку, зберегти революційний порядок керування, аж доки складено буде мир. Зайвину зерна в кожному департаменті, згідно з декретом від 10 жовтня, належало реквізувати; для постачання Парижу було виділено особливу округу. На перше березня 1794 року для Парижу слід було постачити харчових припасів на цілий рік [1]).

Про те, що департаментська адміністрація не виконує нових законів, зокрема — законів про харчові припаси, говорив і Більо-Варенн у своїй доповіді Конвентові 18 листопада 1793 року — про організацію тимчасового революційного уряду: „Декрети про закупівлю непомітно залишаються без простосування, бо вони б'ють по ненажерливості багатих торгівців, що з них більшість є також і адміністраторами. Та сама причина робила закони про харчування ввесь час недостатніми і часто згубними, стаючи на перешкоді одноманітності та повсюдному виконанню їх. Отже, в республіці приватний інтерес є по-старому єдиним рухачем громадської діяльности, а урядові рухачі діють швидше на користь тих, хто їх рухає, аніж на користь народу. Нарід, як видно, хотять обурити проти волі, раз-у-раз позбавляючи його милостей революції [2]).

---

[1]) M., 14-X 1793, № 23, p.p. 91 — 93; також Bouchez et Roux, t. 29, p.p. 159 — 74.

[2]) M., 22-XI 1793, № 62, p. 249. Декрета про утворення тимчасового революційного уряду остаточно було ухвалено 4 грудня (14 фримера) 1793 р. (Див. Bulletin des Lois, an 2, t. 8, p.p. 100 — 113).

Справу харчування та постачання за декретом від 22 жовтня (1 брюмера) 1793 року було доручено особливій комісії з трьох членів. Їй надано було як-найширші повноваження в справі забезпечення харчами Парижу, реквізиції для постачання арміям, обліку зерна, закупівлі за кордоном, розподілу продуктів і товарів між департаментами, поліпшення хліборобства, заохочення до корисних мануфактур. Комісії в справі харчування та постачання спеціяльно доручалося наглядати, як виконується закони від 11 і 29 вересня про максимум. Вона мала право вживати збройної сили в департаментах, тимчасом як накази революційній армії мали виходити тільки від Комітету Громадського Порятунку [1]). Комісія працювала під керовництвом Робера Ленде, члена Комітету Громадського Порятунку. На її засіданнях іноді бував Камбон, що керував фінансами, а також військовий і морський міністри, мер Парижу Паш то-що. В розпорядження комісії підчас організації її було передано грошові фонди на суму понад сто мільйонів ліврів. Пізніше їй так само відпускалося різні суми [2]).

Революційну армію, утворену в Парижі за декретами від 5 й 9 вересня 1793 року числом до 6000 чоловіка і 1200 канонірів з громадян, рекомендованих революційними комітетамии секцій, призначалося для придушення контр-революціонерів, для виконання революційних законів та заходів громадського порятунку та для допомоги в справі постачання харчових припасів [3]).

Переводячи реквізиції і діючи одночасно як знаряддя боротьби проти контр-революції, відділи революційної армії натрапляли, звичайно, на неприязне відношення та великі нарікання серед людности. Скарги на незаконні вчинки революційної армії, що їх іноді подавали офіціяльні агенти, кілька разів обговорював Конвент [4]). Паризька революційна армія проіснувала майже 7 місяців. Її було розпущено після загину ебертистів, за декретом від 27 березня 1794 року. Барер, доповідач Комітету Громадського Порятунку, пропонував Конвентові розпустити революційну армію, приписуючи утворення її обставинам. Визнаючи її заслуги в справі приставки харчових припасів для Парижу, Берер відзначав також і її зловживання, що шкодили постачанню для столиці [5]).

---

[1]) Caron, La Commission des Subsistances, t. 2, p.p. IX — XII. Див. далі там таки докладніше про особовий склад і організацію комісії.

[2]) Ibid., t. 2, p.p. XLVII — LIX. Загальна сума відпущених Комісії Харчування та Постачання коштів невідома, а загальна сума грошей, одержаних міністерством унутріш-ніх справ на харчування в 1791, 1792 і 1793 роках, становила $98^1/_2$ мільйонів ліврів.

[3]) M., 8-IX 1793, № 251, p. 1066; Bouchez et Roux, t. 29, p.p. 45 — 46.

[4]) Rapports de Grivel, pp. 77 — 78; M., 15-XII 1793, № 85, p. 344, засідання 14-XII; M., 11-X 1793, № 20, p. 80. засід. 8-X; Пор. A. Mathiez, La vie chére, p.p. 420-422; M. Marion. Histoire financière, t. 3, p. 105.

[5]) M., 28-III 1794, № 188, p.p. 761 — 62.

Урожай 1793 року був гарний, і до злиднів по містах призводила не недостача хліба в країні [1]), а небажання селян віддавати свій хліб і свої продукти за цінами максимуму. Зусилля наповнити склади хлібом орендарів непроданого націоналізованого майна та зерном, що його вносилося за податки, не мали успіху. Фактично справа зійшла на організацію харчових складів для армій; склади ці поповнювалося через реквізиції.

Не маючи вільної циркуляції зерна й натрапляючи на небажання хліборобів приставляти його добровільно на умовах, визначених декретами, — добути зерно можна було тільки через реквізиції. Право реквізиції, починаючи з першого про них декрету від 26 квітня 1792 року, протягом 1793 року ввесь час поширювалось. Тимчасом як за декретами від 11 вересня та 10 жовтня реквізувати належало тільки зайвину зерна, декрет від 15 листопада (25 брюмера 2-го року) не говорив уже про такого роду обмеження й надавав реквізиціям майже необмеженого характеру. Департаментській адміністрації, муніципалітетам і приватним громадянам заборонялося: „ставити перешкоди оборотові й перевозам зерна, реквізованого для армії, для паризького департаменту та для постачання на ринки, однаково — під яким приводом, навіть коли б вони доводили, що не мають досить зерна для власного споживання“ [2]).

Реквізиції переводили комісари Конвенту, агенти Комісії Харчування та Постачання, адміністративна та муніципальна влада. За такого порядку часто-густо бувала непогодженість дій і конкуренція між органами влади, що мали право на реквізиції. Це призводило до численних незручностей і зайвих труднощей для населення. Місцева влада попервах мала право тільки на реквізиції для постачання на ринки своєї округи, але за постановою від 7 листопада 1793 року Комітет Громадського Порятунку дозволив їм, в разі конечної потреби та віддаленості комун від ринку, переводити безпосередню реквізицію, не перевищуючи місячного постачання й повідомляючи про це Комісію Харчування. Комітетові Громадського Порятунку доводилось втручатися до справи в тих випадках, коли різні представники Конвенту накладали на одну округу кілька реквізицій. Постанова від 17 грудня 1793 року призначила кожній армії особливу округу для постачання; округа складалася з певних департаментів і дистриктів.

Агенти догляду зазначали міністрові внутрішніх справ, що для того, щоб уникнути нестачі харчових припасів, треба зменшити число

---

[1]) Зокрема Тен, посилаючись на свідоцтво Мале дю Пана, визнає, що зерна у Франції 1792-24 р.р. було досить (Taine, La Révolution, t. 8, p. 236).

[2]) M., 16-XI 1793, № 56, p. 228.

комісарів у справі реквізиції та спростити саму систему реквізиції [1]). Надалі спостерігалося тенденцію передати право реквізиції самій Комісії Харчування та Постачання, обмеживши право на реквізицію для інших агентів влади. За декретом від 12 лютого 1794 року (24 плювіозу 2-го року) право всяких реквізицій надавалося спеціяльно Комісії Харчування та Постачання. Комісари Конвенту при арміях могли вдаватися до реквізицій тільки після того, як їхні пропозиції ухвалював Комітет Громадського Порятунку. Але, в разі дуже невідкладної потреби, їм надавалося право на власний розсуд вдаватися до реквізицій, як тимчасового заходу, повідомляючи про це Комітет Громадського Порятунку та Комісію Харчування й Постачання. Кожний вихід влади за рямці права, формально наданого їй декретами Конвенту, належало вважати за перевищення влади [2]). Нарешті, декрет від 16 квітня 1794 року (27 жерміналю 2-го року) забороняв реквізицію „всім, крім Комісії Харчування та представників народу при арміях, за певним дозволом Комітету Громадського Порятунку" [3]).

Сільське населення та місцева влада, звичайно, ставили реквізиціям пасивний опір. Самий облік зерна, що його мала та чи інша комуна, часто переводилося дуже поверхово. Через це виявлялося дуже мало зайвини зерна для реквізиції [4]). „Важко, повідомляв один із агентів 19 грудня 1793 року, мати точні відомості про стан з харчовими припасами по селах. Сільські мешканці відзначаються надзвичайною недовірливістю [5]). Хліб і інші продукти ховалося, і цей опір проти максимуму та реквізицій призвів до застосування примусових заходів проти тих, хто ухилявся від постачання для республіки [6]). За переведення реквізицій бували іноді хвилювання та заколоти, але випадків збройного опору було дуже мало. Спостерігалося, що спроможні хлібороби та багаті комуни ставили реквізиціям активніший опір, ніж дрібні хлібороби та малоспроможні комуни. Не вдаватися за умов, що тоді склалися, до реквізицій було, проте, неможливо. Загалом реквізиції зерна за таксою, не зважаючи на хиби та помилки виконавчого апарату та на серйозні труднощі, що на них доводилося.

[1]) Rapports de Grivel, p. 126; рапорт від 14-I 1794 р.

[2]) M., 14-II 1794, № 146, p. 590.

[3]) M, 17-IV 1794, № 208, p. 846.

[4]) Див. Rapports de Grivel, pp. 90, 190.

[5]) Там же таки, p. 87.

[6]) Луї Блан, переказуючи думку члена управління Паризького департаменту Моморо, пише, наприклад: „Не можна згадати без жаху про ті заходи, що до них вдавалися вороги революції, щоб голодом відштовхнути від неї народ. Вони не випускали зерна і залишали ринки порожніми, ховали зерновий хліб навіть по стайнях, під соломою, гноїли або віддавала на корм пацюкам цілі скирди хліба, відмовляючись молотити свій хліб з тієї ніби причини, що робітники правили за роботу не менше від одного екю" (Луї Блан, Революція; т. X, стор. 211, порівн. Jaurès, La convention, t. 2, p. 1776).

натрапляти підчас реквізицій, досягли все ж таки за терору основної своєї мети — дати хліб арміям і містам [1]).

Крім реквізицій, тільки закупівля харчових припасів за кордоном могла безпосередньо внести помітне поліпшення в справу з харчовими припасами. Заходи, що їх вживалося для поширення площі оброблюваної землі, наприклад: осушування ставків, оброблювання земель емігрантів, розведення городини по садках, заохочування до зернових культур то-що,— всі ці заходи не могли дати швидких, безпосередніх і помітних наслідків [2]). От через що робилося все можливе, щоб закупити по змозі більше харчових припасів і інших продуктів споживання в невтральних країнах.

Всі закупівлі за кордоном провадила Комісія Харчування та Постачання з санкції Комітету Громадського Порятунку. Комісарам Конвенту було заборонено провадити такі закупівлі самостійно. З протоколів засідань і з актів Харчової Комісії видно, що вона віддавала цьому питанню багато уваги. Головні закупівлі робилося в Гамбурзі, Данії, Сполучених Штатах, Італії, Швайцарії та на Леванті. В Гамбурзі та Копенгагені закуповувалося хліб, м'ясо та сало, в Сполучених Штатах — хліб, борошно, риж, горох, боби, говядину, свинину й олію, в Італії — хліб, риж і олію, в Швайцарії — хліб, м'ясо, воли та сир, на Леванті — хліб і риж, у Швеції — хліб і оселедці, в Норвегії — рибу, в Еспанії — воли. З весни 1793 року до 23 лютого 1794 року було закуплено хліба й почасти рижу та вівса 9.854.100 квінталів на суму 185.687.231 ліврів, але з усього цього прибуло поки-що тільки 505.600 квінталів і виплачено 59.899.631 ліврів; залишилося ще одержати 9 348.500 квінталів і заплатити 126,787.600 ліврів. З усього зерна більшу половину було закуплено в Данії (2.997.000 квінталів) та Гамбурзі (2.603.000 квінталів), а решту—в Сполучених Штатах (1.249.000 квінталів), в Італії (720.000 квінталів), на Леванті (720.000 квінталів), у Швайцарії — (500.000 квінталів) то-що. Ціна на хліб хиталася звичайно від 16 до 21 ліврa за квінтал, а на риж — від 21 до 35 ліврів [3]). Крім зазначеної кількости, було ще закуплено 450.950 квінталів зерна на насіння по 20 ліврів за квінтал на суму 8.119.000 ліврів та 60.000 квінталів гороху й бобів по 9 ліврів за квінтал на суму 540.000 ліврів.

---

[1]) Цієї обставини не можуть заперечувати й такі історики, як М. Маріон, прихильники економічного лібералізму, що негативно ставляться до максимуму та реквізиції; приписують останнім голод у департаментах. Див. про реквізиції A. Mathiez — La vie chere, pp 461 — 84; порівн. M. Marion — Histoire financiere, t. 3, pp. 111 12, 116 — 20 і Е. Тарле—Робітнича класа, ч. 2, стор. 310 — 16; Фалькнер — Паперові гроші, стор. 157 — 61.

[2]) Докладніше про це див. у A. Mathiez'a La vie chére. pp 436 — 53 і далі.

[3]) Вражають своєю дорожнечею ціни на деякі партії хліба, закуплені на весні 1793 року в Данії та Італії і з ебільшого вже одержані: в Італії за квінтал пшениці платилося 24 ліври 8 су, а в Данії навіть 50 ліврів; за жито платилося по 35 ліврів замість звичайних 13 ліврів.

Гов'ядини, свинини та солоної риби було закуплено, але ще не одержано, 292.000 квінталів на суму 7.921.000 ліврів, і, крім того, 50.000 бочок оселедців на сумму 1.000.000 ліврів. З цієї кількости 81.000 квінталів гов'ядини було закуплено в Гамбурзі по 30 ліврів за квінтал, 59.400 квінталів гов'ядини по 30 ліврів і свинини (всього 2700 квінталів) по 45 ліврів за квінтал у Сполучених Штатах, 116.000 квінталів риби в Норвегії по 13, 22 і 30 ліврів за квінтал і 50.000 бочонків оселедців у Швеції по 200 ліврів за бочонок. Крім того, в Швайцарії було куплено волів на 1.800.000 ліврів. З протоколу Комісії Харчування та Постачання від 7 березня 1794 року видно, що з Швайцарії треба було приставити 5.000 закуплених волів. З Еспанії намагалися одержати воли через контрабандну торгівлю. Сала було закуплено в Копенгагені 14.300 квінталів по 70 ліврів за квінтал на суму 1.000.000 ліврів, сиру в Швайцарії — 10.000 квінталів по 60 ліврів за квінтал на 600.000 ліврів.

За доповіддю Комітету Громадського Порятунку від 23 лютого 1794 року, за куплені за кордоном харчові продукти — шкіру, черевики, матерії, мідь, залізо, салітру, поташ, порох і зброю — належало ще заплатити 175.077.175 ліврів; з них 147.767.600 ліврів припадало на виплату за харчові продукти й переважно хліб для харчування (на суму 126.787.000 ліврів). Кредит за кордоном на суму 50.000.000 ліврів дали паризькі банкіри, що їх Комітет Громадського Порятунку постановою від 16 лютого 1794 року брав під свою особливу охорону [1]). Щоб уникнути важкої й невигідної для держави операції — вивозити багато дзвінкої монети за кордон на виплату за закуплені товари [2]), Комісія Харчування та Постачання дозволила вивозити вина, горілку, шовкові вироби та речі розкошів, зокрема церковні оздоби [3]). Купуючи товари за кордоном, доводилося нести великі накладні видатки: за фрахт, страхування, комісійні (наприклад, 2%) то-що. Все це разом досягало $^1/_3$ вартости закупленого. Американським капітанам обіцяли, наприклад, ще премію по 10 су за кожний квінтал довезених до французьких портів харчових продуктів [4]). Проте, наслідки всіх цих заходів у справі закупівлі за кордоном великої кількости харчових продуктів стало помітно, головним чином, тільки на початку літа

---

[1]) Caron. La Commission des Subsistances, p. p. 647 — 79; 132 — 133, 195, 217, 227, 228, 231, 232, 266 — 67, 287, 294, 308, 309, 311, 318 — 19, 321 — 23, 432 — 34, 336, 338, 360, 361, 373, 406, 419, 422, 436, 435, 487, 644, 645 і т. ін.

[2]) Пор. там же таки, p. p. 159, 318, 362, 389, 630 — 31.

[3]) Там же таки, p. p. 209, 267, 268, 354, 396 — 97, 432, 442, 533, 674. Одному капітанові американського судна було, наприклад, запропоновано виплатити за закуплені у нього продукти асигнаціями, що їх він у свою чергу мав витратити, закупивши вина та горілки (p. 435).

[4]) Там же таки, pp. 442, 649, 651, 653, 654.

1794 року, тоб-то в період чинности третього максимуму. А в-осени, узимку та на весні 1793 — 1794 року доводилося розраховувати майже виключно тільки на запаси, що їх мали в самій Франції, і регулювати споживання заведенням карток на хліб, м'ясо та інші припаси.

Регламентація споживання стосувалася передовсім і головним чином хліба. Натовпи перед дверима пекарів в-осени 1793 року не зникали. Спільна Рада Комуни на засіданні 25 жовтня ухвалила розгонити силою ці натовпи і вважати за підозрілих усіх громадян, що відмовляться допомагати владі в даній справі. Крім того, заслухавши повідомлення, що пекарі просівають борошно, одержане від адміністрації, і краще борошно продають пирожникам або випікають невеличкі хлібці, Рада Комуни ухвалила, щоб революційні та громадські комітети секцій перевели труси у пекарів і наложили печатки на сита, позбавивши цим пекарів можливости відсіювати краще борошно[1]). 27 жовтня до Комуни з'явилися делегати від 48 секцій „і братерськи просили вжити нових заходів, щоб заспокоїти тривогу, яка зростає разом з труднощами одержати хліб". Представники Комуни намагалися заспокоїти делегатів, зазначаючи, що незабаром до Парижу має бути довезено багато хліба, реквізованого в демартаментах[2]). У той самий день у якобінському клубі було порушено питання — завести хлібні картки, бо вони припинили б скупчування громадян поперед хлібнями. Ще раніше пропонували це зробити деякі секції[3]). Комуна на засіданні 29 жовтня принципіяльно ухвалила завести в Парижі хлібні картки й наказала підготовити для цього матеріял: належало зібрати від голів родин відомості про потрібну для їхнього щоденного споживання кількість хліба та встановити для кожного пекаря певну норму випікання, відповідно зібраним даним. Пекарів, що порушували постанову, належало штрафувати на 50 ліврів, а в разі дальших порушень, їх вважалося і трактувалося, як підозрілих[4]).

Заведення хлібних карток у Парижі затрималось, проте, до середини грудня. Раніше, декретом від 15 листопада (25 брюмера 2 року), було заведено для всієї республіки „хліб рівности": встановлювалось однакове мелево з відсіванням від квінталу розмелюваного зерна кожного сорту не більше за 15 ліврів висівок; пекарі повинні були випікати й продавати тільки один сорт хліба. Хліб, призначений для армії, мав складатися на $^3/_4$ з пшениці і на $^1/_4$ з жита або ячменю по тих місцях, де жита не ставало[5]). Паризька Комуна на засіданні

---

[1]) M., 27/X 1793, № 36, p. 145.
[2]) M., 29/X 1793, № 38, p. 153.
[3]) A. Mathiez. La vie chére, pp. 397 – 99, 487 — 89; M., 30/X 1793, № 39, p. 158.
[4]) M., 31/X 1793, № 40, p. 161.
[5]) M,, 16/XI 1793, № 56, p. 228.

23 листопада ухвалила постанову, що „1) доки багатство й бідність не зникнуть однаково з режиму рівности, не виготовлятиметься більше хліб з кращого борошна для багатого, а хліб з висівок для бідного, 2) всі пекарі муситимуть випікати один добрий сорт хліба, хліб рівности“ [1]). Революційні Комітети паризьких секцій стежили за тими, хто продавав або купував солодкі пиріжки [2]). Комітет Громадського Порятунку в своїй постанові від 11 лютого 1794 року суворо забороняв мірошникам, пекарям, пирожникам і всім громадянам переховувати у себе недозволені решета та сита й наказував муніципальній владі провадити труси по будинках, заарештовуючи порушників цієї постанови. Комісія Харчування та Постачання, розсилаючи цю постанову адміністрації дистриктів і закликаючи останню суворо виконувати її, писала в своєму обіжникові від 15 лютого: „Декрета від 25 брюмера про меління зерна треба виконувати з усією суворістю. Його наказує нам ощадність, отже — рівність робить його обов'язком. Час, щоб усі брати однієї родини їли однаковий хліб та щоб усунуто було цю ріжницю що до виготовлення першого й найважливішого харчу, вигадану розкошами та розбещеністю, а на її місце поставлено справедливу одноманітність. Вам належить вибити звідти і ненажерність, що розраховує на насолоду багатія коштом злиднів бідняка, і егоїзм, що, обминаючи всі інші міркування, крім свого інтересу, вважає найсолодчі узи братерства за тяжкі ланцюги“ [3]).

За повідомленнями агентів догляду, громадська думка вважала закон про „хліб рівности“ за придатний для міст і недоцільний для сел. Нове меління збільшувало на $^1/_5$ кількість борошна і зменшувало наполовину кількість висівок [4]), але сільські мешканці, не маючи вівса [5]), ячменю й іншого ярового збіжжя, намагалися відсіювати від борошна на корм худобі та птиці приблизно стільки ж висівок, як і раніше. З другого боку, селянство звикло їсти хліб з двох частин пшениці та частини ячменю й частини жита, але це практикувалося за старого меління чистішого борошна; тепер споживання зерна зменшилось на $^1/_5$, а по селах збільшилось у 2 рази [6]). Нарікалося ще й на те, що, хоч за нового меління висівок виходило й менше, борошна,

---

[1]) 26 - XI M., 1793, № 56, p. 265,

[2]) M, 9 - I 1794, № 110, p. 441. Засідання Ради Комуни 6 - I 1794 року. Аналогічні заборони виготовляти різні пиріжки було видано в департаментах. Див. у A. Mathiez — La vie chére, pp. 486 — 87.

[3]) C a r o n, La Commission des Subsistances, pp. 365 — 66.

[4]) Siret наводить такі обрахунки, потверджуючи цей висновок: 20 сетьє або 480 ліврів зерна за старого меління давали 325 ліврів борошна і 155 ліврів висівок, а за нового — 400 ліврів борошна і 72 ліври висівок (Rapports de Grivel et Siret, p. 206).

[5]) Пор. там же таки, pp. 114, 117.

[6]) Там же таки, pp. 205 — 207, 223.

проте, не більшало; отже — користь з цього мали не споживачі, а мірошники [1]).

Натовпи перед хлібнями не зникли і в першій половині грудня. Агенти догляду пропонували негайно перейти до розподілу за картками. „Розподіл хліба — доповідає Грівель 12 грудня — ввесь час у тому самому стані; інакше кажучи, його дуже важко одержати. Натовпи ввесь час дуже численні і багато з тих, що приходять до хлібень, повертаються до дому без хліба. Коли негайно не розподілити карток, то я не знаю, що вийде" [2]). Напередодні Паризька Комуна, заслухавши повідомлення, що всі секції надіслали свої відомості що до розподілу хліба, ухвалила, щоб хлібні картки було надруковано негайним порядком [3]). Питання про хлібні картки Комуна обговорювала на своїх засіданнях і в наступні два дні. 13 грудня Комуну було повідомлено, що хлібні картки вже розіслано по секціях і через кілька днів одержувати хліб стане зовсім легко [4]). Справді, судячи за повідомленням згаданого Грівеля, стан з розподілом хліба почав кращати з 12 грудня. „Нарешті, повідомляв він 13 грудня, ми маємо надію, що натовпи та хвилювання, що до них призводить недостача хліба та лихий розподіл, як це було досі, скоро припиняться. Запевняють, що вчора роздали кожному пекареві на 1 лантух борошна більше, ніж він звичайно одержував. Коли цей лишок борошна видаватиметься кілька днів, то панічне побоювання в справі з харчуванням зникне завдяки самому цьому фактові. А проте, картки що їх так настирливо і так довго вимагалося, розподіляється великими партіями: вчора було роздано вже 170 тисяч карток, а решту буде роздано негайно. Облік переведено по всіх секціях, кожний голова родини матиме свою картку. Кожний одержуватиме свою порцію хліба, не маючи змоги захопити порцію інших. Отже, наші потайні вороги, що здавна намагалися викликати тривогу що до харчування, підбурювали нас до незгоди на цьому ґрунті і мали надію особливо цими засобами добутися контр-революції, — побачать, що їхні розрахунки розбито й муситимуть відмовитися від них" [5]). До половини грудня гострота хлібної кризи минула: „Учора — читаємо ми в рапорті від 15 грудня —

---

[1]) На млинах в околицях Парижу з міни зерна (біля 79 ліврів) виходило раніше 6 буасо борошна, вагою до 80 ліврів, і чотири буасо висівок, вагою біля 40 ліврів. По селах незадоволені були ще й з того, що бони видавалося на купівлю тільки невеликої партії пшениці, тимчасом як мірошники відмовлялися молоти зерно, коли його привозилося менше від 1 міни. Через це доводилось змішувати добуте з великими трудношами зерно з житом або ячменем своїх сусід, а потім ділитися й мати мішане борошно (там же таки, pp. 88 — 9, 108 — 9).

[2]) Там же таки, p. 75.

[3]) M. 13-XII, 1793, № 83, p.p. 333.

[4]) M., 15-XII 1793, № 85, p. 341.

[5]) Rapports de Grivel et Siret, p. 76.

хліб у пекарів залишився; його бачили ще ввечері по їхніх крамницях. Друкувати картки на одержання хліба закінчено“ [1]). На 21 грудня картки було роздано й натовпів перед хлібнями не стало. Лиходумці не могли вже говорити про недостачу хліба, але говорили й далі, що достаток буде недовго і замісць нього настане ще більша харчова криза [2]).

Цілком заспокійливий характер має, нарешті, рапорт від 25 грудня: „Картки на видачу хліба, нарешті, всі розподілено. Ці картки дійсні від сьогоднішнього дня на місяць. Публіка не турбується більше про хліб і нема більше натовпів перед хлібнями. Рідко де побачиш двох або трьох осіб укупі, що прийшли одержати свої порції. Напевне, коли всі пекарі й далі одержуватимуть стільки борошна, скільки призначено їм відповідно числу й щоденній потребі їхніх споживачів, не буде більше ні хвилювань, ні агітації серед народу в справі харчування: нарід, цілком забезпечений цим найважливішим продуктом, не виходитиме більше зі стану спокою, в якому ми його бачили“ [3]). Спосіб роздавати хліб за картками Грівель вважав за остільки доцільний, що пізніше, в рапорті від 18 січня 1794 року, пропонував поширити карткову систему й на інші харчові продукти, як тільки видано буде нову таксу на них [4]). Зловживання з продажем хліба без купонів були, але загалом заведення хлібних карток у Парижі мало позитивні наслідки: хліба ставало на всіх. Не маючи скільки слід м'яса, громадяни заспокоювали себе тим, що мають хліб. 19 лютого 1794 року багато громадян говорили біля дверей різників, наприклад, так: „Ми не можемо одержати м'яса, але ми маємо хліб, а з ним можна чекати“ [5]).

26 лютого борошна на ринкові було досить. Нарід, бачивши, як їдуть вози, навантажені борошном, говорив: „ми матимемо хліб, хоч і не одержуємо м'яса... Хай живе республіка“ [6]).

Крім Парижу, хлібні картки було заведено з початку 1794 року також по багатьох інших містах Франції. Вони допомагали послабити харчову кризу для бідних шарів населення. Одноманітної регламентації не було: і кількість видаваного щоденно хліба чоловікам, жінкам, дітям та робітникам фізичної праці, і спосіб постачати борошно або зерно пекарям, і догляд за виконанням встановлених правил — були неоднакові що до своїх деталей. Крім зловживань з купонами, найбільше скарг було на недобру якість хліба [7]). За рапортами агентів,

[1]) Rapports de Grivel et Siret, p. 77.

[2]) Там же таки, p. 90.

[3]) Там же таки, p. 93.

[4]) Там же таки, p.p. 134 — 35.

[5]) Dauban, Paris en 1793 — 5, p. 61.

[6]) Там же таки, p. 119.

[7]) По селах хлібних карток не було. Докладно див. у A. Mathiez'a — La vie chère. p.p. 489 — 98.

у комунах недалеко від Парижу так само скаржилися найбільше на невисоку якість хліба, а потім і на дорожнечу його: замісць фіксованої ціни по 3 су за лівр, хлібина на 4 ліври вагою коштувала не 12 су, а 13 — 14, 15, 16 і навіть 20 су, особливо в другій половині зими 1794 року[1]). Громадська думка не припускала, щоб справді могла бути недостача зерна, тим більше, що його не вивозилося: 1793 року хліб через посуху вродив погано тільки в департаментах, найближчих до столиці, а по решті вродив або добре, або середньо. Між тим досвід низки років показував, що доброго збору хліба ставало для Франції більше, ніж на 2 роки, середнього — на 20 місяців, а невеликого — на 15 — 18 місяців[2]).

Регламентацію споживання хліба щастило здійснювати через те, що фактичної недостачі хліба в країні не було й регулювати розподіл його за таксою було порівнюючи не важко. Значно гірше було з м'ясом, бо його не вистачало. Крім того, м'ясо не легко піддається як одноманітній таксації, так і рівномірному розподілу на порції. Всі джерела найбільше говорять про недостачу м'яса за період, що ми його розглядаємо, ніж про недостачу будь-яких інших продуктів. Секції, Комуна, Харчова Комісія, Комітет Громадського Порятунку й Конвент примушені були обмірковувати справу про способи, як змягчити м'ясну кризу. Офіціяльний погляд на причини цієї кризи висловив Барер у своїй промові про третій максимум, виголошеній у Конвенті 21 лютого 1794 року. Барер пропонував у цій промові декретувати громадянський піст. Він зазначав, що з одного боку м'яса раніш вживалося менше, виконуючи пости, і, крім того, в селах його замінялося на інші продукти, тимчасом як тепер треба ще годувати що-дня м'ясом армію на 1.200.000 чоловіка. З другого боку, Вандея, що постачала раніше биків і баранів, тепер перебуває в стані повстання і спустошена. Депутат Лежандр, сам з різників, виступаючи після Барера й підтримуючи пропозицію завести громадянський піст, додав, що до війни Вандея що-дня постачала для Парижу 600 волів і, крім того, худобу без перешкод довозилося з-за кордону[3]). Таку саму думку висловлював і Мерсьє, пишучи в своєму „Новому Парижі": „Взимку 1794 року в Парижі відчувалося потребу на м'ясо. Можна було бачити, як до крамниць різників одночасно зібралися хатні господині, слуги, кухарі то-що. Лівр м'яса раптом подорожчав з 18 до 25 су. Громадяни нарікали й не замислювалися ще над тим, що споживання м'яса армією на 1.200.000 чоловіка, разом з крайньою недостачею фуражу та

[1]) Rapports de Grivel et Siret, p.p. 88, 89, 91, 102, 130, 138, 144. 228.

[2]) Там же таки, p. 206.

[3]) M., 23-II 1794 p., № 155, pp. 625, 616. Про постачання армії на 1.200.000 чоловіка говориться і в протоколах Комісії Харчування та Постачання (Caron, La Commission des Subsistances, pp. 15, 24)

війною у Вандії, призвели до цього подорожчання. З того часу худоби до Парижу приставлялося раз-у-раз менше“ [1]).

Про м'ясну кризу багато писали в своїх рапортах міністрові внутрішніх справ агенти Сіре та Грівель. Вони приходили до того висновку, що в протилежність штучній недостачі хліба, фактична недостача убійної худоби та м'яса у Франції справді була. От через що вони гадали, що раніше, ніж заводити м'ясні картки, треба мати — що саме розподіляти [2]).

Деякі рапорти Сіре являють собою невеликі доклади про причини недостачі м'ясної худоби та про способи полегшити м'ясну кризу. Основну причину зменшення худоби у Франції він зводив до економічної політики Тюрго, що заохочував до розведення зернових культур та вивозу хліба за кордон. Вже до революції доводилось довозити худобу й м'ясо з-за кордону. Сіре був тієї думки, що торгівля з закордоном харчовими продуктами першої потреби рано чи пізно стає шкідливою для народу і що треба торгувати тільки зайвиною виробництва ремесел і мануфактур. Крім того, він надавав, так само як Барер і Лежандр, великого значіння тому фактові, що до революції $^3/_5$ мешканців Франції протягом 141 дня не вживали м'яса; половина селян взагалі їли м'ясо раз на тиждень, замінюючи його в інші дні на сало та городину. Загостренню м'ясної та хлібної криз сприяла ще й та обставина, що департаменти, багаті на хліб, мали замало худоби й навпаки; крім того, як і ті, так і другі, департаменти були далеко один від одного або на кордоні, а через те в останньому випадкові їх могло спустошувати вороже військо. Не слід, проте, на думку Сіре, перебільшувати ступінь недостачі м'яса та труднощі боротьби з кризою: є 20 департаментів, звідки можна приставляти худобу з невеликими порівнюючи видатками на транспор. Треба ще, гадав він разом з Грівелем, знищити застави, встановлені передусім Парижем, бо вони перешкоджають вільному оборотові продуктів. Нарешті, до числа окремих причин м'ясної кризи зараховувалось недосвідченість та зловживання торгівців м'ясом [3]).

Недостачу м'яса Париж почав відчувати вже з весни 1793 року. За словами одного поліцейського рапорту від 2 травня, „різники оповістили, що найближчого тижня м'ясо буде тільки для хорих [4]). За

[1]) Mersier, Paris, t. 1, p. 350; пор. p. 211. Луї Блан у невеликому розділі, де він описує зиму 1794 року („Революція“, т. X, стор. 207 — 217), грунтуючись майже виключно на оповіданні Мерсьє та згаданому відчиті Moniteur'a про засідання Конвенту 21 лютого 1794 року, так само зводить потреби взимку 1794 року передовсім до недостачі м'яса (стор. 207 — 11). Про помилку Л. Блана, що до суворости зими 1794 року, див. нижче примітку.

[2]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 150, 158, 161, 176, 177.

[3]) Там же таки, pp. 150 — 54, 158, 166, 177 — 178, 216.

[4]) Schmidt, Tableaux, t. 1, p. 173.

другим рапортом від 7 травня, різники могли одержати тілки 400 волів замісць 700 — 1000. Отже, відкинувши 200 волів для армії, Парижеві залишилося всього 200. „А що таке 200 волів для такого міста як Париж? Найближчого тижня м'ясо коштуватиме по 30 су. Вже багато дрібних різників мусили позачиняти крамниці". Агент радив міністрові Гара вжити заходів, щоб зменшити ціни на м'ясо на 1 — 2 су й уникнути народнього хвилювання: парижани бо, як він казав, дуже охочі до м'яса [1]). Червневі рапорти повідомляють про зріст народнього обурення проти різників, що продають м'ясо по 22 су за лівр, тимчасом як деякі торгівці згоджуються продавати його без шкоди для себе по 6 — 7 су. „Різники — говориться, наприклад, в одному рапорті — погрожують збільшити ціни на м'ясо. Вони гнітять громадян; кожний голосно нарікає на них [2]).

На весну та початок літа 1793 року відносяться й перші пропозиції, подані Конвентові, встановити громадянський піст. Пропозиції ці подали жирондист Верньо 17 квітня та монтан'яр Тюріо 9 червня. Питання це обговорювалось і в паризьких секціях. „Багато розмовляють про громадянський піст — доповідав 24 червня міністрові Гара агент Дютар — але парижани, загалом дуже охочі до м'яса, не бажають цього посту". Пропозиція агента завести такий піст, подана ним у його секції, мало була не скінчилася, за його словами, зле для нього, коли б його не підтримав Шомет [3]). Але знайшлися все ж таки секції, що, як, наприклад, секція Монмартра та Озброєної Людини, ухвалили встановити громадянський піст на шість тижнів [4]).

Закон про максимум таксував ціни на м'ясо, але не на живу худобу. В Парижі за лівр воловини було встановлено ціну в 10 су 6 деньє, за лівр баранини — 14 су 9 деньє, телятини — 14 су 6 деньє, свинини — 13 су 8 деньє. Різники вважали цю таксу за зовсім невигідну і всілякими способами намагалися її обійти. Вони говорили, що м'ясо протягом шости місяців до закону про максимум продавалося по вищій ціні і що худоба подорожчала в 4 — 5 разів проти попередніх років. Дешевше, ніж по 15 су за лівр усякого м'яса, вони взагалі не згоджувалися продавати. На початку січня 1794 року різники вимагали 18 су за лівр воловини та 20 су за баранину та телятину [5]). Не задовольняючись підвищенням цін на 2, 3 і 4 су за лівр м'яса, вони відпускали за ту ціну одну третину й більше кісток (голову, ноги то-що), Ковбасники, не бажаючи продавати за максимумом свіжу свинину,

[1]) Там же таки, т. I, pp. 193, 194.

[2]) Там же таки, т. II, p. 48; пор. 14, 15, 16, 22 — 23, 27 — 28, 36, 49, 74.

[3]) Там же таки, т. II, pp. 87, 88.

[4]) M., 26 VI 1793, № 177.

[5]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 112 — 13, 129, 144, 176. 1790 року пересічна ціна за лівр воловини становила в багатьох дистриктах 6 — 8 су, хитаючися між 5 — 12 су, і, як виняток, досягаючи 16 су (Caron. Une enquête sur les prix).

вимагали за лівр вареної та солоної свинини 25 су, замісць пропонованих їм 18 су, або вважали за краще закривати свої крамниці [1]).

Комуна не один раз обговорювала взимку 1794 року скарги на різні махінації різників, але одночасно на її засіданнях відзначалося й те, що в країні дійсно не стає худоби, що Франція перестала одержувати що-року по 16.000 баранів з Німеччини та що поділ общинних вжитків позбавив багатьох громадян можливости відгодовувати корови та іншу худобу [2]). Комітет Догляду паризького департаменту на засіданні 8-го лютого 1794 року ухвалив видати погрозливу прокламацію проти різників, закликаючи в цій прокламації революційні комітети секцій боротися проти зловживань у торгівлі м'ясом. „Ви, лиходумні люди, що зветеся різниками, — говорилося в прокламації — ви стаєте лукавим знаряддям контр-революціонерів. Ви порушуєте закони з нахабністю, що її ніщо не може налякати. Ви топчете ногами численні попередження, зроблені вам тими, що завжди карають тільки тоді, коли вичерпано всі способи переконати... Бідняк, приходячи до вас, принижений, нещасливий, несе з собою від вас тільки кістки та відкиди, тимчасом як багатій, що глузує з нещастя іншого, якщо тільки користується всіма своїми привілеями, зустрічає у вас витончену ввічливість, одержує кращу відрізану частину, найкращі шматки... бо він платить... бо він задовольняє вашу мерзенну ненажерливість, бо він мовчить про ваш злочин, стаючи співучасником цього злочину... Ми покараємо з усією суворістю, що на неї ви заслуговуєте, найменший злочин, в якому ви будете винні. Ми помстимося за шкоду, що ви хочете заподіяти народові" [3]).

Ціна максимуму на м'ясо справді не відповідала надзвичайно високим цінам на живу худобу. За докладом Грівеля від 21 лютого 1794 року, навіть ціна по 20 су за лівр воловини була б збиточна для різників. Людність, зважаючи на це, сама вважає за потрібне порушувати максимум і краще платити за м'ясо дорожче, аніж відмовлятися від нього [4]). Такси на живу худобу, що їх встановлювала

[1]) Там же таки, p. 134, 18-I 1794 року; пор. p. 149, 31-I 1794, p. 159 16-XI, p.p. 109, 110.

[2]) На засіданні Комуни 17-I 1794 року секція Арсеналу скаржилася ще на те, що різники закривають свої крамниці по п'ятницях (M., 20-I 1794, № 121, pp. 485 — 86; A. Mathiez — La vie chère, pp. 500 — 501).

[3]) M., 5-III 1794 № 165, p. 167, також Bouchez et Roux, t. 32, pp. 2 — 3. Багатолюдна депутація від різників, з'явившись до Комуни, виправдувалася в цих обвинуваченнях і-в свою чергу скаржилася на роздрібних різників без певного місця мешкання, що дбали тільки про зиск, скаржилися на ненажерливість торгівців худобою та на торгівців вином, що конкурують з ними що до купівлі худоби (M., 5-III 1794, № 165, p. 666; пор. 9-III 1794, № 169, p. 673)

[4]) Грівель наводить такий-о приклад: пара волів вагою до 700 ліврів коштувала 1.140 ліврів; лівр м'яса без прибутку належало продавати по 32 су 6 деньє. Коли б різник продав шкіру та сало по високій ціні, а м'ясо по 20 су за лівр, то він мав би ще 300 ліврів збитку (Rapports de Grivel et Siret. p. 176).

адміністрація в деяких місцевостях, Конвент оголосив на початку 23 жовтня 1793 року за незаконні, але потім, 6 лютого 1794 року, за пропозицією Делякруа, скасував свою заборону місцевій владі таксувати худобу. Делякруа мотивував потребу встановити таксу на живу худобу тим, що до недостачі м'яса производить конкуренція між постачальниками для армії та різниками і що торгівці волами не соромлятися продавати на базарах м'ясо по 20 — 22 су за лівр, тимчасом як різники по деяких комунах мусять продавати його по 12 — 13 су [1]). Агенти догляду вважали таксу на худобу за конче потрібну і давали певні й обґрунтовані вказівки, за якими саме принципами належить її побудувати: 1) худобу слід таксувати на вагу; 2) ціну за лівр живої худоби треба встановити трохи вищу, ніж ціну на м'ясо, щоб вона становила за теперішньої такси на м'ясо пересічно 16 — 17 су [2]).

Комітет Громадського Порятунку, виходячи з того, що „відповідність між ціною на живу худобу та ціною на м'ясо являє собою єдину гарантію виконання закону про максимум", ухвалив 14 квітня 1794 року постанову, наказуючи продавцям і покупцям живої худоби складати свої угоди прилюдно на ринках і забороняв при цьому високі ціни на худобу, не відповідні цінам на м'ясо, встановленим законом. Порушників цієї постанови оголошувалося за підозрілих [3])

Небезпека винищити худобу та турбота про майбутнє спонукала вживати заходів, щоб не різалося дуже молодої худоби. До Конвенту неодноразово надходили петиції та пропозиції заборонити різати молоді телята, ягнята та поросята. Декрет від 17 листопада 1793 року забороняв, під загрозою штрафу по 25 ліврів, вести до різниць вівці, молодші від 4 років і молоді барани до 1-го року. На 40 овець треба було тримати одного барана. Було обіцяно премії тим, хто розводитиме кращі барани. Харчова Комісія розіслала низку інструкцій, як утримувати та розводити свійську худобу [4]). Про збереження худоби говорив і декрет Конвенту від 15 листопада 1793 року, встановлюючи, щоб війську в смузі воєнних дій не постачалося худоби, а давалося тільки солонину; іншому війську наказувалося видавати

---

[1]) M., 6-II 1794, № 140, p. 568.

[2]) Що до цього, Сіре подає детальні обрахунки (Rapports de Grivel et Siret, pp. 161 — 62, 201 — 204: пор. p. 138).

[3]) Garon, La Commission des Subsistances, p. 612, n. 3.

[4]) A. Mathiez, La vie chere, p. 455; пор. M., 8-III 1794, № 165, p. 678. Секція Кенз-Вен в середині лютого 1794 року обвинувачувала в Комуні різників у тому, що вони ріжуть корови та вівці до отеління (M., 5-III 1794, № 165, p. 656). Грівель вважав за недоцільне забороняти різати телята в тих випадках, коли фуражу не стає і корів тримається тільки для молока, масла та сиру (Rapports de Grivel et Siret, pp. 164 — 65). Див. також пропозицію різника Бріссе про заходи, щоб заохотити до розведення корів (Schmidt, Tableaux, t. 1, p. 364).

по 2 порції солонини за декаду[1]). Пропозиції Барера та Лежандра встановити громадянський піст, поданої 21 лютого 1794 року, Конвент не підтримав і пропозиція не мала будь-яких практичних наслідків. Камбон, супротивник духівництва та забобонів, висловився проти декретування будь-чого, що нагадувало б християнські інституції[2]). М'ясо та риба, закуплені за кордоном, до 23 лютого 1794 року, як ми бачили вище, ще не прибули. 3 лютого Комітет Гомадського Порятунку, за пропозицією Комісії Харчування та Постачання, ухвалив утворити особливе депо на 1.200 — 1 500 волів, призначених на харч для Парижу, й асигнував на це 1.500.000 ліврів[3]).

З протоколів Комісії Харчування та Постачання видно, що до 7 березня не прибули ще 5.000 волів, закуплених у Швайцарії, але звідти ж чекали для Парижу ще 2.000 волів[4]).

Мешканці Парижу, щоб добути м'яса, мусили подаватися в околиці, але м'ясні крамниці в комунах поблизу від Парижу постачалося не досить[5]). „Потреба на м'ясо для м'ясних крамниць, писав Сіре 8 лютого 1794 року, незабаром досягне крайнього розміру. Вже дві декади, як на ринках дистрикту Рівности м'яса нема. Баранів, що були в запасі, порізано; нас повідомили, що їх залишилося тільки на 8 днів. Нема більше свиней. Сільські машканці поїли свої голуби, курчата, кролі, не маючи зерна та висівок, щоб їх годувати... Майже нема більше в околишніх комунах коров, нема також більше телят, нема більше молока, нема масла, нема яєць, нема сала“[6]).

„Недостачу м'яса, повідомляв на другий день Грівель, відчувається що-день — то більше; чим раз важче стає його добути. Учора крамниці різників були оточені величезним натовпом народу. Особи, що стояли тут зранку і що їм наобридло чекати, нарікали; ті, що виходили з крамниці й несли тільки невелику частину того, скільки їм було треба, голосно скаржилися, тимчасом як сам різник енергійно лаявся... Так було майже по всіх частинах міста“[7]). Про великі натовпи перед м'ясними крамницями Грівель повідомляє і в своїх рапортах від 19 та 20 лютого[8]).

---

[1]) M., 17-XI 1793, № 57, p. 232.

[2]) M., 23-II 1794 року, № 155, pp. 625, 626, також Bouchez et Roux, t. 32, pp. 9 — 12.

[3]) Caron, La Commission des Subsistances, pp. 303 — 304, 360, 364; пор. про недостачу худоби і м'яса там же таки, pp. 42, 273, 341.

[4]) Там же таки, pp. 455, 776. Звістка, що із Швайцарії прибули 5 000 волів, згідно з поліцейським рапортом від 12 березня — значно заспокоїла парижан (Schmidt. Tableaux, t. 2, p. 145).

[5]) Rapports de Grivel et Siret pp. 149 — 50, 154, 175 — 76, 216.

[6]) Там же таки, pp. 149 — 50.

[7]) Там же таки, 163 — 64

[8]) Там же таки, pp. 165 — 66, 168.

Перед дверима м'ясних крамниць нарід збирався з 3 — 4 годин ранку. Доходило до бійок за чергу [1]). Між жінками, що втрачали терпець, та національною гвардією траплялися сутички. 8 березня 1794 року серед натовпу з 150 — 200 жінок чути було, наприклад, вигуки, що краще платити за м'ясо по 20 — 30 су за лівр і мати його, аніж платити тільки 14 су, але не мати. „Багатьох жінок, повідомляв один з агентів, було повалено й майже розчавлено, діти ледве врятувалися від смерти; запевняють навіть, що з натовпу витягли одну жінку, що зомліла і що в неї з рота та з носа лилася кров" [2]). За іншим рапортом від 21 лютого, „робітники дуже нарікали на те, що вони не можуть більше одержати в їдальнях ні м'яса, ні супу; вони їдять хліб та вуджені оселедці. Майже по всіх їдальнях не було ні унції м'яса" [3]). Накинулися було на рибу, що її продавали мандрівні торгівці, але риба була зіпсована й споживання її призвело до захворювань. Деякий час у Парижі було до схочу свійської птиці, що її розпродавали селяни через реквізицію зерна, але незабаром зникла й птиця [4]).

Крайній розмір м'ясної кризи походив ще від трудности замінити м'ясо будь-яким іншим харчовим продуктом. З тієї самої причини не зустріла особливого співчуття й ідея громадянського посту [5]). Замість цього посту, Сіре пропонував обмежити число м'ясних днів до 5 — 6 на декаду, замінивши споживання свіжого м'яса в інші дні солониною, морською рибою та сушеною городиною [6]). Через конечну потребу, з одного боку, зменшити споживання м'яса, а, з другого, видавати його вагітним жінкам та хорим, Комуна 7 березня 1794 року ухвалила відпускати що-дня для розподілу по секціях по 24 волів, 64 корів та 32 барани. Розподіл м'яса належало провадити на бони, що їх видавалося після пред'явлення лікарських посвідчень [7]). Але це був тільки перший крок на шляху до регламентації споживання м'яса.

До думки про потребу завести м'ясні картки почали схилятися в лютому 1794 року й ті, хто, подібно Грівелеві та Сіре, казали, що картки не дадуть достатків на продукти і не розв'яжуть м'ясної кризи.

---

[1]) Daubn, Paris en 1794 — 95, pp. 62, 69.

[2]) Там же таки, pp 185 — 186.

[3]) Там же таки, p. 71; пор. Mercier, Paris, t. 1, pp. 351 — 52.

[4]) Mercier, Paris, t. 1, p. 358; пор. Caron - La Commission de Subsistance, p. 276. Про те, що багато парижан ловили вночі рибу в Сені, та п. о зловживання, що були тут, дивись Rapports de Grivel et Siret. p. 210 — 13.

[5]) Що до цього, то поліція наводить такі слова однієї жінки: „Хочуть завести громадянський піст, а нема ні молока, ні сала, ні масла" (Dauban, Paris en 1794 — 95, pp. 118 — 19).

[6]) Rapports de Grivel et Siret pp. 180 — 81.

[7]) Для хорих, що були в тюрмах, призначалося окремо одного вола, дві корови та 1 барана (M., 10-III 1794, № 170, p. 686).

Але спостерігаючи, що різники видають кожному не більше від 2—3 ліврів і що це утворює нерівність між одинцями та семейними, Грівель приходить до того висновку, що за допомогою карток можна справедливіше розподілити хоч ті невеликі запаси, що були [1]). В лютому та березні, тоб-то підчас найбільшої гостроти м'ясної кризи, провадили кампанію за заведення м'ясних карток також і секції [2]).

27 березня Комітет Громадського Порятунку визначив щоденне постачання м'яса для Парижу в 75 волів, 150 квінталів телятини та баранини і 200 свиней. Потребою рівномірно розподілити це м'ясо Комуна й мотивувала свою постанову від 18 квітня про заведення карток на м'ясо. Згадана постанова детально регулювала спосіб розподіляти м'ясо за картками. Кожний мав право одержати за фіксовану ціну по $^1/_2$ лівра м'яса на п'ять днів. Різникам забезпечувалося, як роздрібним торгівцям, 10% прибутку, відповідно до закону про третій максимум. Крім того, волячі язики та баранячі тельбухи віддавалося їм на покриття видатків на транспорт. Телячу голову вважалося для них за 4 ліври м'яса, а 4 телячі ноги за 1 лівр, телячі тельбухи важилося як м'ясо. Рестораторам та трактирщикам, що не мали права купувати м'яса на ринках, відпускалося тільки те м'ясо, що залишалося після розподілу по секціях. До надрукування м'ясних карток м'ясо тимчасово належало видавати на хлібні картки [3]),

Заведення м'ясних карток відноситься вже до періоду третього максимуму. Нову таксу на м'ясо — по 16 су за лівр — покупці вважали за високу, а різники за низьку, бо вони в околицях Парижу продавали в цей час м'ясо звичайно по 20 су за лівр. По-старому чути було нарікання на ненажерливість різників. М'ясна криза не скінчилася, хоч, як видно, м'яса, зокрема баранини, стало трохи більше. Не зникли і натовпи перед м'ясними крамницями [4]). Щоб цих натовпів не було, Комуна 13 травня ухвалила збільшити число м'ясних крамниць у кожній секції, видавати сем'ї на 2 душі порцію відразу на всю декаду й заборонити збиратися перед м'ясними крамницями раніше від 6 годин ранку [5]). Крім того, на засіданні 18 травня Комуна ухвалила випустити до мешканців Парижу особливу прокламацію, закликаючи не піддаватися зайвим страхам що до недостачі харчових продуктів, не збиратися перед м'ясними й іншими крамницями, не давати

[1]) A. Matriez. La vie chere, pp. 501 — 502.

[2]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 159; пор. 158, 161, 164.

[3]) M., 22-IV 1794. № 213 p. 863. Мерсьє в „Новому Парижі" обурюється на „криваву Комуну" за те, що вона обмежила споживання м'яса до одного лівра на душу за декаду (Mercier, Paris. t. 1, p. 350).

[4]) Rapports de Grivel et Siret, pp, 192, 216, 224, 228 — 29; Schmidt, Tableaux, t. 2, pp. 190, 199 Як каже Монгальяр, м'ясо в квітні 1794 року коштувало в Парижі 35 — 38 су, а в Нормандії — 24 су за лівр (Montgaillard, Suite de l'état de la France, p. 92).

[5]) M., 15-V, — 1794, № 236. p. 957.

лиходумцям можливости сіяти в натовпах недовір'я до влади та покластися на невсипущі турботи влади про постачання для Парижу харчових продуктів. Закінчується ця прокламація такими дуже характерними для Комуни, що стала робесп'єристською, словами: „Достатки є, вони на вас чекають; вища істота, оборонець волі народів, наказала природі виготувати для вас багаті жнива; вона охороняє вас,—будьте гідні її милости. Громадське добро та воля мають більше значіння, аніж де-які невеликі жертви. Громадяни, ваші магістрати піклуються про вас, піклуйтесь і ви за них" [1]).

Культура, а також споживання картоплі наприкінці XVIII сторіччя ще далеко не мали того значіння, що вони мають тепер. Картопля навіть не ввійшла до списку речей першої потреби, що їх таксувалося за законом про максимум. Що до картоплі, то хлібороби ставилися до неї до деякої міри зневажливо. Це відношення відбилося і в рапортах Сіре. Сіре відзначає малу споживність картоплі, рівняючи до стручкових рослин, та трудність переховувати її, але визнає в той самий час, що споживання картоплі, через недостачу іншої городини, стало значним. Проте, врожай картоплі 1793 року в окрузі навколо Парижу був невеликий, і ціна на неї збільшилася взимку 1794 року до $2^1/_2$, 3 і навіть 4 ліврів за буасо. Нетаксовані речі першої потреби, от як картопля, квасоля та сочавиця, взагалі подорожчали на селі разів у 5 проти своєї звичайної ціни: квасолю продавалося по 25 ліврів, а сочавицю по 20 ліврів за буасо [2]). За словами Мерсьє, риж, сочавицю та квасолю було зібрано в військових магазинах і важко було добути бодай літрон цих продуктів [3]). Комісія Харчування та Постачання намагалася заохотити до розведення картоплі й розсилала з цього приводу обіжники до адміністрації дистриктів і до народніх громад [4]). Умови тодішнього транспорту також не сприяли довозові картоплі з віддалених місцевостей до великих міст.

Таксація не мала на увазі й молока, що його в Парижі споживали всі верстви населення. За 2 — 3 роки молоко подорожчало більше, ніж учетверо, при чім раніше пінту (кухоль) чистого молока можна було купити за 8 су, а на початку 1794 року за пінту молока, вже змішаного з водою, доводилося платити 32 су, тоб-то стільки, як і за пінту горілки за таксою. В місті молочниць оточували цілі натовпи; молочниці самі купували молоко в околишніх комунах по 7 — 8 су за пінту, а продавали його в місті, змішавши з водою, вчетверо дорожче. Через дорожнечу на молоко деякі молочники наживали великі

[1]) M, 21/V 1794, № 242, p. 983.

[2]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 130, 146 — 48, 180.

[3]) Mercier, Paris, t. 1, p. 353.

[4]) Caron, La Commission des Subsistances, pp. 188 — 91, 766; пор. pp. 393, 401, 402, 413, 452, 495.

гроші [1]). З огляду на недостачу молока, Комісія Харчування та Постачання вживала заходів, щоб забезпечити молоком шпиталі та дітей волонтерів, що перебували на кордоні [2]).

Трохи масла, та кілька штук яєць можна було одержати тільки після довгого стояння в нічній черзі [3]). Масло в Парижі належало продавати по 14 су за лівр, а в околишніх комунах його продавали по 30, 32 і 36 су; відповідні цифри для сотні яєць становили 4 ліври 1 су і 25 ліврів. Ціна за поганенький сир Бріє підвищилася в середині квітня 1794 р. з 1 до 6 — 7 ліврів [4]).

Заведення максимуму в Парижі в середині жовтня 1793 року призвело, як ми бачили, передовсім до великих закупівель бакалійних товарів та до гострої недостачі на них. Гуртові торговці цукром скаржилися 17 жовтня в Комуні, що революційні комітети секцій дають роздрібним бакалійним торговцям бони на закупівлю у них цукру до 100 ліврів і що перед їхніми магазинами збираються натовпи для роздрібної закупівлі цукру. Муніципалітет згодився, що гуртовики не зобов'язані продавати в роздріб, і обмежив кількість цукру, що вони мали відпускати на бони для бакалійних торговців, 20 — 25 ліврами, а для продавців холодних напоїв — половиною цієї кількости [5]).

Крім того, Комуна за пропозицією Шомета ухвалила 1 листопада не відпускати більше цукру кондиторам на виготовлення ласощів, і закликала Комітет Громадського Порятунку поширити цей захід на всі муніципалітети Республіки [6]). Деякі секції пробували організувати видачу цукру на бони по 36 су за лівр [7]). Якщо лівр цукру продавалося в Парижі за таксою по 32 су 4 деньє, а лівр цукрового піску невисокого сорту продавалося по 23 су 9 деньє, то в найближ-

[1]) Грівель наводить такий приклад: кілька років тому все майно одного торговця молоком у Нельї складалося з двох корів, а на початку 1794 р. він мав уже 30 корів і кілька будинків, а все його майно коштувало до 100 тисяч ліврів (Rapports de Grivel et Siret, pp. 111 — 12, 114, 125 — 26, 191). У квітні ціна на молоко, а так само й на селі, підвищилася з 8 до 12 су за пінту (там таки, p. 223).

[2]) Caron, La Commission des Subsistances, pp. 26, 221, 256, 259.

[3]) „З 9 год. ранку ринок — колись великий і багатий склад усіх продуктів природи — ставав порожнім. Незабаром сходилися довгі черги жінок, що з півночи, не боячись негоди, терпляче чекали кожна своєї черги, щоб одержати з небезпекою для свого життя 3 яйця та $^1/_4$ фунта масла" (Mercier, Paris, t. 1, p. 351; пор. Dauban, Paris en 1794 — 95, pp. 79 — 80; Caron, La Commission des Subsistances, p, 764).

[4]) 1000 яєць у середині січня 1794 року продавалося по 166 ліврів, а одне яйце — по 10 су. В Сен-Жерменському передмісті було заарештовано 25 січня одну перекупку, що купила яйця по 20 ліврів за сотню, а продавала їх по 25 ліврів, себто брала по одному су прибутку на яйце (Rapports de Grivel et Siret, pp. 101, 130, 144 — 5, 223, 228).

[5]) M., 19/X 1793, № 28, p. 111.

[6]) M., 4/XI 1793, № 44, p. 177.

[7]) Є вказівки на аналогічні заходи й по інших містах, напр., у Безансоні. Див. A. Mathiez, La vie chére, pp. 394 — 95, 505.

чих до Парижу комунах лівр цукру коштував 40 су, а лівр цукрового піску — 36 су. Грівель вважав таксу на цукор за дуже низьку для торговців і пропонував перейти до споживання тільки цукрового піску [1]). Про гостроту цукрової кризи говорить і постанова Комісії Харчування та Постачання від 3 січня 1794 року, наказуючи подати відомості про кількість цукру в різніх портах Франції й реквізувати його [2]).

Недостача худоби та сала призводила до недостачі свічок, мила та шкіри. До революції Франція що-року довозила по 4—5 мільйонів ліврів сала з Росії та Ірляндії, але 1790 року довіз із Росії припинився [3]). Комісія Харчування та Постачання вживала заходів, щоб одержувати сало з Данії, а також закуповувати його на внутрішньому ринку [4]). Сало було таксовано по 16 су за лівр, а свічки—по 21 су 4 деньє. Але їх продавалося в Парижі та околицях по 22, 24, 25 і навіть по 30 су [5]). Почувалося велику скруту навіть з освітленням різних адміністративних бюр. Комісія Харчування та Постачання примушена була в звязку з цим видавати окремі дозволи купувати свічки за вільними цінами [6]). Скарги та нарікання на відсутність мила не припинялися ввесь 1794 рік. Коли в другій половині січня 1794 року в Парижі було одержано 800 невеликих ящиків з милом, Комуна наказала продавати його за таксою по 23 су за лівр [7]).

За милом, свічками та рослинним маслом так само стояли черги перед крамницями [8]).

Вина у Франції вистачало не тільки для внутрішнього споживання та для армії, а й для вивозу за кордон. Постійне споживання вина всіма верствами населення стало звичкою, і закон про максимум відносив його до речей першої потроби. Але владі доводилося все ж таки турбуватися й про постачання вина для Парижу, бо його або не хотіли продавати виноградарі за максимумом, або вино, призначене для Парижу, забирали собі інші комуни. Пінту звичайного білого вина

[1]) Орлеанський муніципалітет таксував цукор по 30 су за лівр, а цукровий пісок по 20 су — для гуртової торгівлі і 24 су — для роздрібної. Грівель вважає продаж і купівлю цукрового піску за вигіднішу, ніж купівля цукру, для обох сторін — продавця й споживача (Rapports de Grivel et Siret, pp. 93 — 94, 130, 144; пор. №№ 47, 70, 113). Про дорожнечу і недостачу цукру та про домішування до нього до $^1/_6$ піску див. там же таки, pp. 214, 215.

[2]) Caron, La Commission des Subsistances, p. 200.

[3]) Грівель радить відновити цю торговлю (Rapports de Grivel et Siret, 217 — 219).

[4]) Caron, La Commission des Subsistances, pp. 287, 399, 441, 450, 555, 666, 670, 764).

[5]) Торговці вважали за вигідніше, напр., продавати дрібні свічки (12 свічок на лівр) по 2 свічки на 5 су, і мали таким способом 30 су за лівр (Rapports de Grivel et Siret, pp. 130, 138, 144, 214, 215, 216).

[6]) Caron, La Commission des Subsistances, pp. 421, 431, 451, 496, 518, 625).

[7]) Rapports de Grivel et Siret, p. 137.

[8]) Marcier, Paris, t. 1, pp. 354 — 55. Про цілковиту недостачу шкіри, сала та свічок у 1794 році говорить і Montgaillard (Etat de la France, 1794, p. 42).

було таксовано в Парижі по 4 су, а пінту горілки — по 32 су; в околишніх комунах недобре вино, мішане з водою, продавалося по 14 су, а горілку по 3 ліври [1]). Багато було нарікань і на фальсифікацію вина. Для перевірки Комуна за домаганням секцій призначила особливих комісарів [2]).

До недостачі харчових продуктів прилучилась і недостача дров та вугілля. На щастя, зима 1794 року не була така сувора, як наступна зима 1795 року [3]). Запаси дров у Парижі влітку 1793 року були малі, а взимку 1794 року приставляти їх на плотах було важко, бо вода в Сені стояла низька. Заходи, що їх вживала Комісія Харчування та Постачання, щоб послабити паливну кризу, дбали головним чином про прискорення та полегшення довозу дров та вугілля до Парижу. Рапорти агентів також відзначали переважно транспортні труднощі: за 20 льє від Парижу дров було досить і вони на місці коштували 7 ліврів 15 су за воза, а довезені до Парижу повинні були коштувати приблизно по 15 ліврів. Замість встановлених 18 ліврів 10 су за воза, торговці дровами вимагали по 22 ліври. Велику потребу на дрова та вугілля відчувають і деякі громадські установи, наприклад — Національна Бібліотека та Національна Друкарня. Проте, що до холоднечі та паливної кризи, то наступна зима 1795 року була незрівняно тяжча від зими 1794 року [4]).

[1]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 78 — 82, 83, 84, 85 — 87, 100, 101 — 102, 102, 105, 111, 114, 119, 120 — 22, 130, 144, 156, 163, 167, 197; пор. M., 19/XII і 31/XII 1793, № 89, 101, pp. 357, 404; Caron, La Commission des Subsistances, pp. 129, 230 — 31, та інш.

[2]) M., 19/X 1793 № 28 p. 111; пор. A. Mathiez, La vie chére, p. 396.

[3]) Л. Блан помиляється, називаючи зиму 1794 р. суворою (Революція, т. X, стор. 216); його помилку повторює за ним і Фалькнер, говорячи про „надзвичайно великі морози" взимку 1794 року („Паперові гроші", стор. 161). Л. Блан написав розділ про нестатки взимку 1793 року, головним чином, на підставі даних, що їх подає термідоріянець Мерсьє; він справді в розділі XC свого „Нового Парижу", описує зиму 1794 року, але кінець цього розділу говорить уже й про зиму 1795 року, при чім, пишучи про потребу на дрова та вугілля, не відрізняє виразно зими 1795 від 1794 року: „До всіх цих нещасть, пише він, незабаром приєдналася ще холоднеча; вже два роки в столиці мусили опалювати день у день". Дальший опис відповідає, як ми побачимо нижче, свідченням джерел про надзвичайно сувору зиму 1795 року: наприклад, ціни на дрова, що їх наводить Мерсьє далі і що їх повторює за ним Л. Блан (400 ліврів за саж.), збігаются, як ми побачимо нижче, з цінами кінця зими 1795 року. Хоч Мерсьє кінець свого розділу про злидні в 1794 році й додає коротенький опис злиднів у 1795 році, згадуючи, що „1795 рік не був щасливіший за попередній", але ввесь розділ справляє таке враження, ніби „великі злидні панували, головним чином, за терору 1794 року (пор. Mercier, Paris, t. 1, pp. 355 — 57). Цікаво, що, коли соціяліст Л. Блан, співчутливий до якобінців, помилився через Мерсьє, то консерватор Тен, ненавидячи терористів, правильно відніс описані у Мерсьє суворі холоди та гостру паливну кризу до зими 1795 року (Taine, La Révolution, t. 8, p. 305 і д.). Жорес називає зиму 1794 року „короткою" (Jaurès, La Convention, t. II, p. 1786).

[4]) Caron, La Commision des Subsistances, pp. 121, 196 — 97 (Постанова від 1 січня 1794 року; пор. pp. 208, 218, 228, 203, 204, 231, 246, 272, 275, 214, 432, 500 — 501, 543, 557, 576, 530). Комісія вживала заходів і для постачання Парижеві дров на зиму 1795 року (див. там же таки постанову від 3 березня 1794 року, pp. 438 — 40; пор. p. 492) Rapports de Grivel et Siret, pp. 80 — 81, 90, 92, 105, 110, 119, 120, 123, 138 — 139, 156 — 58, 163.

Харчова криза в Парижі досягла найбільшої гостроти в лютому та березні 1794 року. Рапорти агентів поліції за ці місяці малюють нам картину тяжких нестатків, що панували тоді в Парижі. Питання про харчування турбувало всіх; в нестачах обвинувачували Конвент та революційний уряд як праві, так, особливо, і ліві. „Потреби на все надзвичайні, читаємо ми в рапорті від 19 лютого; перед дверима торговців були бійки“ [1]). За словами іншого рапорту від 22 лютого, „картина Парижу починає робитися жахливою; на ринках, на вулицях зустрічаєш тільки величезні натовпи громадян, що біжать, випереджають один одного, галасують, плачуть гіркими слізьми й скрізь являють собою картину цілковитого розпачу. Кажуть, бачучи всі ці хвилювання, що Париж уже терпит страхіття голоду“. Проте, не зважаючи на ці нестатки, народ кориться республіканським законам і поважає власність [2]). Чути було нарікання, що на те, щоб одержати будь-який предмет першої потреби, треба витрачати багато часу, стоючи „в хвостах“ по масло, дрова, молоко, вугілля, словом—по все [3]).

Особливо тяжкі були нічні черги [4]). „Трудність добути найзвичайнісінькі предмети першої потреби, говориться ще в рапорті від 3 березня, призводить уже до великих нарікань. Бачучи багатьох жінок, поранених у натовпах, що збираються тепер перед дверима всіх торговців, народ по багатьох кварталах починає обурюватися. Підчас розподілу всяких харчових продуктів сварки розв'язує проста сила, і сьогодні вранці багато жінок ледве не загинули, щоб одержати чверть фунта масла. Чоловіки — безперечно, підкуплені багатими

[1]) Dauban, Paris en 1794—95, p. 60.

[2]) Там же таки, pp. 80 — 81.

[3]) Там же таки, p. 138.

[4]) Мерсьє так описує ці нічні черги: „До цієї тяжкої нестачі харчових продуктів приєдналася ще тяжка трудність одержати хліб. З 2 годин ранку жінки ставали парами в чергу, довгими лініями, що їх народ прозвав хвостами. Молоді дівчата ставали в чергу далеко не останніми. Їхні безсоромні речі, їхній розбещений сміх чути було далеко й збуджував він не одного юнака. Темна ніч, двері під'їздів, до того ж незамкнені, сприяли побаченням ... Можна було бачити також 60-літніх чоловіків, слуг, посланців з крамниць, що, зупиняючись біля кожного ряду, розглядали обличчя й вибирали собі улюблених. Інші, безсоромніші, накидалися, немов бугаї, на жінок, обіймаючи їх одну за одною. Не було нічого святого для їхніх рук, явних співучасників їхніх палких бажань. Таким способом ці небезпечні зближення довершували занепад моральности та знищення всякого сорому. Почуття братерства так само зникло з усих сердець. Кожний мав за правило одверто ставити свої інтереси вище від інтересів іншого. Хитрощі зробилися загальною для всіх вдачею. Останні в рядах уміли опинитися в перших рядах. Незабаром жінки стали силою боротися проти чоловіків. Їхні характери озлоблювалися через опір сильніших. Всі вони поробилися нестриманішими, в усіх з'явилася звичка лаятися; їхні голоси, що стали грубіші через люті крики, не можна було відрізнити від голосів візників. Після шумних суперечок наставало коротке мовчання, — тоді чути було плач маленьких дітей і вигуки старших, що вимагали хліба“ (Mercier, Paris, t. 1, pp. 352—54).

скупщиками — вешталися в натовпі“ [1]). Біднота, що зробила й підтримувала революцію, не могла одержати, за словами поліції, ні м'яса, ні риби, ні квасолі, ні сочавиці, ні масла [2]). „Старі, жінки, діти оточували перехожих, благаючи у них милостині“ [3]), „Нестатки харчових продуктів,—читаємо ми в рапорті від 25 березня 1794 року,—ввесь час призводять до нарікань, що - правда менших, ніж раніше; проте, терпець може ще, як здається, увірватися. Скрізь ви чуєте нарікання матерів, що вони вже місяць, як не ставили горшків на вогонь і не можуть цього зробити, бо дуже важко добути квасолі або - що“ [4]).

Злидні призводили до розграбовання возів з харчовими припасами, що їх везли до Парижу, а це загрожувало зовсім припинити довіз припасів селянами. Сіре повідомляє 23 лютого: „Бідування досягало крайніх розмірів; сьогодні вранці Сент - Антуанське передмістя розійшлося по Венсенському шляху й розграбувало все, везене до Парижу. Одні платили, інші забирали з собою, не заплативши. Пограбовані селяни присягалися не везти до Парижу більше нічого. Край треба припинити це грабіжництво, бо воно негайно призведе столицю до голоду“ [5]). Про аналогічні факти поліція повідомляє й на початку березня [6]). Зокрема, жінки захоплювали вози з маслом та яйцями і розподіляли їх на свій розсуд... „Ми не повернемося більше“ — сказала одна селянка, що у неї забрали масло“ [7]). Про розграбовання харчових припасів по шляхах повідомлялося і в Комуні; Комуна ухвалила вирядити патрулі, що допомагали б приставленню харчових припасів до Парижу [8]).

Злидні гнітили, і всі думки почали зосереджуватися на питанні про харчування. Це явище, таке характерне для 1795 року, спостерігачі відзначають ще аж на початку 1894 року. Сіре в рапорті від 9 січня зазначає, що „народ думає лише про харчування“ і що більшість, турбуючись лише про свої потреби, не хоче знати про труднощі, що їх відчуває влада в справі постачання Парижу, обвинувачують адміністрацію й порівнюють теперішні злидні з колишніми достатками [9]). Але в середині січня народ залишався, згідно з рапортом, ще спокійним і терпляче чекав від Конвенту на поліпшення своєї

[1]) Dauban, Paris en 1794 — 95, pp. 143 — 144.

[2]) Там таки, p. 145.

[3]) Там таки. p. 144. Здоровим старцювати було заборонено; хорих та старих належало позабирати до притулків або давати їм допомогу. M., 9/III 1794, № 169, p. 681; M., 31/V 1794, № 252, p. 1025).

[4]) Schmidt, Tableaux, t. 2, p. 190.

[5]) Rapports de Grivel et Siret, p. 185, також у Dauban'a, Paris en 1794 — 95, p. 87.

[6]) Dauban, Paris en 1794 — 95, pp. 160 — 61.

[7]) Там таки, p. 161.

[8]) M., 9/III 1794, № 169, p. 681.

[9]) Rapports de Grivel et Siret, p. 117.

долі [1]). Він не втрачав ще надії, що прийде кінець злидням та дорожнечі. „А не можна забувати, пише Сіре 29 січня, що наймогутніший з усіх інтересів — це той, що найбезпосереднішим чином підбурює настрій народу; той, що за ним він стежить з найбільшою турботою; той, що про нього він радиться тільки з самим собою; той, нарешті, коли він не хоче слухати ніяких аргументів, — це питання про його харчування. Все інше справляє на нього другорядне враження, що завжди залежить від обставин“ [2]). Сталість самої республіки залежить, на думку того ж таки Сіре, від розвязання харчової справи. „Не буде занадто частим повторення, що харчова справа сама може повалити республіку. Коли французи будуть спокійні що до цього, то вони дадуть відсіч усьому; цілий світ не зможе їх побороти; наші вороги добре відчули цю істину; всі свої засоби та надії вони ґрунтують на нашому харчовому стані“ [3]). Не дивно, зазначає 22 лютого Грівель, що за такої кризи та такої дорожнечі народ хвилюється [4]).

Агітація ебертистів у лютому та березні 1794 року проти Конвенту та політики робесп'єристів, хоч і мала переважно політичний характер, але намагалася одночасно використати в своїх інтересах і нестатки в Парижі, що про них говорилося вище. В цих нестатках обвинувачували один одного як ебертисти, так і їхні політичні супротивники. За рапортом Грівеля, ебертисти вважали за винних у нестатках сільських мешканців, паризьких торговців і навіть частину Конвенту. Ебер у своєму „Отці Дюшені“ нападає вже не тільки на великих, а й на дрібніх торговців, що порушують максимум, на селян, що морять міських мешканців голодом, і на всіх взагалі торговців харчовими продуктами.

На засіданні клубу кордельєрів 22 лютого Ебер, викриваючи „нових брисотинців“, тоб-то дантоністів, і тих, „що хочуть приспати народ“ — під ким він розумів Робесп'єра та членів уряду, пропонував посилити терор, щоб повернути достатки. В балачках після цього засідання йому приписувалося такі-о слова: „Пильнуйте, говорив він, воля в небезпеці, але ви можете все: примусьте виконувати ваші постанови, і громадську справу буде врятовано“. Він говорив, що „закон про максимум, невдало складений, спустошення Вандеї, потреби наших численних армій — дійсно повинні були трохи зменшити достатки, але ці різні причини стосуються майже до самого тільки м'яса. Якщо ми не маємо городини, яєць, масла, то обвинувачувати за це треба тільки ненажерливих сільських мешканців: вони— зледащілі діти революції. В той самий час, як ми терпимо для неї

[1]) Rapports de Grivel et Siret, p. 131.
[2]) Там таки, p. 145.
[3]) Там таки, pp. 178 — 79.
[4]) Там таки, p. 184.

все, чом вони не дають нам харчових припасів? Хіба не треба, щоб усе було з а г а л ь н е? Хай революційна армія маширує, з гільотиною попереду, і я вам ручуся за достатки" [1]).

На другий день депутація від 48 секцій і народніх громад подала до Конвенту петицію, вимагаючи в ній суворого виконання закону проти скупщиків та постачальників для армії [2]). Справа в тому, що застосування кари на смерть — єдиної кари, встановленої законом від 26 липня 1793 року для скупщиків, Конвент припинив ще 22 грудня того ж таки року [3]). Практика довела потребу деталізувати закон проти скупщиків і обмежити застосування кари на смерть тільки випадками явної економічної контр-революції, пом'якшивши кару для винних у самій тільки зажерливості. В такому дусі Удо й подав Конвентові 27 лютого, тоб-то через 4 дні після згаданої петиції секцій, декрета, що його в переробленому вигляді було ухвалено остаточно тільки 1 квітня, після загину ембертистів [4]). Комуна, як і Конвент, не пішла в даному питанні за ебертистами; мало того, Комуна на засіданні 9 березня ухвалила просити Конвент передати комітетам секцій функції комісарів у справі закупівель. В окремих виступах зазначалося при цім про різні зловживання комісарів у справі закупівель; зокрема наводилося приклад, як один комісар відібрав 36 яєць у громадянина, що мав у родині 7 чоловіка, і роздав їх 36 особам [5]).

Агітація ебертистів незабаром набрала форми безпосередніх закликів до повстання та до громадянської війни. На засіданні клубу кордельєрів 4 березня до повстання закликали не тільки Венсан та Кар'є, а й більш обережний до того часу Ебер, називаючи найнебезпечнішими не злодіїв, інакше — дантоністів, а шанолюбців, що прагнули до єдиноосібної влади, безпосередньо натякаючи цим на Робесп'єра [6]). Настрій у натовпах біля крамниць, особливо серед жінок, був

---

[1]) Rapports de Grivel et Siret, pp.185 — 88; пор. A. Mathiez, La vie chère, pp. 543—45. Про повалення ебертистів дивись у нього," там же таки, pp. 536 — 59, а також у його „Révolution, t. 3, chapt. XI, pp. 150 — 57, або „La chute des factions" „Annales historigues de la Révolution française, 1927, mars-avril, pp. 135 — 41.

[2]) M., 25/II 1794, № 157, p. 635.

[3]) Це було зроблено після розгляду справи гуртового торговця вином П'єра Годона, засудженого революційним трибуналом до кари на смерть за те, що він не виконав артикулу 10 закону, що наказував вивішувати відомості про кількість і якість товарів на складі. Цього не зробив не сам Годон, а його син, коли Годона не було. Конвент втрутився до цієї справи й анулював присуд революційного трибуналу що до Годона й ухвалив звільнити його з в'язниці (M. 23/XIII 1793, № 93, pp. 375, 376, пор. M. 29/XII 1793, № 99, p. 400, доповідь Oudot на засіданні Конвенту 28 грудня).

[4]) M., 2/III 1794, № 162, p. 653.

[5]) M., 12/III 1794, № 172. p. 693.

[6]) M., 7/III 1794, № 167, pp. 673 — 74; пор. Dauban, Paris en 1794 — 95, Rapports de Grivel 6/III, pp. 168 — 71.

у той час дуже піднесений [1]). В анонімних афішах санкюлотів закликалося „швидше померти за батьківщину, боронячи свою славу, аніж умерти від голоду, що до нього призводять їх усі представники [2]). Барер, говорячи про цю агітацію в своїй промові в Конвенті 6 березня, намагався довести звязок її з роялізмом та з закордоном: „У Парижі, казав він, що-дня, що-хвилини підбурюють, вводять в оману й дурять народ на грунті харчування; підбурюють групи, роблять небезпечні пропозиції, не перестають випускати афіші, скеровані проти Конвенту, і обвинувачують його в злиднях, що здебільшого є справою тих, від кого походять ці афіші, та роялістів, що їх підкупили; адже хочуть відновити роялізм, і це його раби підбурюють народ усілякими способами". Конвент декретував вжити заходів як проти авторів та поширювачів памфлетів на ринках, так і проти тих, хто сіє недовір'я серед тих, що привозять харчові продукти до Парижу [3]). Про примуси, що їх чинили над сільськими мешканцями, які постачали для Парижу харчові продукти, вказували в ці дні міністрові внутрішніх справ агенти догляду в своїх рапортах, попереджаючи, що такі дії обдурених або лиходумних людей призведуть до ще більшої недостачі харчових продуктів у Парижі [4]).

Ебертисти не висунули в своїй агітації будь-яких нових заходів на користь бідноти, вони тільки повторювали старі лозунги несамовитих, прийняті ними в вересні 1793 року. Між тим на початку агітації ебертистів робесп'єристи провели в Конвенті дуже популярний у масах декрет про передачу бідним патріотам майна заарештованих ворогів революції. Пропонуючи цей декрет 26 лютого 1794 року (8 вантозу 2 року) і додатковий до нього декрет від 3 березня (13 вантозу) про спосіб здійснення його, Сен Жюст гадав цим заходом зміцнити революцію, віднагородивши коштом ворогів революції тих, хто її підтримував. Власність патріотів оголошувалося священною і недоторканою, а майно змовників належним до конфіскації на користь нещасливих і бідних. Цей радикальний захід мав на меті знищити жебрацтво, цю пляму для вільної держави, і збільшити число дрібних власників, зацікавлених в обороні революції [5]).

Про популярність цих вантозівських декретів один з агентів повідомляв 4 березня, тоб-то в день, коли в клубі кордельєрів почали

[1]) Пор. Dauban. Paris en 1794 — 95, pp. 201 — 202.

[2]) A. Mathiez, La vie chère, pp. 546 — 45; пор. Rapports de Grivel et Siret. pp. 198 — 99.

[3]) M., 7/III 1794, № 167, pp. 677 — 78.

[4]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 199 — 200, і також у Dauban'a, Paris en 1794 — 95. pp. 160 — 161, 197 — 98.

[5]) M., 27/II і 4/III — 1794, №№ 159, 164, pp. 641 — 43, 664. „Підозрілих" по в'язницях було тоді, на думку А. Матьеза, біля 300.000 (A. Mathiez, La Révolution, t. 3, pp. 146 — 49).

лунати безпосередні заклики до повстання: „в усіх групах, в усіх кафе чути тільки про декрет, що наказує розподіляти майно аристократів серед санкюлотів. Цей популярний закон призвів до загальної радости, громадяни вітають і обіймають один одного. От де—казав один — декрет, що значить більше від 10 боїв, виграних у ворога. Скільки нової енергії дасть він салдатам революції! Тепер вони можуть сказати: ми маємо батьківщину й ми б'ємося за неї!“ [1]) Депутація від секції Брута, висловлюючи Конвентові подяку за цей декрет, обіцяла підтримувати монтаньярів і висловилася проти закликів „інтриганів і фальшивих патріотів“ до повстання [2]).

Паризька Комуна, як і значна більшість секцій, відмовилася йти за ебертистами. Коли на засіданні Комуни 6 березня з'явилася секція Марата з обвинуваченням тих, що морять народ голодом, цій депутації було суворо зазначено, що Комітет Громадського Порятунку та Комуна витрачають багато зусиль, щоб усунути штучні нестатки, і що треба не хвилювати народ у такий небезпечний момент, а покластися на владу. Як на доказ турбот Конвенту та Комітету Громадського Порятунку про бідних громадян, і представник ради Комуни, і Шомет, вказували на „рятівничий і один з найпопулярніших декретів“, ухвалений Конвентом, а саме на декрет, що згідно з ним майно ворогів революції конфіскувалося й передавалося бідним патріотам [3]). Секції та народні громади підтримали Конвент, а не ебертистів [4]).

Робесп'єристи, постановивши знищити ебертистів, намагалися показати їх перед очима народу винними в злиднях, що їх переживає Париж. Вимагаючи 13 березня в Конвенті заарештувати ебертистів, Сен-Жюст обвинувачував їх зокрема в тому, що „вони збуджували неспокій, щоб перешкодити довозові харчових продуктів до Парижу“ [5]).

[1]) Dauban, Paris en 1794 — 95, p. 151.

[2]) M., 11/III 1794, № 174, p. 692. На мою думку, А. Матьєз помилявся, відносячи секцію Брута до тих, де панували ебертисти, ґрунтуючися тільки на тому, що в згаданій петиції секція Брута гостро висловилася проти поміркованих і „поблажливих“ (пор. A. Mathiez, La vie chere). Конвент доброзичливо поставився до цієї петиції, тимчасом як зовсім інакше поставився на другий день до петиції секції Фіністера, що вимагала посилити діяльність революційної армії (M., 12/III 1794, № 172, p. 694. Текст петиції див. у Schmidt'a, Tadleaux, t. 2, p. 137 — 39). Навпаки, секція Гори 12 березня гостро висловилася в Конвенті проти ебертистів (див., M., 14/III 1794, № 174, p. 701; текст петиції у Schmidt'a, Tableaux, t. 2 139 — 41, при чім тільки Шмідт помиляється, кажучи в примітці 2 на сторінці 139, що Moniteur не згадує про цю петицію).

[3]) M., 9/III 1794, № 169, p. 681.

[4]) Згідно з поліцайськими рапортами, ебертисти мали прибічників у таких секціях: Марата, Шальє, Бон-Нувель і Пантеона (Schmidt, Tableaux, pp. 155 — 57, 160, 163, 165, 171 — 72, 183, 189; також у Dauban'a, Paris en 1794 — 95, pp. 243 — 44, 246, 274 — 75). Про виступи секцій у Конвенті проти ебертистів див. M., 17/III і 19/III — 1794, №№ 177, 179, pp. 714, 722.

[5]) M., 14/III 1794, № 174, p. 704.

Обмірковуючи промову Сен-Жюста, в одній групі біля Конвенту говорилося: „це Ебер призвів до злиднів, що ми їх переживаємо, бо підбурював народ голосно обвинувачувати скупщиків і забирати все, що довозилося до Парижу“ [1]). На другий день, коли ебертистів було вже позаарештовувано, Більо-Варенн на засіданні якобінського клубу викривав намір змовників „поморити народ голодом“ [2]), а Кутон на засіданні 16 березня приписував їм „проєкт повернути достатки в Парижі після вдачі їхньої змови, щоб народ повірив, ніби до його нещасть призводило невдале керування Комітету Громадського Порятунку та поставленої влади, яка не заслуговує більше на народнє довір'я“ [3]).

Один з останніх відгуків економічних вимог ебертистів являла собою петиція секції Бон Нувель; депутація від цієї секції з'явилася 15 березня, після арешту ебертистів, до Конвенту й вимагала застосувати нові революційні заходи проти торговців: „ви знищили аристократію великого панства та духівництва і вашу увагу слід скерувати проти торговельної аристократії та егоїзму. Торговці та багатії — ось головні винуватці недостачі харчових припасів. Ми беремо участь у революції; вживіть тих революційних заходів, що їх ми запропонуємо: декретуйте, щоб торговців аж до складення миру було усунено з усіх громадських посад і щоб кожний громадянин, не торговець, міг купувати тільки у дрібних торговців“ [4]). На другий день на петицію секції Бон-Нувель гостро висловився в якобінському клубі Робесп'єр. Висловившись рішуче проти руйнування торговлі та проти оголошення її злочином, він заявив, що вороги революції, руйнуючи торговлю, хочуть поморити народ голодом. „Учора, казав він, до Конвенту з'явилися, щоб здійснити цю систему лукавства. Секція Бон-Нувель, обдурена злочинцями, зробилася знаряддям інтриги. Деякий час тому Ебер говорив, що всяка торговля являє собою гноблення, що там, де є торговля, не може бути волі; звідси виходило, що торговля являє собою злочин і, отже, неможливо постачати харчові припаси для Парижу та великих комун. Коли торговець неодмінно недобрий громадянин, то, звичайно, ніхто не може більше продавати. Таким способом, цей обопільний обмін, що дає життя членам громади, буде знищено і, отже, суспільство розпадеться. От яка була мета наших ворогів! Руйнуючи торговлю, вони намагалися поморити народ голодом і голодом повернути його в рабство. Інтригани бажали, щоб не можна було ні продавати, ні купувати і щоб через це голод пройшов до Республіки“ [5]).

[1]) Schmidt, Tableaux, t. 2, p. 151; також Dauban, Paris, p. 235.
[2]) Aulard, La société des Jacobins, t. 5, p. 683.
[3]) Там таки, p. 692.
[4]) M., 16/III 1794, № 176, p. 711.
[5]) Aulard. La société des Jacobins, t. 5, p. 694.

Повалення ебертистів не могло відбитися на самому законі про третій максимум, ухвалений до їхнього виступу, але воно мало свій вплив на застосовання нового закону та на характер інших законів, що стосувалися максимуму, виданих після загину ебертистів. Конечну потребу змінити закон про загальний максимум Конвент принципіяльно визнав, як ми бачили, ще в-осени 1793 року. Пізніше агенти догляду раз-у-раз відзначали перед міністром внутрішніх справ конечну потребу, щоб уникнути посилення нестатків у Парижі, швидше виправити хиби закону про максимум, бо він зменшує вільність обороту товарів [1]). Але, відзначаючи хиби закону про максимум, вони вважали за потрібне зберегти його, доки вироблено буде новий закон. Інакше бо народ втратить до нього повагу, бачучи, що сами законодавці вважають його за невдалий і не вживають заходів, щоб його виконувати, привчаючи цим не слухатися законів.

„Коротко кажучи, резюмував Грівель свою думку в цьому питанні, невдалий закон — згубна річ, але невиконання будь-якого закону, хай навіть і невдалого, ще більш згубно. Треба, щоб народ звик схилятися під ярмо закону, хоч би який був той закон. Не його справа міркувати про закон, він повинен тільки коритися. Але законодавцям належить реформувати закон, якщо він невдалий, а закон про максимум вимагає негайного й неминучого виправлення" [2]). Не перестаючи обстоювати негайну зміну закону про максимум у значінні збільшення такс на товари, Грівель відзначає, що в максимумі розчарувалися навіть ті, хто найбільше покладав на нього надій. Сам він — принципіяльний прибічник економічної вільности, „бо вільність добра завжди й для всього" [3]).

На думку іншого агента, Сіре, скасування закону про максимум призвело б до ще тяжчих нестатків: „треба визнати, пише він 22 січня 1794 року, що цей закон був потрібний, що без нього ми переживали б найжахливіші злидні; нема жодної свідомої людини, що не відчувала б цієї істини і не була б переконана, що цей закон сам по собі добрий, але не було достатньої твердости для виконання його і достатньої уваги за редагування тарифів". На думку Сіре, недостача й дорожнеча харчових продуктів та товарів були й до видання законів про скупщиків та максимум і давали підстави ще більше турбуватися. Справа тільки в невиконанні законів, у зловживаннях підчас виконання їх, у млявості адміністрації та в ненажерливості фармерів і хліборобів. Коли справжніх нестатків нема, проти дорожнечі можна боротися розумними заходами, і Сіре пропонував усунути диспропорцію між цінами на робочі руки та вартістю товарів і зни-

[1]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 79, 83, 85, 134 — 35.
[2]) Там таки, pp. 107 — 108.
[3]) Там таки, pp. 124 — 25; пор. 133 — 34.

жувати що-місяця ціни на 2 — 5%, уникаючи таким способом хования товарів [1]). Що до таксації, то треба брати на увагу не тільки інтереси міських споживачів, а й сільських виробників, забезпечивши їм по певній ціні робочі руки та товари й не даючи однобічної переваги міським мешканцям [2]).

До думки про потребу змінити такси, встановлені законом від 28 вересня 1793 року, агенти міністра внутрішніх справ приходили, бачучи постійні порушення закону про максимум. Цей закон, за їхніми словами, виконували в Парижі тільки бакалійні торговці, а м'ясо, яйця, масло, городину та інші продукти продавалося на ринках увесь час вище від максимуму [3]). Особливо порушувалося максимум по селах. Усі харчові продукти в околицях Парижу, повідомляв Грівель 14 січня 1794 року, продається на третину, а то й на половину дорожче від ціни, встановленої за законом про максимум. Більшу частину цих харчових продуктів, доки вони прибудуть до Парижу, перепродається по двічі або й по тричі, і їхня ціна ввесь час підвищується. Через це молоко, масло і яйця коштували в Парижі в 3 — 4 рази дорожче, ніж на селі [4]). До недостатнього довозу продуктів до Парижу призводила так само й та обставина, що в околишніх комунах ціни за таксою було встановлено вищі, ніж у Парижі, для того, щоб продуктів не вивозилося [5]).

По селах муніципалітети, комітети та народні громади складалися з власників — селян та фармерів, зацікавлених, щоб обходити закон про максимум. У комуні Вітрі, наприклад, тільки восьма частина населення не належала до зазначених установ та громад. Крім того, якщо по містах більшість споживачів протистояла меншості продавців, і тому значно легше було зломити опір цих останніх, по селах всі були продавцями й тому схильні були не тільки самим порушувати максимум, а й милостиво ставитися до порушення його іншими [6]).

Якщо максимум часто порушувалося в Парижі та його околицях, то в департаментах було ще гірше: примусити виконувати максимум тут можна було тільки за допомогою посиленого терору [7]).

Нову таблицю максимальних цін Комісія Харчування та Постачання подала Конвентові 21 лютого 1794 року, а 24 лютого (6 вантозу 2 року) закон про третій максимум після дискусій було ухвалено остаточно. Новий закон про максимум загалом виходив з тих самих

[1]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 140 — 42, 128.

[2]) Там таки, pp. 132 — 33.

[3]) Там таки pp. 106, 134, 214.

[4]) Там таки, pp. 126 — 47; пор. pp. 101, 143 — 44, 145 — 46.

[5]) Там таки, p. 107.

[6]) Там таки, pp. 154 — 56, 128.

[7]) Багато даних на доказ цього наводить Е. Тарле. Робітнича класа, ч. 2, стор. 319 — 30, 337 — 41 й ін.

принципів; що їх проголосив Конвент ще 1 листопада 1793 року, тоб то більше, ніж за $3^1/_2$ місяці раніш; у деталях він являв собою низку заходів, що мали пожвавити виробництво, торговлю та транспорт і поліпшити постачання для міст. Доповідач Барер не тільки не замовчував того, що закон про максимум був вимушеною поступкою народові, ба навіть підкреслював контр-революційний характер його походження: „Закон про максимум, казав він, був пасткою, поставленою Конвентові ворогами республіки. Це подарунок Лондону, але про його контр-революційне походження забуто.... Він був імпровізацією лиходумности та злочинства, але ваш патріотизм і ваша освіченість поліпшили його..." [1]).

Відзначений погляд взагалі характерний для робесп'єристів. Сен-Жюст писав у своїх „Політичних Установах", що перше ідея таксації являла собою проєкт голоду, що вийшов з-за кордону й був розрахований на збудження народнього гніву та на повалення Конвенту [2]). Робесп'єр напередодні свого падіння так говорив про максимум у своїй останній промові в Конвенті:

„Змовники проти нашої волі призвели нас до примусових заходів, що стали неминучими тільки через їхню злочинність. Вони довели республіку до жахливих злиднів і поморили б її голодом, коли б не збіг найнесподіваніших обставин. Ця система була справою закордону, що запропонував її через продажних Шабо, Лільє, Еберів і багатьох інших злочинців. Потрібні зусилля генія, щоб повернути республіку до природного й мирного порядку, що один тільки може дати достатки, а ця робота ще не починалася" [3]). Після повалення Робесп'єра та перед скасуванням максимуму в такому самому значінні, як ми побачимо нижче, говорив у Конвенті та якобінському клубі Дюген.

Нова таксація, взявши за основу ціни товарів 1790 року на місці їхнього виробництва, збільшені на $^1/_3$, як і за законом від 29 вересня 1773 року, додала до них ще видатки на транспорт і, крім того, нараховувала на одержані таким способом суми $5^0/_0$ для гуртових і $10^0/_0$ для роздрібних торговців. [4]). Національні агенти різно тлумачили пункт про нарахування $5^0/_0$, і тому Конвент спеціяльно роз'яснив 20 березня, що $5^0/_0$ треба нараховувати на всю суму, одержану від складення ціни 1790 року $+ ^1/_3 +$ витрати на транспорт. На зауваження одного депутата про великий розмір встановлюваного проценту для торговців, Барер під оплески так визначив нову політику що до торговлі: „Ми прагнемо оздоровити торговлю, що в даний час є глитай-

[1]) M., 22/II 1794, № 154, pp. 623 — 24.

[2]) Boucher et Roux, t 35, p. 295.

[3]) Там таки, t. 33, p. 441.

[4]) Див. текст закону Rulletin de lois, an 2, t. 8, pp. 380 — 83, а також у Bucher et Roux, t. 32, pp. 7 — 9.

ською, монархічною і контр-революційною; але для цього треба пустити їй кров, а не вбивати її" [1]). Як видно з коментарів Барера до окремих артикулів нового закону, головна мета його полягала в тім, щоб зробити прийнятним для торговців, здійсненним і через те здатним допомогти кращому постачанню продуктів і товарів.

Доповідач і Конвент віддали багато уваги питанню про видатки на транспорт, що, як визнавав сам Барер, збільшилися в 2-3 рази проти 1790 року [2]). На ділі доводилося платити за перевіз товарів в чотири-п'ять разів більше, ніж раніше. Як зазначали агенти, торговці не могли витримати цих видатків і часто відмовлялися приставляти до Парижу вже закуплені товари [3]). Жахливий стан шляхів являв собою одну з причин, що загострювали недостачу харчових припасів у Парижі та по містах [4]). Видатки на перевіз зерна, фуражу й інших харчових припасів та товарів новий закон визначав у півтора рази вищі проти цін за перевіз 1790 року.

Включення до вартости товарів видатків на транспортування робило неоднаковим для різних місць навіть і той однаковий максимум, встановлений для зерна та фуражу, вугілля та дров. А однаковий для всієї Франції максимум, встановлений старим законом про максимум для соли, тютюну та мила, тепер касувалося.

Значно збільшуючи ціни на харчові припаси та товари, закон від 6 вантозу не змінював такси заробітної плати, усуваючи, таким способом, колишнє номінальне перевищення останніх і погіршуючи становище робітників. Закон виразно мав на меті насамперед пожвавити торговлю. Так його й зрозуміли. Коли в Парижі 25 березня з'явився перший плакат про новий максимум, то, читаючи його, всі говорили, що цей максимум „дуже вигідний для сільських мешканців та торговців" [5]). Один з обіжників Комісії Харчування та Постачання від 13 квітня до національного агента Парижу одверто визнавав, що поступки було зроблено продуцентам та продавцям, а тому виконання нового максимуму треба вимагати передовсім від них [6]).

За новим максимумом після повалення ебертистів пішла низка декретів, що реорганізували самий апарат, призначений стежити за виконанням законів про харчування. Було розпущено революційну армію, було скасовано інститут комісарів у справі закупівель, було пом'якшено закона проти скупщиків, а справу постачання було доручено

[1]) M., 7/III і 21/III 1794, №№ 167, 181, pp. 674, 732.

[2]) M., 23/II і 25/II 1794, №№ 155, 157, pp. 625 — 26, 627 — 28, 635 — 36.

[3]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 115 — 16, 137.

[4]) A. Mathiez, La vie chere, pp. 456 — 68.

[5]) Schmidt, Tableaux, t. 2, p. 190. Раніше, в кінці лютого, в Парижі поширювалося „фальшивий максимум"; щоб викрити його, Конвент мусив виступити на засіданні 26 лютого (M., 27/II 1794, № 159, p. 643).

[6]) Dauban, Paris en 1794 – 95, pp. 341 — 43.

новій Комісії Торговлі та Постачання. Революційну армію, утворену й керовану ебертистами, було розпущено 27 березня, через 3 дні після страти ебертистів. Суспільна думка вітала, за словами агентів, розпущення революційної армії, бо ця армія являла собою знаряддя в руках знищеної фракції [1]).

Інститут комісарів у справі закупівель було скасовано за декретом від 1 квітня (12 жерміналю 2 року), передавши їхні функції особливим муніципальним урядовцям. Новий закон про скупщиків розрізняв гуртових і роздрібних торговців, наказуючи першим давати відомості, скільки яких товарів вони мають, і звільняючи від цього других. Застосування кари на смерть з конфіскацією всього майна було обмежено тільки тими випадками, коли хтось зі злої волі псував харчові продукти або з контр-революційною метою затаював продукти та товари, призначені для постачання на армію. В інших випадках було встановлено м'якшу шкалу кар: 1) За продаж понад максимум у перше — каралося штрафом, у десятеро вищим від вартости проданого товару, а сам товар конфіскувалося на користь докажчика; в повторних випадках призначалося ув'язнення на 2 роки з конфіскацією всього товару даного роду; 2) за відмовлення продавати товар, що його мав торговець, цей товар конфіскувалося; 3) за невиконання гуртовими торговцями та фабрикантами наказу подавати відомості про товари, їх каралося ув'язненням на 2 роки та конфіскацією товарів. Обов'язок регулювати роздрібну торговлю закон покладав на адміністративну та муніципальну владу [2]).

Останній декрет про терор від 10 червня 1794 року (22 преріалю 2 року) тільки повторював що до скупщиків основні положення закону від 1 квітня. Ворогами народу, що їх належало карати смертю, він оголошував недобросовісних постачальників для армії та тих, хто дбатиме про те, щоб викликати недостачу в постачанні або обслугованні армії, і тих, хто намагатиметься утруднити постачання для Парижу або призвести до голоду в республіці" [3])

Другий декрет від 1 квітня розподіляв функції старої Комісії Харчування та Постачання між Комісією Хліборобства, Реместв та Мануфактур і Комісією Торговлі та Постачання. На обов'язки останньої покладалося справу постачати для армії, справу внутрішнього обороту харчових припасів, імпорту та експорту товарів. Успішність постачання харчових припасів ставилося таким способом у щільний звязок з пожвавленням торговлі [4]).

---

[1]) Schmidt, Tableaux, t. 2, pp. 186, 195; Dauban, Paris en 1794 — 95, p. 303.
[2]) M., 31/III — і 3/IV — 1794, №№ 191, 194, pp. 773 — 74, 788.
[3]) Bulletin de lois, an 2, № 1, також у Bouchez et Roux, t. 33, p. 195.
[4]) M., 3/IV — 1794, № 194, pp. 786 — 87.

Комісія Харчування та Постачання мала найширші повноваження й проробила за $5^1/_2$ місяців свого існування (з 29 жовтня 1793 року по 19 квітня 1794 року) величезну роботу. Наслідки її діяльности ще вивчено не досить, але, оцінюючи її, не слід забувати, що комісія працювала в виключно й надзвичайно тяжких умовах. Обвинувачення її сучасниками, головним чином, термідоріянцями, занадто сторонницькі й суб'єктивні. З істориків одні, більш об'єктивні й чутливі в питаннях соціяльного руху, наприклад, Матьєз та Карон, схильні оцінювати роботу комісії позитивно, тимчасом як другі, що прийняли критику термідоріянців і вбачають головну причину нестатків за часів терору в максимумі та реквізиціях, наприклад, Гомель та Маріон, гостро засуджують комісію, приписуючи їй тільки збільшення безладдя в харчовій справі [1]).

Засуджуючи максимум та реквізиції з погляду волі економічних відносин і не бажаючи брати на увагу виключних обставин, що в них перебувала тоді Франція — в умовах внутрішньої громадянської війни та під загрозою військ коаліції — Гомель і Маріон, на підставі повідомлень комісарів Конвенту, найтемнішими фарбами описують голод у Франції за часів максимуму та терору [2]). А. Матьєз справедливо зазначив, що Маріонова оцінка системи реквізицій та таксації являє собою критику в дусі Тена, основану на однобічному підборі матеріялу та неточній інтерпретації документів [3]). Маріон не зміг довести неправдивість також Жореса, який говорив, що за часів закону про максимум „голоду не було; не було навіть, в абсолютному значінні слова, і гострої недостачі; було б зовсім помилково уявляти собі цей бурхливий і тяжкий період, як період великої або навіть згубної недостачі... Недостачі хліба не було, а коли іноді й доводилося на нього чекати, то він завжди прибував" [4]).

Такі вороги революції, як Мале дю Пан, менше за все схильний малювати становище за терору в сприятливому світлі, визнавали, проте, що хоч які були великі нестатки, а голоду в Парижі за часів законів про максимум не було. В листі до Віденського Палацу від 21 січня 1795 року Мале дю Пан писав: „Останнього року за кордоном поширилося упередження, що Франція скоро дійде до голоду. По всіх усюдах повторювалося це твердження, і, можливо, уряди надавали йому занадто багато віри. Було змішано нестатки з голодом; Франція переживала перші, не переживши другого" [5]).

[1]) Caron. La Commission des Subsistances, pp. XLIX — LXII; пор. Gomel — Histoire financière, t 2, pp. 235 — 36; M. Marion — Histoire financière, t 3, pp. 116 — 17; Rapports de Grivel et Siret, pp. 117 — 18. 120.

[2]) 2. M. Marion. Histoire financière, t 1, pp. 112 — 13; Gomel — Histoire financière, t 2, pp. 238 — 45.

[3]) A. Mathies. La vie chère, pp. 481 — 84.

[4]) Jaures. La Gonvention, t 2, p. 1784.

[5]) Mallet du Pan. Gorrespondance, t 1, p. 89.

Термідоріянець Мерсьє, описуючи нестатки за часів максимуму, говорив не про голод, а тільки про недостачу припасів у Парижі та про тяжкі черги перед крамницями: „Максимум, читаємо у нього, подобався юрбі. Він не усунув великих натовпів, прозваних з тих часів парижанами, завжди схильними поглузувати з найсумніших речей, хвостами: адже ці черги спостерігалися більше двох років і поширились майже на всі речі щоденного вжитку“ [1]). Справжній голод настав у Парижі не 1794, а 1795 року, коли максимум було вже скасовано.

Час чинности 3 максимуму був періодом початку послаблення застосування цього закону, коли поліпшення стану з харчовими припасами почали сподіватися не тільки від максимуму, а й від пожвавлення виробництва та торгівлі. Низка заходів Конвенту, Комітету Громадського Порятунки та Комуни доводять, що робесп'єристи стали на шлях сприяння промисловості та торгівлі: для власників промислових підприємств робилося окремі винятки з закону про максимум, було дозволено вивозити за кордон зайвину продуктів, за постачання їм обіцялося премії, вживалося заходів проти розграбування товарів на ринках, було зменшено репресії проти торгівців і, нарешті, приватним особам у Парижі було дозволено одержувати харчові продукти з департаментів. За словами Матьєза, „всі ці постанови, що говорять про одне й те ж саме, не можна була б ухвалити, коли б перед тим не було роздавлено ебертистів. Комітет не пішов би на небезпеку викликати повстання передмість. А тепер він спокійно стає на шлях економічного відступу, стає на шлях нової політики“ [2]).

Треба, проте, відзначити, що попередню політику загального й суворого максимуму Конвентові та Комітетові Громадського Порятунку було нав'язано знизу і що робесп'єристи суб'єктивно не стали „на шлях нової політики“, а тільки одержали тепер більшу волю дій, щоб виявити свою справжню дрібнобуржуазну соціяльну природу. Але об'єктивно це була „нова політика“ в тому значінні, що вона порвала з виключним протекціонізмом інтересам міської бідноти. Тепер робесп'єристи намагалися зберегти рівновагу між інтересами продавців і споживачів. Фактично за часів третього максимуму Конвент зробив тільки перші, але

[1]) Mercier. Paris, t 1, p. 212.

[2]) A. Mathies. La vie chère, pp. 566—67; пор. pp. 568—75. Я. Зауер на підставі того, що я в своїй статті „Нова економічна політика термідоріянського конвенту“ виходив з положень, встановлених А. Матьєзом, що до попереднього періоду „третього максимуму“, помилково зарахував мене разом з П. Фрідляндом та П. П. Щеголевим до „однодумців А. Матьєза в питанні про „переродження“ якобінців до 9 термідору“ („Проблема термидора в свете новейших исторических работ“, „Историк-Марксист“ т. IV, 1927 р., стор. 236—42). Останнього питання я в названій статті зовсім не ставив, а свої погляди, що до цього, викладаю нижче в розділах, присвячених 9 термідорові та термідоріянському конвентові.

дуже симптоматичні, що до майбутнього, кроки в своєму відступному русі в царині економічної політики.

Зловживання в справі реквізицій дуже паралізували оборот харчових припасів. Щоб усунути ці зловживання, декрет від 16 квітня надає тепер право реквізицій тільки Комісії Харчування та Постачання і представникам Конвенту при арміях, але з дозволу Комітету Громадського Порятунку. Зони реквізицій було залишено тільки для зерна та фуражу.

Пом'якшуючи максимум, робесп'єристи зовсім не мали на думці ставати на шлях відмовлення від реквізицій. Нижче ми побачимо, що й термідоріянці 1795 року, після скасування максимуму, не могли відмовитися від реквізицій для постачання харчових припасів для армії та Парижу. Самий максимум з весни 1794 року прикладалося, головним чином, за реквізицій. Їх поширювалося переважно на зерно. Декрет від 26 червня 1794 року (8 месидору 2 року), виданий напередодні нових жнив, наказував брати на облік усе зерно, що його оголошувалося належним до реквізиції державою на задоволення потреб ринків та армії. Подавання неправдивих відомостей каралося конфіскацією затаєного зерна. Частину зерна кожний хлібороб був зобов'язаний обмолотити підчас жнив для постачання на ринки та для реквізицій на армію.

В особливій адресі до французів Конвент закликав їх для оборони республіки бути братами однієї родини й позбавити ворога, що втратив надію на військову перемогу, надії перемогти французьку республіку голодом. Апелюючи до патріотизму, відозва висловлювала надію, що до суворих заходів примусу братися не доведеться: „Коли вас оточували лиходумність та злочинство, що намагалися ввести нарід в оману, щоб залишити його без харчових припасів, — потрібні були суворі закони, щоб настрахати зрадників; тепер, коли закон очистив ваші житла від змовників і знищив їх разом з їхніми однодумцями, представники звертаються до республіканських доброчинностей, до чесних рук, довіряючи їм кращий урожай, даний вільною землею“ [1]).

Погіршення стану з харчуванням у Парижі на весні та влітку 1794 року не спостерігається. На думку А. Матьєза, є навіть дані твердити, що нестатки проти попереднього періоду зменшилися [2]). Безперечно, в Парижі з квітня 1794 року в усякому разі настало заспокоєння; не було вже більше хвилювань та агітації на ґрунті харчової кризи. Вороги революції, відзначаючи матеріяльні труднощі народу в цей час, із здивованням вказували на цей громадський спокій. Так, одна англічанка, вороже настроєна до революції,

[1]) Bulletin de lois, an. 2, № 11 (№ 55); M., 28/VI 1794, № 280, pp. 1141 — 42.

[2]) A. Mathies. La vie chère, pp. 578 — 79.

повідомляла в листі з Парижу від 15 червня 1794 року: „Париж без перебільшення можна назвати голодним. Запаси на ринках убогі; не можна добути собі хліба, крім невеликої порції, що її розподіляє уряд. Проте, мешканці здебільшого не хвилюються; вони зрозуміли, хоч і пізно, що революція не являє собою джерела достатків. Вони нарікають і зневажають свій уряд, але утримуються від усякого примусу й, здається, схильні швидше піддатися розпачеві, аніж повстати для помсти. Я не знаю в історії народу, коли подібне поєднання особистих страждань і політичного незадоволення не призвело б до якогось більшого вибуху" [1]). Але нарід у той час, навіть за свідченням такого реакціонера та рояліста, як Монгальяр, не втратив ще надії на поліпшення свого тяжкого становища [2]).

Якщо максимум на речі споживання викликав незадоволення селян та торгівців і не виправдав надії споживачів, то таксація заробітної плати та реквізиція робочої сили призвели до опору від робітників [3]). Робітники, як продавці робочої сили, були незадоволені максимумом, бо влітку 1793 року, після повалення жирондистів, їм удалося домогтися підвищення заробітної плати, що збільшилася вдвічі або навіть утричі проти 1790 року. Що правда, це стосувалося не всіх шарів робітництва, а насамперед сільсько-господарських і взагалі робітників ручної праці. Від збільшення дорожнечі особливо відставала оплата жіночої праці. Влада вимагала від робітників додержання максимуму не менше, а по департаментах часто навіть суворіше, ніж від торгівців. У Парижі боротьба з небажанням робітників виконувати максимум посилилась після повалення ебертистів. Робітники ставили опір таксації заробітної плати також і через те, що вони, як споживачі, терпіли від порушення максимуму продавцями. Третій максимум не тільки не поліпшив, ба навіть погіршив становище робітників. Заробітну плату влітку 1794 року таксувалося по-старому в півтора рази вище проти року 1790, тимчасом як ціни на продукти та товари третій максимум часто подвоював.

Агенти догляду до заведення третього максимуму ввесь час повідомляли, що робітники ухиляються від встановлених такс заробітної плати, й закликали боротися з цими порушеннями, бо вони підривали основи максимуму й призводили до збільшення дорожнечі. За повідомлення Грівеля від 2—3 січня 1794 року, „фурмани, візники, що

[1]) Taine. Un séjour en France, p. 298.

[2]) Кажучи про жахливі нестатки у Франції в травні 1794 року, Монгальяр додає: „Розпач тут загальний, але терор придушує його. Нарід відчуває нестатки на всі речі першої потреби, але йому обіцяють, що незабаром настануть достатки та мир; він терпить страждання, але він надіється (курсив м., Montgaillard, Etat de la France an mois de mai 1794, pp. 43—44; пор. pp. 42—43).

[3]) Див. докладніше про це у Е. Тарле. Робітнича класа" ч. 2, стор 387—434; A. Mathiez — La vie chère, pp. 581—606; Jaurès — La Convention, t. 2, pp. 1777—83.

працюють заділ[ь]но та поденно... всі вимагають дорожче від ціни, встановленої для них законом, а, коли ви хочете платити їм за таксою, вони роб[ля]ть вам тисячу причіпок, тисячу неприємностей. Більшість, щоб уникнут суперечок, і поспішаючи в своїй справі, поступаються перед домаганнями цих людей найманої праці й дають їм те, чого вони вимагають. Це робить робітників ще вимогливішими і в деякій мірі примушує тих, хто хоче потім користуватися їхніми послугами, робити так само, як перші". Далі Грівель наводить приклади, що сажотруси вимагають у два рази дорожче, ніж їм належить, та що за перевіз воза з дровами візники просять 8 ліврів, тимчасом як раніше це коштувало 1 лівр 4 су [1]).

В повідомленні від 17 січня той самий Грівель пише, що робітники легше від інших терплять нестатки, бо не звикли до розкошів, що до них позвикали люди заможніших клас і що вони не тільки нічого не втратили за тепер[і]шнього стану, а значно виграли: тимчасом як продукти першої потреби, наприклад, хліб, подорожчали не на багато, заробітна плат[н]я збільшилася в три-чотири рази; робітники, що раніше одержували по чотири-п'ять ліврів на день, тепер заробляють по 20 — 24 ліври, а іноді й більше. Робітники більше від інших тратять у кафе, а „на ринках, особливо пташиних, кращі шматки й за найдорожчу ціну купують жінки робітників та носильників. Той, кого називають буржуа, не може конкурувати з ними й часто повертається, нічого не купивши, або купує дичину чи птицю гіршого сорту. Це факт, що повторюється день-у-день; його всі можуть потвердити. Звичайно, ця класа людей найманої праці не терпить страждань, і це було б дуже добре, коли б тільки їхня надмірна ситість та не примушувала марніти інших. Але всі громадяни — діти республіки, всі являють собою частину народу; не можна ж бо дозволяти, щоб деякі класи, деякі особи мали перевагу й користувалися привілеями на шкоду інших клас та людей. Дуже нарікали на хліборобів та купців; твердили що вони хочуть наказувати свої закони споживачам; таксували ціну їхніх продуктів та їхніх товарів і, визначаючи цю таксу, треба сказати, менше рахувалися з продавцями, аніж з покупцями". Грівель, захищаючи інтереси селян, як продуцентів і продавців, уперто повторює: „Народом є не тільки мешканці міст, а й мешканці сіл... Таксувалося ціну на зерно, щоб не довести хліборобів до занепаду. Щоб підтримати хліборобство, треба таксувати не тільки робочі дні, а й ціну на роботу та товари, що їх хліборобові доводиться оплачувати. Особливо треба наполягати на те, щоб вимогливість робітників не призвела до невиконання ними такси, бо без цього ми незабаром не матимемо ні хліборобів, ні обробленої землі, ні хліба, ні харчових припасів [2]).

[1]) Rapports de Grivel et Siret, pp. 106 — 7.

[2]) Там же такі, pp. 131 — 33.

Другий агент, Сіре, повторює слова Грівеля в повідомленні від 22 січня: „Візник, молотильник, поденщик вимагають за свою працю подвійну плату; вони грунтуються на збільшенні цін на харчові припаси, але продукти не подорожчали втричі. Коли хлібороб пропонує годувати робітника, він відмовляється працювати. Факт той, що ця класа громадян, користуючись недостачею робітників, вимагає надмірної плати, що дає йому можливість упиватися вином, мати коханку й половину свого життя жити гуляючи. Те саме можна сказати про людей фізичної праці, про носильників та про всіх поденщиків Парижу. Вони не соромляться вимагати 100 су за легку роботу, що за неї рік тому дуже щедро платилося 10 су. Чи не вихваляються хіба вони прилюдно, що за один день заробляють стільки грошей, що відпочивають і напиваються всі останні дні декади... Часто можна бачити, як поденщик платить 12 ліврів, навіть 15, за птицю, що не варта чотирьох ліврів. Коли легко заробляють великі гроші, то не рахуються в витратах“ [1]). Той самий агент повідомляє 8 лютого міністрові внутрішніх справ про спробу друкарів — складачів — об'єднатися, щоб домогтися збільшення своєї плати [2]). За його ж таки повідомленням від 22 березня, сільсько-господарські робітники вимагали на день по 5 ліврів або по 3 ліври 10 су з харчем [3]).

Тимчасом як у Парижі максимальну поденну плату каменярам та теслярам було таксовано в 3 ліври 75 сантимів, вони, за повідомленням третього агента від 4 березня, вимагали 6 ліврів, підвищуючи цю ціну що декади на 10 су. Чорнороби цих професій домоглися плати по 3 ліври 10 су, замість встановленої в 2 ліври 70 сантимів. Коли вимог робітників не хотіли задовольняти, вони загрожували кинути роботу. „По всіх усюдах, писав агент, голосно нарікають на цю тиранію робітників. Сподіваються, що їхню поденну плату буде таксовано в новому максимумі. Всі постанови максимуму, кажуть, будуть ілюзорні, якщо заробітна плата, що являє собою товар, подібний до всякого іншого, й неминучу основу ціни всіх продуктів, не буде включено до цих постанов і зведено до відповідної норми“ [4]).

Третій максимум та практика його здійснення пішли назустріч настроям, що відбилися в згаданих повідомленнях агентів. За недостачі робочих рук та за прагнення робітників ухилитися від роботи за таксованими цінами, реквізицію робочої сили почали вживати з весни 1794 р. в чим раз більших розмірах. Насамперед це було зроблено що до робітників, які виробляли речі військового обладування; серед них увесь час не припинялися хвилювання, бо вони

[1]) Rapports de Grivel et Siret, p. 139.
[2]) Там же таки, p. 162.
[3]) Там же таки, p. 224.
[4]) Dauban. Paris en 1794 — 95, p. 149.

незадоволені були максимумом. Далі реквізиції зачепили робітників, що допомагали постачанню армій та міст. Паризька Комуна за постановою від 2 травня 1794 року ухвалила заборонити пекарям та підмайстрам, під загрозою об'явити їх підозрілими, кидати, однаково — з якої причини, роботу в пекарнях, не попередивши про це за місяць наперед, і вимагати плати над максимум та м'яса більше від встановленої норми [1]). За пропозицією Комітету Громадського Порятунку, Конвент 4 травня об'явив під реквізицію всіх тих, хто бере участь в обробці, транспорті та продажеві харчових продуктів і харчових товарів першої потреби [2]).

Найширше прикладалося реквізиції до сільсько-господарських робітників. 30 травня (11 преріялю 2 року) Комітет Громадського Порятунку ухвалив докладну постанову про реквізицію на наступні жнива поденщиків, робітників та всіх тих, що „звичайно" працюють на польових роботах. Непідляганння цій постанові та угоди, щоб відмовитися від роботи або вимагати збільшення плати над встановлену (в $1^1/_2$ рази вищу проти 1790 року), призводили до оголошення винних підозрілими та до притягнення їх до суду революційного трибуналу. В постанові детально встановлювалося заходи, що їх мали вживати муніципалітети, щоб не дати сільсько-господарським робітникам змоги обходити постанову [3]).

Максимум протиставив споживачів виробникам, покупців продавцям, робітників работодавцям. Він призводив до занепаду дрібних торгівців та ремесників і сприяв розвиткові класової солідарности у робітників. Заклики до робітників, як до санкюлотів, про жертви для загальних інтересів — не досягали своєї мети [4]). Економічна політика робесп'єристів, що намагалися примирити суперечливі інтереси для посилення державної моци республіки, з одного боку — розчарувала робітників та міську бідноту, а, з другого — не задовольнила й селян, торгівців та промисловців. У цьому полягає одна з причин повалення їх 9 термідору. В подіях, звязаних з повалення робесп'єристів, чималу ролю відограло й незадоволення робітників таксацією заробітної плати.

[1]) M., 5/V, 1794 p., № 226, p. 915.

[2]) Там же таки, p. 917.

[3]) M., 4/VI 1794. № 256, p. 1041.

[4]) Характерна що до цього прокламація командувача Паризької Національної Гвардії, Анріо, від 5 травня 1794 року; див. Dauban — Paris en 1794 — 95, p. 354.

Л. ОЛЕКСАНДРЕНКО

Право на працю в системах французьких соціялістів 40-х р.р.

(До 80-річчя Люксембурзької Комісії Праці)

I

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПРАВА НА ПРАЦЮ. ЕКОНОМІЧНА КОН'ЮНКТУРА ФРАНЦІЇ 40 р.р. МИНУЛОГО СТОРІЧЧЯ. ЛЮКСЕМБУРЗЬКА КОМІСІЯ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНА РОЛЯ

Питання про організацію праці, опрацьовуване в учених кабінетах усіх соціялістів 40-х р.р., доходячи до широких мас, засвоювалось і сприймалось, як право на працю, що його самі теоретики різно тлумачили й не досить чітко формулювали. З цього, певна річ, скористувався об'єднаний фронт буржуазії, щоб дискредитувати самий принцип.

Саме право на працю [1]) недавнього походження. Античний світ ставився до праці із зневагою і вважав її за неодмінну приналежність рабів.

Іронія звучить у словах Аристотеля: „коли б ткацькі цівки самі ткали, не треба було б рабів".

Перші елементи права на працю ми вперше зустрічаємо в славнозвісному акті Елізавети Тюдор „про бідних" [2]). Усі заходи, що їх вживали уряди Европи до 1848 р., мали, проте, характер або одноразової допомоги незаможним, або милостині. Такий характер мали майстерні, відкриті у Франції в XVI сторіччі. Такого типу були „майстерні порятунку", що їх організував Тюрго 1770 р. на зразок Голяндії. В тому самому напрямі пішов закон від 24 вандем'єра XII р., що намагався зменшити безробіття та знищити жебрацтво.

Трохи далі йшов § 21 конституції 1793 р.: „Суспільство повинно давати утримання убогим громадянам — або даючи їм роботу, або забезпечуючи засоби до існування тим, хто непрацездатний".

---

[1]) „Право на працю" („le droit au travail") не слід змішувати з „правом працювати" („droit du travail"), виголошеним фізіократами — його особливо боронив Тюрго.

[2]) „The Poor Law Act" — the 43 r. of Elisabeth, cap. 2 (1601).

Політичні події, що настали за голосуванням конституції 1793 р., не дозволили членам Конвенту навіть спробувати здійснити на практиці 21 параграф.

Славнозвісну формулу „право на працю" визначив лише значно пізніше Фур'є: він 1819 р. обумовив 7-й пакт принадности праці тим, „щоб при цьому розподілі кожен — чи то чоловік, чи жінка, чи дитина — користувався цілковитою вільністю в праці, вибираючи ту чи іншу галузь, за умови чесности й придатности до даної праці" [1]). За Фур'є, ми маємо право на таку працю, до якої ми підготовлені.

Фур'єристи продовжували справу вчителя. В. Консідеран вимагає: „нехай промислове суспільство, що опанувало землю й відбирає у людини можливість здійснювати з своєї волі і на волі свої чотири права [2]), — нехай це суспільство визнає за індивідуумом, замість прав, яких воно його позбавляє, право на працю" [3]). Отже, Консідеран вимагає, щоб суспільство визнало право на працю, якщо воно хоче затвердити право власности. З Консідераном ми входимо в коло поглядів Люксембурзької Комісії, але не його погляди лягли в основу її проєктів.

Перше, ніж перейти до поглядів на організацію праці керовників „Паризького робітничого парламенту", як назвав „комісію" проф. В. Бутенко [4]), спробуймо вияснити економічні обставини, що обумовили не тільки хід праці самої Люксембурзької Комісії, а вплинули ще й на ввесь характер революційного руху 48 року.

В 40-х р.р. минулого сторіччя Франція переживає свій буржуазний період капіталізму. Головні риси капіталістичного господарства того часу — жадоба до зиску, як стимул (славнозвісне — „збагачуйтесь" Гізо), розпад цілого господарського процесу на прибуткові гендлі, як форма, революціонування техніки, як засіб [5]). За проводирів промисловости, „Captain of industrie" стають: спеціяліст, купець і фінансист" [6]).

Хуртовиною промчав промисловий капіталізм по країнах Европи, руйнуючи всі перепони в формі феодальних пережитків, валючи всі традиційні стовби, розв'язуючи всі питання дня загостренням класової боротьби. Соціяльні проблеми з тісної комірки ремесника вийшли на майдан великого міста.

---

[1]) „Theorie de l'Unité universelle", II. p. 15.

[2]) Чотири природні права фур'єристів — полювання, рибальство, збір овочів і користування з пасовиська.

[3]) „Theorie du droit de propriété et du droit travail par V. Considérant". Paris. 1848. (Брошура Б. Консідерана, вийшла в трьох послідовних виданнях — це був передрук його статтей з журналу „Phalange", t. I, p. 379.

[4]) „Русское Богатство", 1908 р., № 10, стор. 61.

[5]) Sombart W. Der proletarische Sozialismus. 1924, 10 Aufl. I, S. 32.

[6]) Sombart W. Das Wirtschaftsleben im Zeitaller des Hoch Capitalismus — III B., 1927. 1-ter Halband, S. 15.

Сучасники так малюють наступну епоху: „Меркантильний дух... розвінчує все дійсно благородне й велике; він міряє на аршин і важить на терезах мистецтво й поезію... Він уявляє собі людину... машиною, що знає рахувати... Його література — вексель і чек; його стратегія — гра на піднесення й спад; його шпага — аршин; його перемога — захоплення народнього добра... його слава — гроші... його релігія — гроші і його бог — золоте теля" (Консідеран В.[1]). Постійні перевороти в виробництві, невпинне порушення всіх суспільних стосунків, вічний рух і вічна непевність відрізняють буржуазну епоху від усіх попередніх.

„Усі міцні, заржавілі стосунки і відповідні їм, здавна заведені погляди й думки руйнуються, а всі новоутворені виявляються застарілими раніш, ніж устигають задубіти. Все станове й нерухоме зникає, все святе ганьбиться"...[2]) (Маркс і Енгельс). „Робітник робиться павпером, а павперизм росте швидше, ніж населення та нагромадження багатства" (Бюре[3]).

Тодішніх сучасників особливо вражала суперечливість економічного розвитку: успіхи техніки на тлі чим-раз більшої убогости, нагромадження багатства й зріст злиднів, переповнення торгових складів і безробіття. Період відносного миру після наполеонівських війн купується лютими економічними кризами (1817 р., 1825 — 26 р.р., 1836 — 37 р.р., 1847 р.), що їх супроводили хвилювання серед робітників Парижу, Ліону, Сен-Ет'єну, Гренобля — 1832, 1834, 1836, 1839 р.р. Ці заворушення часом переходили в криваві повстання. Досить пригадати обидва Ліонські повстання 1831—1834 р. р. і криваву баталію на вулиці „Транснонен" у Парижі.

Саме за перших років липневої монархії в Парижі відкриваються перші мануфактурні магазини: „Добрий Рішар", „Прекрасна Фармерша", „Шосе д'Антен", „Куточок вулиці", „Бідний малий", гірші за теперішні „Лувру" і „Бон-Марше", але величезні як на тодішні часи[4]).

За повільного порівнюючи приросту населення у Франції, населення Парижу за 18 років (1832—1850) збільшується в $1^1/_2$ рази (з 930.000 до 1.400.000)[5]).

Панування буржуазії у Франції за часів липневої монархії відзначилося небувалим зростом посередніх податків, що лягали своєю вагою переважно на незаможні верстви суспільства. Це немало сприяло вибухові 1848 р.

---

[1]) Considerant V.: „Destinée social.". P. I, Sect ch. II.

[2]) Маркс і Енгельс. Комуністичний маніфест. З передмовою і приміткою Л. Рязанова. Госиздат, М., 1925 р., 4 вид., стор. 66.

[3]) Buret. En quoi consiste la misere des classes laborieuses en Frânçe eten Angleterre — 2 vol 1840--1842.

[4]) Брізон. Історія праці і працьовників. Госиздат, 1921 р., стор. 269.

[5]) Blanc Louis. Organisation du travail. 1850, 9 éd.. pp. 95.

Залізнича сітка з 38 кілометрів (1830 р.) розвинулася до 1832 кілометрів (1848 р.[1]). За цієї доби, що у Франції відзначилася змішанням різних ідеологій, з-поміж сенсимоністів, як з поступовішої частини громади, вийшли в 40-х р.р. найбільші фінансові заправили й грошові королі та промисловці майбутньої Другої Імперії, як от: Ісаак і Еміль Перейра, Д'Ейхталь, Арлес, Дюфур, Дюбуше, Талабо, Фердінанд Лесепс (Суец, Панама), Стефан Моні і, нарешті, Шнейдер, що його брат і небіж організували заводи Крезо у Франції[2]).

Тепер нам зрозуміло буде, чому ця „критична[3]) епоха", як ні одна з наступних, так гостро поставила питання про право на працю. Після першого Ліонського повстання, що на своїх прапорах винесло на вулиці це гасло[4]), французький книжковий ринок, не рахуючи журнальної літератури, був завалений брошурами, присвяченими просто чи побічно питанням організації праці. В економічному словнику Кокелена[5]), виданому в 60-х р.р. минулого сторіччя, згадується в надто побіжному бібліографічному огляді 32 оригінальні монографії, присвячені цьому питанню (вийшли між 1845 і 1848 р.р.).

Паризька Акàдемія („Academie de scinces morales et politiques") лише йшла за загальною течією, коли подала завдання на премію — вияснити причини павперизму в різних країнах Европи. Відгуком на це й з'явилася вищезгадана відома праця Бюре; її згадується в книзі „Організація праці" Люї Блана[6]). Про те, яка велика цікавість була до питань організації праці в ті часи, можна судити з тієї ж таки книжки „Організація праці" — вона витримала між 1839 і 1850 р.р. дев'ять видань — тираж як на ті часи[7]) величезний. Особливо збільшилася ця цікавість до питань праці з моменту великої економічної кризи 1847 р., що руйнуючи пройшла через цілу Европу.

Найрозумніші з представників буржуазії розуміли 1847 р., що Франція перебуває напередодні вибуху. 22 січня 1848 р.

[1]) Див. Поль Луї: „Французькі утопісти - Люї Блан, Відаль, Неккер, Кабе". Вид. „Красная Новь", Москва, 1923 р., стор. 10 — 11.

[2]) Malon B. „Le socialisme Intégrale" I v. p: 142. Див. також журнал „Под знаменем марксизма": 1) Фрідлянд: „Анрі де-Сен-Сімон — „ідеолог індустріялізму". П. З. М., 1923 р., № 10; 2) Френдель І.: „Ранний порок организованного капитализма". П. З. М., 1925 р., №№ 5—6; 3) Muckle: a) „Saint-Simon und die oekonomische Geschichtstheorie" і b) Henri de Saint-Simon — die Personlichkeit und die Werk".

[3]) Улюблений вислів сенсимоніста Базара; його він перейняв від Сен-Сімона.

[4]) „Жити працюючи, або вмерти борючись" — маяло на чорних прапорах повсталого ліонського пролетаріяту 1831 року.

[5]) Coquelin Ch. et Guillaumin: „Dictionnaire de l'Economie Politique". 1864, t. I, p. 618.

[6]) Blanc Louis. Org. du travail. 9 éd. — 1850 — p. 232.

[7]) „Франція саме в цю пору стала справжньою лабораторією ідей соціялізму, і вже звідти вони протягом цілих десятиріч розходяться по цілій Европі" (Горев Б.: „История социализма". Т. I, „Социализм на Западе". Вид. „Новая Москва". III., 1925 р., стор. 162.

славетний дослідник причин французької революції 1789 р. і видатний дипломат свого часу, Алексіс де-Токвіль, що написав потім мемуари („Souvenirs") про 1848-й рік, бувши членом урядової більшости в палаті депутатів, узяв участь у дебатах, що критикували діяльність прем'єр-міністра Гізо. Прикінцеві слова його промови були такі: „Хіба не бачите ви, що в голови робітникам чим-раз глибше западає ідея, скерована не проти того чи іншого закону, не проти того чи іншого міністерства, ні — вона має повалити ціле сучасне суспільство... Ця ідея рано чи пізно приведе до страшного перевороту. Ми стоїмо на вулкані". Так дивився історик Токвіль, але маса заможної класи вбачала в наступній революції лише політичний акт і тільки після лютневого перевороту стала розуміти справжній характер революції.

Коли стався переворот 1848 р., буржуазія починає боятися, щоб незаможні не утворили свого уряду, призвівши до державного фінансового банкрутства і загибели приватних підприємств. На другий день революції гасло соціяльної диктатури стає за гасло пролетаріяту, а народнє представництво — за гасло демократії та власників [1]).

Декретом від 26 лютого 1848 р. тимчасовий уряд під нагнітом народніх маніфестацій визнав право на забезпечення працею за всіма громадянами: „Тимчасовий Уряд Французької республіки зобов'язується забезпечити робітникам засоби існування через працю. Він зобов'язується забезпечити працю всім громадянам; він визнає, що робітники повинні приєднатися до взаємної асоціяції, щоб користуватися з продуктів своєї праці..." [2]).

Обидві класи — заможні й незаможні — мобілізували всі свої сили для рішучої боротьби.

Декретом від 22 лютого 1848 р.[3]), що затверджував Комісію, державна влада вперше визнала першорядну вагу робітничого питання і тим самим соціяльний характер революції. Так розумів значіння Люксембурзької Комісії Карл Маркс: „За Люксембурзькою Комісією — говорить він — цим здобутком паризьких робітників, лишається та заслуга, що вона з висоти европейської трибуни викрила таємницю революції XIX сторіччя — визволення пролетаріяту".

„Moniteur" дуже лютував, коли йому офіціяльно доводилося пропагувати „дикі фантасмагорії".... „лише подекуди вони досягали вух буржуазії, як далекі, почасти страшні, почасти кумедні казки" [4]). А надто дратувало буржуазію те, що у французького пролетаріяту

[1]) Stein Lorenz. Geschichte der Sozialischen Rewegung in Francreich. 1921 — III B., S. 289.

[2]) „Le Moniteur officiel" s 26/II від 1848 р.

[3]) „Le Moniteur olficiel" s 29/II від 1848 р.

[4]) Зібрання творів Маркса і Енгельса, т. III: „Боротьба клас у Франції". Госиздат, 1921 р., стор. 37.

замість попередніх неясних прагнень до загальної любови у сенсимоністів, „гармонії“ у фур'єристів, політичних вільностей у демократів, вперше повстало певне гасло — „організація праці“ за допомогою держави — це гасло само виступило в ролі капіталіста. Ось чому довкола Люксембурзької комісії після її утворення спалахнула найлютіша класова боротьба. Її надзвичайно яскраво змалював Прудон у „Сповіді революціонера“ [1]). „Люксембурзьку Комісію оточили пастками і штучними перепонами; проти неї глухо боролися, її оббрехали, щоб потім її продати... Але проєктів Люксембурзької Комісії навіть не було використано“.

На голову Люксембурзької Комісії було призначено [2]) Люї Блана, на заступника голови — Альбера.

В другій частині загального викладу праці Комісії для робітників ми читаємо: „Головному секретареві урядової Комісії для робітників м. Франсуа, Відалю і К. Пеккеру було доручено резюмувати основні головні наслідки наших внутрішніх розмов“ [3]). Коли ми візьмемо мемуарну літературу того часу, то в історії 1848 р. Люї Блана останній пригадує, що „перш за все я повинен відзначити неоціниму підтримку з боку Відаля, генерального секретаря Комісії, і Піккера — людей з видатними знаннями і глибоко свідомих у політико-економічних питаннях...

Після того, як громадяни Відаль, Пеккер, Альбер і я прийняли план, що містив у собі низку заходів...[4])“. Наприкінці своєї праці Люї Блан знов пригадує „ім'я Пеккера, що допомагав йому в Люксембурзькій Комісії з такою умілістю і пильністю“ [5]). Коли взяти на увагу, що решта членів Люксембурзької Комісії своїми поглядами були представниками всіляких ідеологічних напрямків того часу [6]), а члени президії (Люї Блан, Відаль і Пеккер) були чітко визначеними прихильниками державного колективізму, нам зрозуміло буде, чому теоретичні погляди голів і секретарів Комісії лягли в основу її праці та її проєкту соціяльних реформ — це видно буде з дальшої аналізи теоретичних побудов її керовників. Ще до заступника голови Комісії, робітника

---

[1]) Proudhon. Les confessions d'un revolutionaire pour servir à la revolution de février. P., 1849. Гарний німецький переклад у новім виданні. Proudhon. Bekenntnisse eines Revolutionärs“ (von 1848) — Übersetzung von G. Salomon. 1923.

[2]) Blanc Louis. Org. du travail. 9 éd. 1850 — p. 121.

[3]) „Le droit au travail au Luxemburg et à l'Assemblée Nationale“. P. 1849/I, p. 127.

[4]) Блан Луї. Історія революції 1848 року. Вид. „Общая Польза“, 1907 р., стор. 195.

[5]) Блан Луї. Ibid, стор. 409.

[6]) Економічну школу того часу в комісії репрезентував Воловський; сенсимонізм — Дювер'є і Казо; фур'єризм — В. Консідеран; енциклопедистів — Жан Рейно; колективістів (соціялістів) — Люї Блан, Відаль Фр. і Пеккер К. Цікаво, що Nettlau Max у своїй новій праці „Der Vorfrühling der Anarchie“ (1925 р., стор. 134) характеризує вчення колективістів („Autoritarismus“), як „Stumpfheit und Intereslosigkeit für die Freiheit“.

Альбера, то він „як революціонер-практик, ледве чи міг щось тямити в тих складних соціяльних питаннях, які розвиває план реформ" (В. Бутенко [1]).

Діяльність Люксембурзької Комісії тривала з 1 березня до 15 травня 1848 р. Комісія функціонувала в ролі примирного трибуналу в економічних конфліктах, що настали після революції. Робітники бажали використати підчас конфліктів з підприємцями Люксембурзьку Комісію, щоб збільшити заробітну плату і зменшити робочий день, а це з особливою люттю (того року економічних депресій) намагалися за всяку ціну відхилити підприємці. Такі економічні конфлікти між підприємцями й робітниками не обмежились на весні 1848 р. самим містом Парижом. Ось чому по всіх промислових центрах Франції стихійно виникають аналогічні примирні комісії. Так, разом з Люксембурзькою комісією в Парижі, в Ліоні організувалася своя „Комісія в справі організації праці" — свій маленький Люксембург, що існував до кінця березня 1849 р. Засідання цієї комісії відбувалися в муніципальному палаці св. Петра. Вона дістала субсидію від генеральної ради департаменту Рони, нараховуючи 30 делегатів, що працювали по різних ремесницьких цехах. У Марселі завів дорадчу комісію комісар республіки Еміль Олів'є. В Лілі Делеклюз, майбутній славетний діяч Паризької Комуни [2]), голосував на зборах, що мали на меті запровадити „добру згоду поміж господарями і робітниками" [3]). В Анжені, Крезо і т. д. представники влади виконували ту саму примирну функцію [4]).

Діяльність Люксембурзької Комісії в Парижі тривала до 15 травня 1848 р. Коли 4 травня 1848 р. відбулося перше засідання Установчих Національних Зборів, відразу виявилося їхнє вороже відношення до Люксембургу. Досить було демонстрації 15 травня, щоб з цієї причини Комісію було закрито. Декрета про її розпуск не було видано: делегатів просто не стали пускати до палацу. Люксембурзька Комісія померла безславно, бо стала живим трупом уже за кілька тижнів до своєї остаточної смерти. З того часу, як „17 березня виявилося непевне, що заперечує будь-які рішучі дії, становище пролетаріяту" (К. Маркс [5]), політичне значіння Люксембурзької Комісії почало поволі сходити на нівець. Дарма Люї Блан на її генеральних зборах

---

[1]) Бутенко В. Паризький робітничий парламент. „Русское Богатство", 1908 р., № 10, стор. 92.

[2]) Делеклюз, член Паризької Комуни, загинув на барикадах 25 травня 1871 року.

[3]) Див. прокламацію Делеклюза, наведену у Лозинського. „Історія другої французької республіки". 1904 р., стор. 108.

[4]) Ренар Ж. Республіка 1848 року. М., 1923 р., стор. 341 — 342.

[5]) Зібрання творів Маркса і Енгельса, т. III, Маркс К. Класова боротьба у Франції. 1921 р., стор. 45.

виголошував одну за одною промови. Історичну свою ролю вона відограла. І вже 15 квітня 1848 р. Ламене (Lamennais) в своєму „Peupl Constituant" пише: „Люксембурзька Комісія, занедбана навіть тими, у кого вона раніше збуджувала ентузіязм, являє тепер на своїх засіданнях пустку". Для робітничих мас Люксембурзька Комісія більше не існувала.

II

КОЛЕКТИВІСТСЬКА СИСТЕМА К. ПЕККЕРА І ПРАВО НА ПРАЦЮ

Константин Пеккер народився у Французькому місті Арле 4 жовтня 1801 р. Його ім'я стає відомим французькому громадянству в 30-х р.р. минулого сторіччя, як „адепту церкви сенсимонізму" [1]). Але вже 1832 р. К. Пеккер робиться діяльним співробітником фур'єристського журналу „Фалантер" (Le Phalanstère [2]). Тоді починається період бурхливої літературної діяльности Пеккера [3]). Розквіт його слави припадає на 40 р.р.

Соціялістичний ухил діяльности Пеккера придбав йому прихильників серед ватажків демократичних угруповань Франції 40-х р.р. 1840 р. Пеккер виступає на політичному полі, в запальній формі висловлюючись на користь виборної реформи [4]), а 1842 р. видає свою капітальну працю „Theorie Nouvelle D'Economie sociale et politique". Того ж таки 1842 р. Пеккер пише брошуру: „Des armées dans leurs rapports avec l'industrie, la moral et la liberté", а також видає твір, присвячений питанням третейського суду, що мав заступити в майбутніх Сполучених Штатах Европи економічні воєнні конфлікти поміж сучасними державами [5]).

Підчас революції 1848 р. Пеккера було обрано на члена Люксембурзької Комісії Праці. Разом з Франсуа Відалем, іншим французьким утопістом, Пеккер бере діяльну участь у цій Комісії в робітничій справі підчас лютневої революції 1848 р., а потім обіймає скромне місце помічника бібліотекаря при Національних Зборах. Державний переворот, що призвів Францію до Другої Імперії, позбавляє Пеккера можливости лишитися на державній службі. З 1849 р. по 1850 рік Пеккер редагує ефемерний журнал „Рятування Народу" [6]), де, не зва-

[1]) „La grand Encyclopédie des Sciences, des Lettres et des Arts", t — XXVI p: 209.

[2]) „Le Phalanstère" 1832 (Anée I) Pecqueur Constantin: № 5 „De la reforme industrielle"; № 11 „Les droits de l'homme" (1 art); № 12 „Les droits de l'homme" (2 art) 1833 (Année II); № 7 „De l'éducation" (1 art); № 10 „De l'éducation" (2 art).

[3]) За своїх учителів Пеккер називає біблії всіх народів, ідеологію перших християн, Руссо, всю французьку революцію, Сен-Сімона і Фур'є („Theorie Nouv. d'econ." introduc.— IV 1842).

[4]) „Reforme électorale" — 1840 — відозва до 240.000 (перевид. 1843 р.).

[5]) „De la Paix — son principe, et sa realisation". 1842.

[6]) „Le salut du peuple" — „journal de la science sociale".

жаючи на втрату посади, на очах переможної реакції не залишає своїх попередніх позицій, не зрікається своїх соціялістичних принципів. Після 50-х р.р. припиняється його така корисна літературна діяльність. В глибокій самотності Пеккер доживає свого віку в Таверні Сен-Л'є аж до своєї смерти, що сталася 27 грудня 1887 р. Над тілом його, похованим у Віль-д'Авре (Ville d'Avray) учень Б. Малона, інтеграліст Фурн'єр, виголосив надгробну промову.

В своїй першій праці [1]): „Economie sociale des intérêts du commerce, de l'industrie et de l'agriculture et de la civilisation en général", премійованій французькою Академією Наук[2]), Пеккер малює нам картину, сповнену безмежної віри в людський поступ — віри, властивої швидше кінцеві XVIII сторіччя, таким ентузіястам, як Кондорсе [3]), аніж економістам XIX в. Оптимістично дивитися на майбутнє, на думку Пеккера, нас примушує чим-раз більша кількість надбань, з яких суспільство користується колективно [4]) (бруковані шляхи, водогони й фонтани на майданах, освітлення вулиць і т. д.). В історичному розвитку для Пеккера відкривається повільне наростання соціяльного почуття. Етапи історії: 1) любов лише до родини, 2) до племени, 3) до міста, 4) до народу, 5) до всього людства[5]). Економічна єдність має довершити політичну єдність, здійснену французькою революцією 1789 року[6]). Як колись були хартії вільностей міських комун, що регулювали стосунки буржуазних середньовічних міст до сеньйорів, так хартії вільности регулюватимуть стосунки мас робітників до середньої та дрібної буржуазії [7]).

В праці „Соціяльна економія інтересів торгівлі" Пеккер усі економічні проблеми сучасних йому держав переглядає з погляду розвитку залізничих шляхів сполучення, нарисами накреслюючи погляди, конденсовані ним у іншій його праці: „Про матеріяльні поліпшення" („Des Ameliorations Materielles"), погляди, остаточно, чітко обґрунтовані в пізніших працях. Остаточне своє завершення соціялістичний Пеккерів ідеал дістав у його „Проєкті асоціяції національної всесвітньої" або „Шляхах і засобах до організації праці", що його цілком було надруковано в його „Новій теорії" [8]).

У передмові до свого проєкту Пеккер зазначає, що він зовсім не претендує на те, що саме намічені ним шляхи обиратиме громадянство

[1]) „Соціяльна економія інтересів торгівлі". Вийшла 1836 року.

[2]) „Academie des sciences morales et politiques".

[3]) Кондорсе (1743 — 1794) склав відомий „Жирандистський проєкт конституції". У в'язниці за кілька день до своєї смерти він закінчив свої славетні „Нариси історичної картини поступу людського розуму".

[4]) „Econ. social" — 1842, p. 680.

[5]) „Econ. social", p. 320.

[6]) „Econ. social", p. 572, 573, 575.

[7]) „Inter. du comm." t. II, 1839, p. 202.

[8]) „Theorie Nouvelle d'Economie sociale et politique". P. 1842, pp. 699 — 765.

майбутнього. Найвища влада визначає рівновагу виробництва й споживання, організовуючи працю. Національна територія, засоби виробництва і знаряддя праці належать усім і нікому зокрема. Вся Франція, з погляду майбутньої економічної солідарности, має стати величезною мануфактурною майстернею — однією величезною фармою трудових комун. Державний регламент має регулювати тривалість праці й робочого дня в кожній царині і в кожній галузі виробництва, окремо для кожної спеціяльности: тривалість робочого дня в кожній царині і галузі виробництва має бути зворотньо-пропорціональна тяжкості праці. Кожний працьовник за вертикалею буде звязаний з центральним органом, а, з другого боку, за горизонталею — з усіма підрозділами свого фаху. Має бути декретовано однакову для всіх оплату праці за витрачання нервової енергії, незалежно від важливости чи корисности даної праці для суспільства, при чому норму на годину робочого дня належить визначати для кожного фаху окремо. Запроваджується систему конкурсів і іспитів при заміщенні посад. Ощадні каси асоціяції видаватимуть незаможним позики й аванси без процентів. У справі стягання податків за основу повинно стати пропорціональне оподаткування заробітної плати працьовників. Освіта буде безплатна, практична, професійна, погоджена з інтересами промисловости. Жінка перестає бути на утриманні свого чоловіка, а всі діти — на утриманні й вихованні батьків. Як виняток, батьки можуть сами доглядати маленькі діти, одержуючи на це відповідну, зафіксовану суму грошей від держави. На чолі майбутнього організованого утопічного суспільства Пеккер ставить чотири комітети: а) комітет морали й філософії, б) комітет мистецтв, в) комітет наук, г) комітет праці й промисловости, і дві колегії: одну — „Збори державних представників" („L'Assemblée d'hommes généraux") і другу — „Дорадча колегія фахівців" („L'assemblée d'hommes speciaux"), що виробляє бюджет і регулює виробництво та споживання країни. Так малював собі Пеккер ідеальний образ своєї держави — утопії.

За епіграф до розділу, що стосується до права на працю, Пеккер бере цитатуз одного твору Сен-Жюста [1]): „Якщо хочете знати, скільки років проіснує ваша республіка, виясніть, скільки в ній зроблено роботи". Організувати працю в даному суспільстві, це значить — організувати кожну сферу діяльности даного суспільства, бо суспільство з погляду економічного є не що інше, як величезна майстерня-лабораторія, де все грунтується на розподілі між окремими сферами головних функцій праці, однаково як ми це називатимемо — посадами, фахами, ремествами [2]). „Коли припустити, — говорить Пеккер у своїй „Новій теорії соціяльної і політичної економії", — середню заробітну

[1]) Сен-Жюст. Уривки про республіканський лад. З'явилися в пресі в 1800 році.

[2]) „Econ. social", pp. 234 — 235.

плату в 400 франків, то власник, що дістає 2000 франків річної ренти, примушує замість себе цілий рік працювати п'ять чоловіка; власник, що дістає 100.000 франків, живе коштом 250, а 1.000.000 — коштом 2.500 людських індивідуумів" [1]). „Всюди,— говорить Пеккер в іншому своєму творі „Соціяльна економія інтересів торгівлі",— на старому й новому континенті... капіталісти завжди мають можливість привласнити собі, за допомогою посередньої сили праці пролетарів, усе нове знаряддя та засоби виробництва" [2]).

Як на співзасіб поліпшити сучасний стан, Пеккер посилається на проблему зменшення числа годин робочого дня разом з підвищенням плати робітникам [3]). Суспільство майбутнього базуватиметься на однаковій оплаті праці. Правила Пеккера: „Тому, що я працюю однакове число годин, як і ти, я маю право на плату, рівну твоїй, і на задоволення потреб, рівних твоїм [4]). Всі люди однакові цінні; віра в нерівність рас — античний забобон. Праця фізична оплатою своєю не повинна стояти нижче від праці розумової" [5]). „Візьмімо, наприклад, хліборобську працю,— говорить Пеккер,— хлібороб міг би претендувати не на нижчу, а на вищу оплату, бо навчання хліборобської праці триває менше і тому менше коштує громаді, ніж навчання праці вільних професій... Громаді потрібно в індивідуумах лише знаряддя колективного щастя; їй потрібне для тієї чи іншої мети певне число хліборобів, моряків, фахівців, — і всі вони однаково потрібні" [6]).

На підтвердження своїх поглядів Пеккер цитує „Маніфест плебеїв" Бабефа [7]): „Того, хто довів би, що він своїми силами міг би працювати за чотирьох, треба вважати за соціяльне лихо". Підлітки мають діставати, за Пеккером, однакову з дорослими плату.

Якщо деякі спритніші робітники виконують свої функції швидше, їм усе-таки ні в якому разі не дозволятиметься працювати зайвий час для збільшення заробітку: все, що будь-хто виробить понад норму, буде безплатне й піде на зменшення тягару праці його товаришів [8]). Пеккер вважає, що окремий людський індивідуум не має права власности навіть на свої ідеї. На погляд Пеккера, авторського права нема [9]): „Я витворюю ідеї, корисні для громади, а замість

[1]) „Econ. social." pp. 412 — 415.

[2]) „Inter. du comm." t I, p. 432.

[3]) „Econ. social." p. 429.

[4]) „Econ. social." pp. 543, 585, 590.

[5]) „Econ. social." pp. 580, 591, 593, 603.

[6]) „Econ. social." pp. 596 — 611.

[7]) Див. „Народній трибун", № 35, від 9 фримера, IV р. Уривок вміщено в „Текстах і документах що до соціялізму і комунізму у Франції до пол. XIX ст.". Вид. проф. Н. С. Гольдін, Х-в, 1924, стор. 126, вид. „Путь Просвещения".

[8]) „Ec n. social." pp. 630, 622 — 624.

[9]) „Econ. social." p. 388 — 389.

цього громада дає мені певні матеріяльні добра, з яких я користуюся".

Французький вчений Ізамбер [1]) вважає, що Пеккерові погляди на організацію праці мали вплив на Прудона й Карла Маркса. 1867 року в Гамбурзі вийшов друком головний твір Карла Маркса „Капітал" (т. I). У ньому кінець розділу 24-го [2]), присвяченого початковому процесові зосереджування капіталу, є зауваження, де Карл Маркс приєднується цілком до думки Пеккера в тій частині, що увічнити старий спосіб виробництва, який має подробити землю й засоби в руках приватних осіб, це значить — прагнути „декретувати загальну посередність". Особливої уваги Пеккерові Карл Маркс віддає в другій частині III тому „Капіталу", де, гостро нападаючи на „прудонівську" мрію даремного кредиту, як на дрібнобуржуазний погляд, Маркс з особливою увагою зупиняється на думці Пеккера, щоб кредитна установа керувала всім рухом національного виробництва [3]).

Проте, між Пеккером і Марксом безоднею лежать традиції Великої французької революції, ті самі якобінські традиції, що, за парадоксальним висновком Карла Кавтського [4]), являють собою одну з найдужчих перешкод до утворення однієї згуртованої й дужої соціял-демократичної партії у Франції. Пеккер, як учень Сен-Симона, цілком засвоїв теорію Кондорсе про поступ [5]); він не вважає, як Карл Маркс, промислову еволюцію, що відбувається в капіталістичнім суспільстві, за неодмінну умову, що ніби сприяє конечній емансипації робітника в обстанові класової боротьби. Пеккер вважає, що всі класи як пролетаріят, так і аристократія зобов'язані поліпшенням свого існування технічному поступові [6]). Він підкреслює, що коли число незаможних у хліборобській Англії становило третину населення, то число незаможних в Англії XIX сторіччя знизилося до $^1/_6$ частини загального числа населення [7]). Для Пеккера зовсім не існує „залізного закону павука" [8]) про абсолютний спад заробітної плати в звязку зі зростом виробництва в капіталістичному суспільстві, — закону, що його Франсуа Відаль перейняв від Рікардо; лише пізніше його остаточно зафіксував Фердинанд Ласаль. Інші розходження між Пеккером

---

[1]) Isambert G Les idées socialistes en Françe de 1815 à 1848. — P — 1905; p. 291.

[2]) Маркс Карл. Капітал. Т I, за редакц. Базарова і Степнова, вид. переглянене Степановим. Госиздат, Москва, 1923 р., стор. 755.

[3]) Маркс Карл. Капітал. Т. III, ч. 2, 1924 р, 2 вид., Держвидав. стор. 148, 149. (Маркс цитує таке місце Пекке а: „Econ. so ial • P. 1842, p. 434).

[4]) Карл Кавтський Суперечність класових інте есів 1789 року.

[5]) Fourniere E. Les théories socialistes au XIX siecle de Babeuf à Phroudhon P. 1904 XXVII.

[6]) Fourniere. E. „Ibid." pp 360 — 361.

[7]) „Des amel. matér." P. 1839, pp. 135 — 149.

[8]) Fourniere E „Le théor. social." P. 1904, p. 362.

і Марксом полягають у пеккерівському погляді на зріст населення, як на первісний чинник еволюції людських громад. За Марксом, не рух населення являє собою рушійну силу, а розвиток продукційних сил і закономірність цього розвитку (чи занепаду) визначає собою рух населення[1]).

Головним, а не другорядним, рушилом соціяльної економії, на думку Пеккера, є невпинне збільшення населення, що викликає прагнення до матеріяльних поліпшень і технічного поступу[2]). Добре знаючи про антагонізм клас[3]), Пеккер не визнавав боротьбу клас за головний економічний чинник історії. Там, де Пеккерові доводиться натрапляти на класову боротьбу, він стоїть ближче не до Маркса, а до погляду руського анархіста Кропоткіна, що проголосив на тезу Дарвіна „Про боротьбу за існування, як єдиний чинник і стимул природного добору" — свою антитезу „Про взаємодопомогу, як найголовніший чинник еволюції органічного світу і людських громад"[4]). Цю романтику, підхоплену Кропоткіним з традицій французького якобінізму, романтику, що залишила такий глибокий слід на творчості всіх утопістів, переміг лише Маркс у своєму „Капіталі" назавжди й остаточно.

Жоден мислитель не мав стільки різних оцінок, як Пеккер, і, проте, жодна з цих оцінок не дала всебічного освітлення його системи. Сучасник і співробітник його в Люксембурзькій Комісії, Франсуа Відаль, у своєму творі „Про розподіл багатств"[5]) пробує наблизити учення Пеккера до учення Прудона. Другий сучасник Пеккера, Лоренс Штайн, зараховує вчення Пеккера до теософічного комунізму, бо вся доктрина Пеккера ґрунтується, на його думку, на ідеї „братерства"[6]).

Співробітництво Пеккера з Відалем у Люксембурзькій Комісії викликало у інших послідовників помилкове переплутування доктрин обох письменників. Це почуття є у Кагена[7]) (Cahen) і у Анрі Мішеля[8]).

[1]) Маркс Карл. Капітал. Т. I (див. Бухарін: „Теорія історичного матеріялізму" і Плеханов (Бельтов): „До питання розвитку моністичного погляду на історію". Вид. „Москов. Рабочий", 1923, стор. 190 — 191.

[2]) „Econ. social." — pp. 221 — 222.

[3]) В „Комуністичному маніфесті" (М., 1925 р., 4 вид., стор. 98) Маркс і Енгельс відзначають, що автори утопічних ідей чудово знали про існування антаг нізму клас („Творці цих систем уже бачать суперечність клас"), — про що іноді забуває сучасна марксистська критика. У трактаті „Про матеріяльні поліпшення" Пеккер зазначає, що скрізь і завжди панівна класа, ледве визволившись сама, уже посідає позицію, ворожу до тих клас, які щойно перебували з нею в спільному поневоленні.

[4]) Дарвінівська боротьба всіх — одного з одним за своє існування полягає цілком у війні „всіх проти всіх" Гобзовського „Левіафана", якщо її об'єднати і поширити з людської громади на ввесь світ органічної природи.

[5]) Vidal F. De la Répartition de richesses. P. 1846 pp. 446 — 450.

[6]) Stein Lorenz. „Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage" — (див. нов. вид. Мюнхен 1921 т. II стор. 435 — 438).

[7]) Cahen Georges. „Louis Blanc et la Commission de Luxembourg" (Annales de l'école libre des sciences politiques — 1897).

[8]) Мішель Анрі. „Ідея держави" (Рус. вид. 1909 р., стор. 306 — 307).

Нема досить чіткого розмежування обох мислителів і у Олексія Покровського. В надзвичайно цікавій статті, написаній ним „До третього розділу Комуністичного Маніфесту“[1]), він доводить, „чому в складі реакційних дрібнобуржуазних соціялістів малося на увазі і батька колективізму Пеккера, і його послідовника Відаля“ [2]). Обох письменників автор цитує разом, доводячи якусь свою думку, а від цього у читача утворюється ілюзія про тотожність їхніх поглядів. Проте, сучасник обох письменників, Карл Маркс, чітко розмежовує їхні вчення. Відаля Маркс називає: „доктринером-соціялістом, представником соціялістичної дрібної буржуазії“ [3]). Пеккер для Маркса — в головному сенсимоніст, хоч і на багато радикальніший за Сен-Симона“ [4]).

Ось чому нам здається, що коли автори Комуністичного Маніфесту мали на увазі доктрину Пеккера, то лише в частині розділу, присвяченій критиці утопічного соціялізму й комунізму. Для нас Пеккер, проти дрібнобуржуазного еклектика Ф. Відаля, є утопіст-теоретик і, як — утопістві рний традиціям англійських економістів, є однією з ланок історичної еволюції. Ця еволюція на другий день після виходу в світ Пеккерової „Нової Теорії“ поставила на порядок денний теоретичне розвязання проблеми боротьби клас і зробила історично неминучою появу в світ „Капіталу“ Карла Маркса.

III

ПРАВО „ЖИТИ ПРАЦЮЮЧИ“ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ Ф. ВІДАЛЯ

Цілковиту протилежність Константинові Пеккерові що до характеру являє собою його найближчий співробітник у Люксембурзькій комісії — головний її секретар Франсуа Відаль, що його ім'я тепер майже зовсім забуто [5]). Пеккер — оригінальний мислитель, батько сучасного колективізму,[6]) абстрактний теоретик, викінчений інтелігент, завжди нерішучий, завжди він переходить від однієї крайности до другої, від захоплення ідеєю сенсимоністської ієрархії до проповіди бланківського принципу егалітарности, від фур'єристської фаланги до всесвітнього братерства „філадельфів“ [7]), на взірець „теофілантропів“

---

[1]) Див. „Комуністичний Маніфест“ К. Маркса і Енгельса за ред. Рязанова, 4 вид. 1925 р.

[2]) „Записки Ніженського інституту народньої освіти“. Кн. 7, 1927 р., стор. 150 — 155.

[3]) Маркс Карл і Енгельс Фрідріх. Зібрання творів. Т. III, Госиздат, 1921 р. „Класова боротьба у Франції“. Стор. 111.

[4]) Маркс Карл. Капітал. Т. III, ч. II, 2 вид., Москва, 1924 р., стор. 149.

[5]) Поль Люї. 1) „Французькі утопісти: Люї Блан, Відаль, Пеккер, Кабе“. 1923 р., стор. 28 2) „Утопічний і науковий соціялізм у Франції“. Х., 1923, стор. 82 — 92.

[6]) Туган-Барановський. Сучасний соціялізм у своєму історичному розвитковi. 1906, стор. 139.

[7]) „La République de Dieu“. 1844.

Директорії. Франсуа Відаль — десятирічний співробітник консидеранівського журналу „Democratie Pacifique", еклектик, що не створив власної виразної системи. Він вічно комбінує, вічно сполучає світогляди, що пробувають один до одного в непремирній суперечності,— то економістів, то соціялістів. Глибоко перейнятий дрібнобуржуазною ідеологією і гордий з цього, він у той самий час — політик, заглиблений у бурхливу течію подій, головний секретар Паризького робітничого парламенту, що зручно обертається після „червневої трагедії" в боротьбі клас, як проводир соціялістичної партії. Обраний 10 березня 1850 року на члена Національних Законодавчих Зборів, разом по двох округах [1]), член Палати Депутатів, що засідав на „лаві Гори", він покинув вигнанцем Париж після перевороту 2 грудня 1851 р.

Відаль, як економіст, мав більший вплив на Ласаля, ніж хто інший з представників наукового соціялізму, вивівши правильніше за нього закон заробітної плати [2]). Для нас Відаль цікавий переважно як автор трактату — „Про розподіл багатств" [3]), вміщеного окремими відбитками в „Revue indépendante" (журнал, що його видавали „П'єр Леру і Жорж Занд), і як автор книги „Жити працюючи" [4]), де він надрукував частину проєктів Люксембурзької Комісії, що не ввійшли до офіціяльних протоколів Комісії, надрукованих у „Монітері" („Moniteur officiel"). 1849 року. Відаль Ф. видав разом з фур'єристом Тусенелем журнал „Le travail offranchi", де проголосив право кожного на працю і дбав про знищення визиску людини людиною та про організацію асоціяцій [5]).

Питанням праці Відаль почав цікавитися в 40-х р.р. XIX сторіччя, після надрукування статті „Утворення майстерень праці" [6]) і виходу першої великої брошури „Ощадні каси" [7]). Відаль має, за висловом Поля Люї, примирний розум [8]). Проглянувши „Журнал економістів" [9]) за червень 1846 р., ми знайдемо там статтю відомого в свій час буржуазного економіста Фредерика Бастія, де він рецензує книгу Відаля

[1]) За відомостями Поля Люї („Утопічний і науковий соціялізм". 1923 р., стор. 83), Відаль обрав представництво в Палаті Депутатів від Парижу, проте Карл Маркс — сучасник цих подій — у „18 брюмера Люї Бонапарта" відзначає, що Відаля намовили зректися паризького мандата і взяти страсбурзький. І це призвело демократів до поразки на квітневих додаткових виборах. Маркс і Енгельс: „Зібрання творів". Т. III, стор. 178 — 179.

[2]) Ерітьє Люї. Історія французької революції 1848 року і другої республіки. 1907 р., стор. 289 (є друге видання, двотомове, дещо скорочене Держвидавом. 1924 р.).

[3]) „De la Répartition des Richesses ou de la justice distibutive en économie sociale". P. 1846.

[4]) „Vivre en travaillant" — „Projets, voies et moyens de Réformes sociales". P. 1848.

[5]) Гуго й Штегман. Довідкова книга соціяліста. 1906 р., вип. I, стор. 138.

[6]) „La création d'ateliers de travail" 1839.

[7]) „Caisses d'épagne" — „Les banques et les ateliers de travail agricole" 1843.

[8]) Люї Поль. Утопічний і науковий соціялізм у Франції. Х., 1903 р, стор. 90.

[9]) „Le journal des économistes", t XIV, p. 248.

„Про розподіл багатств". Там цей непремиренний ворог утопічного соціялізму критикує основні Відалеві твердження в дуже м'яких тонах, схвалюючи загальну систему книги. Що-правда, рецензії того ж таки Бастія року 1846 на п'ять листів Відаля, вміщені останнім у „Пресі" („La Presse"), і на книгу „Жити працюючи" („Vivre en travaillant"), надруковану в тому самому „Журналі економістів" [1]), робляться далеко холодніші, проте — ліберальна школа економістів ніколи не нападала на Відаля в таких гострих тонах, як на інших соціялістичних письменників того часу. Бойовим завданням того часу у Франції було питання організації праці — „цієї великої проблеми XIX сторіччя" [2]). Проти думки ліберальних економістів, які вважали, що праця сама собою організується, Відаль зазначав, що для організації праці потрібна економічна реорганізація суспільства. „Організувати працю,— говорить Відаль,— це значить — запровадити лад і ієрархію між трудящими під керовництвом найздібніших" (ідеал сенсимоністів [3]). Саме розуміння цінности праці Відаль визначає трохи заплутано: то він робить помилку Вільяма Томпсона [4]) і проголошує працю єдиним джерелом будь-якого багатства та мірилом вартости, не роблючи чіткої ріжниці між багатством і вартістю [5]), то приймає формулу Вільяма Петті — „Праця є батько багатства, а земля — його мати" [6]),— цю формулу прийняв і Карл Маркс [7]).

Що до самого права на працю, то Відаль розуміє це право, як надання кожному засобів для того, щоб жити з своєї праці. Право на працю має на увазі організацію праці, а організація праці потребує економічної перебудови громади [8]). „Ми бажаємо,— говорить Відаль,— щоб негайно було дано роботу кожному робітникові, який попросить праці. Ми бажаємо, щоб працьовник, як службова особа, мав би гарантований мінімум. Задля цього ми бажаємо організувати працю й промисловість" [9]).

У питанні про заробітну плату (проти погляду Пеккера, що приймав то сенсимоністську, то егалітарну форму оплати праці) Відаль більше схиляється до абстрактної люї-бланівської тези — „кожному

[1]) „Le journal des économistes", t XX c. 184 і т. XXIII c: 39.

[2]) Vidal. „Vivre en travaillant". 1848, p. 24; Rép. de richesses. 1846, p. 4.

[3]) Vidal. „Vivre en travail". 1848, pp. 26, 28.

[4]) Томпсон Вільям. Дослід принципів розподілу багатств, найсприятливішого людському щастю, зважно на недавно запропоновану систему добровільного, справедливого розподілу багатства. (Невеликий уривок з цього твору вміщено у І. І. Рубіна: „Классики политической экономии". Москва, 1926 р., стор. 474 — 485).

[5]) „Vivre en travail.", p. 67. „Rép. de richesses", p. 227.

[6]) „Rép. de richesses", pp. 31. „Vivre en trav.", p. 263.

[7]) Маркс Карл. Капітал. Т. I, Госиздат, 1923 р., стор. 10.

[8]) „Vivre en trav.", pp. 19, 23, 29.

[9]) „Vivre en trav.", pp. 29, 259 — 260, 263, 267.

по його потребі“ [1]), швидше не люї-бланівської навіть, а бабувістської [2]). Цікаво, що Відаль до Фердинанда Ласаля так формулує славетний „залізний закон павука“: „Заробітна плата намагається досягнути певного рівня — мінімуму засобів до існування, обернувши працю робітника на товар, на який що-дня зростає пропозиція і знижується попит. До цього мінімуму вона йде, як рідина, тримаючись на одному рівні (сприяючи збільшенню смертности серед робітничого населення в разі її зниження і навпаки“ [3]).

У розділі 23-му 1-го тому „Капіталу“ (в поділі, присвяченому загальному законові капіталістичного виробництва) К. Маркс посилається на те, що цей „залізний закон заробітної плати“ модифікується численними обставинами і буває то вищий, то нижчий від того мінімуму, що його закон бажали встановити, розвиваючи вчення Рікардо, почасти Вільям Томпсон [4]), а потім Ф. Відаль і Фердинанд Ласаль. „Говорять,— каже Відаль,— що кожний робітник має право працювати“ (як його розумів Тюрго) і що „перед кожним робітником є можливість нажити собі маєтність і стати мільйонером. Звичайно, йому вільно працювати так само, як вільно й умерти з голоду, не знайшовши роботи; йому вільно збагатитися з заробітної плати, що її не вистачає на його перші потреби... Зі зростом потреб робітника за нашого часу його засоби до життя зменшуються, заробітна плата падає“ [5]). Так само, як і Фур'є [6]), Відаль вважає, що павперизм, зробившись хронічним і нормальним станом безробітного, є неминучий наслідок нашого соціяльного ладу [7]). В своїй праці „Про розподіл добра“ Відаль найсумнішими, до розпачу сумними фарбами малює стан робітничої класи в Европі. Картина ця нагадує відповідні сторінки у Бюре, у Енгельса й у Карла Маркса [8]). Проти погляду Пеккера, висловленого ним у трактаті „Про матеріяльні поліпшення“,

---

[1]) „Rép. de riches.“ pp. 409, 412 — 413, 452.

[2]) Бабеф, як і його сучасники — Морелі, Маблі й інші — не тому заперечували інститут приватної власности, що він надає власникові привілейованого стану сильнішого, спроможного визискувати інших людей, а лише оскільки приватна власність дає засоби до існування більші від потреб окремої особи — її володаря. Звідси раціоналістичне гасло бабувістів: „Кожному по його потребі“ (див. про це Менгер А.: „Право на повний продукт праці“. 1906 р., стор. 47 — 48). Чи не через те Бріссо, як справжній син XVIII сторіччя, називає надмірні володіння грабунком у своїх громадян. Формулі цій судилося пролунати ще в прудонівському гаслі: „Власність — це грабунок“.

[3]) „Répart. de richesses“, pp. 100, 265, 287—288, 294; „Vivre en trav.“ pp. 250 — 251, 256.

[4]) Менгер А. Право на повний продукт праці. 1906 р., стор. 42.

[5]) „Vivre en trav.“ pp: 231 — 232; „Répart. de richesses“, pp. 117, 494.

[6]) Fourier Ch. Theorie des quatre mouvements. 3 Démonstration, ch. VII.

[7]) „Répart. de riches.“ pp: 268, 270, 284 — 285, 300 — 302, 492; „Vivre en trav.“ p. 287.

[8]) Маркс Карл. Капітал. Т. I, див. розд. 8, 13 і 24.

Відаль вважає, що разом з нагромадженням капіталів і дібр у сучасному суспільстві зростає павперизм [1]).

Полемізуючи з „гіпотезою солідарности інтересів" у Адама Сміта, Відаль глибоко відчуває протилежність інтересів і класові суперечности в сучасному суспільстві, побудованому на вільній конкуренції. Робітнича класа бажає як-найбільшого піднесення заробітної плати, класа капіталістів — її зниження; виробник заінтересований у дорожнечі, споживач — у дешевині продуктів. Інтереси всіх у буржуазному суспільстві суперечливі: вони не гармонують, вони суперечать одні одним [2]). Ці Відалеві слова нагадують відоме місце у Фур'є: „Лікар бажає, щоб було як-найбільше хороб, а прокурор — судових процесів у кожній родині. Будівничий мріє про пожежі, що знищили б чвертку міста, а скляр — про град, що побив би геть усі шибки. Кравець, швець дуже задоволені, коли публіка дістає погану тканину і взуття зношується втроє швидше задля їхнього кращого добробуту" [3]). У громаді, за Відалем, повно цих класових суперечностей: всюди йде війна на знищення між інтересами великих промисловців і хліборобів — з одного боку, та інтересами праці й капітал в кожнім з цих угруповань — з другого боку. При цьому Відаль відзначає особливу вагу чартистського руху в Англії, як чинника, що загострив класові суперечності [4]). Над заможними класами повис, як мара, „аграрний закон" (чорний переділ [5]). Буржуазне суспільство, на думку Відаля, хитається на своїх підвалинах; европейський мир напередодні великих подій: не лише Франція, а й уся Европа хвилюється. Сучасне суспільство йде до катастрофи. Лютнева революція була лише прологом драми, а розвязка її невідома [6]). Доведеться почати переведення соціяльних реформ з того моменту, де зупинилися діячі Конвенту [7]).

1 „Я прошу, — говорить, Відаль, — про закладення 86 колоній, які правитимуть разом і за постійні майстерні праці, і за взірцеві школи агрикультури [8]).

2 „Я прошу про зформовання взірцевих майстерень під охороною держави... Я прошу про сприяння й охорону для робітничих асоціяцій, про надання державного кредиту на допомогу асоційованим.

---

[1]) „Répart. de riches." pp. 205 — 206.

[2]) „Répart. de riches," pp. 62, 105 — 106, 202 — 203; „Vivre en trav." p 260.

[3]) Fourier Ch. Théorie des quatre mouvements. III Démonstration Ch. VII. (Цитоване місце надруковане в серії за редакцією Удальцова: „Великие утописты". Вип. II—IV, стор. 253).

[4]) „Répart. des richesses" pp. 7, 60, 160, 274 — 275, 292.

[5]) „Vivre en trav." p. 312.

[6]) „Vivre en trav." p. 277 — 278, 304.

[7]) „Vivre en trav." p. 283.

[8]) Відаль говорить про організацію 86 хліборобських колоній відповідно до числа департаментів Франції: за Віденським трактатом 1815 р. число французьких департаментів було фіксовано числом 86. Це число лишилося без змін до 1871 року.

3 „Я прошу про заснування в інтересах виробників складів і ринків.

4 „Я прошу про могутню організацію державного кредиту.

5 „Я прошу в інтересах хліборобів і власників (за змістом, розуміється, дрібних) про організацію земельного кредиту.

6 „Я прошу про сприяння великим асоційованим господарствам.

7 „Я показую, яким способом у майбутньому громада легко зможе викупити землю... залізниці, канали й надри.

8 „Я прошу про будування для родин робітників упорядкованих будинків.

9 „Нарешті, я прошу про організацію промислових армій“[1]).

На думку Відаля, запропоновані ним реформи, переведені в життя, призвели б до того, що соціяльні революції зробилися б економічно некорисними й, отже — історично неможливими [2]). Давши біднякам можливість працювати належним чином, організовані колонії могли б підготувати перехід від теперішнього ладу до нового. Це поступовий мирний перехід суспільства, якому загрожує вибух...

Відаль пропонує з кожного селянина створити дрібного власника [3]). В цьому виявився дрібнобуржуазний ідеал Відаля. З цим він і не криється, вважаючи себе за виразника третього стану [4]).

Характерне відношення Відала до Червневих днів: у додаткові до свого твору: „Жити працюючи“ („Vivre en travaillant“), надрукованому незабаром після Червневих днів, Відаль вважає, що перемога пролетаріяту на Червневих барикадах викликала б громадянську війну Парижу з департаментами, зовсім не зважаючи на те, що Червневе повстання саме собою було „найвеличнішою подією в історії европейських громадянських воєн“ [5]).

Характеризуючи економічну й політичну систему Відаля, загалом не можна не відзначити деякого його захоплення еклектизмом, що його Відаль боронить „не як систему, а як метод“ [6]). На нашу думку, деякі дослідники несправедливо вважають Відаля за послідовника Фур'є (наприклад, В. Святловський у „Каталозі утопій“ ставить Відаля серед видатніших фур'єристів [7]). Від фур'єризму Відаль перейняв лише критику сучасної буржуазної цивілізації, проте, між індивідуалістичною системою Фур'є і політичними поглядами Відаля — ціла безодня. Бувши, як ми бачили вище, багато де в чому попередником Ласаля, Відаль

[1]) „Vivre en trav“ pp. 269 — 272.

[2]) „Répart. de riches.“ p. 497; „Vivre en trav.“ p. 273.

[3]) „Vivre en trav.“ p. 136, 167.

[4]) „Vivre en trav.“ pp. 297, 323.

[5]) Маркс Карл і Енгельс Фр. Зібрання творів. Т. III, 1921 р. Маркс Карл. 18-те Брюмера Люї Бонапарта. Стор. 142.

[6]) „Répart. de riches.“ pp, 255 — 260.

[7]) Святловський В. Каталог утопій. 1923 р., стор. 81.

не міг позбутися віри у всемогутність держави, і саме держави колективістів (Люї Блан, Пеккер К.). Що-правда, у Відаля є деяке бажання стерти гострі кути між соціялістичними ідеалами колективізму й ученням Фур'є, і це дало привід Прудонові з властивою останньому гостротою назвати Відаля „простим компілятором". Цікаво, що сенсимоніст Мішель Шевальє, сучасник Відаля, називає його „одним з вождів письменників соціялістичного напрямку" [1]), а під цим напрямком розуміли в 40-х р. р. у Франції колективістів.

IV

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ ЛЮІ БЛАНА

Тільки у Франції, — в оточенні, органічно підготуваному попереднім історичним розвитком, який з різних елементів, що складали в свій час Римську Галію, створив єдиний французький нарід, — міг з'явитися такий державний діяч, як Люї Блан [2]); тільки на економічному грунті Франції — цієї зразково організованої, створеної віками централістичної держави, в суспільстві, що не віджило ще якобінських ілюзій Великої французької революції про соціяльну перебудову згори, могла виникнути ідея про цілковите перетворення суспільства та про організацію праці з волі мудрих законодавців [3]).

Особа Люї Блана, як виявилося, була не по силі історичним обставинам [4]), що висунули його. В той момент (28 лютого 1848 р.), як пролетаріят Парижу, обурений політикою Тимчасового уряду, чекав від Люї Блана відповіди, в ту хвилину, як у його руках була доля всіх трудящих Франції, коли він мав можливість перемогти, якщо проголошено б було соціяльну диктатуру, Люї Блан виявив свою короткозорість, як політичний ватажок: він мовчав — і, замість соціяльної диктатури, творила теорії в колишньому палаці Марії Медічі безпорадна й малосила Люксембурзька Комісія. „Замість міністерства прогресу, каже Люї Блан, відкрилася бурхлива школа, де я мусив був читати лекції про голод зголоднілому народові" [5]). Теоретик перебудови суспільства на нових засадах і літературний прихильник якобінізму відмовився на практиці захопити владу [6]). Коли згодом, підчас

[1]) Chevalier Michel. Lettres sur l'Organisation du travail P. 1848, p. 76.

[2]) Stein Lorenz. Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. Verl. „Drei Masken" — 1921. München B. III; S. 256.

[3]) Див. Блана Люї: „Історія революції 1848 року". Вид. „Общая Польза", 1907 р., стор. 668.

[4]) В листі з 18/XI 1869 року Маркс К., звертаючись до Енгельса, згадує про влучну характеристику, що свого часу дав був Реклю Люї Бланові — „маленька велика людина" („petit grand homme"). К. Маркс і Ф. Енгельс: „Листи". (Пер. В. В. Адоратського. Вид. II. М., 1923 р., стор. 23).

[5]) Stein Lorenz. Gech. d. soz. Bew. III, 273.

[6]) Кареєв Н. І. Історики французької революції. 1924 р., т. I, стор. 233. (Вид. „Колос").

маніфестації 17-го березня 48 р., вся політична влада могла перейти до рук Люксембурзької Комісії, Луї Блан нічого не робив і справедливо заслужив від бланкістів на репліки: „Ти, значить, так само зрадник“ [1]). Цієї хвилини Луї Блан потім ніколи не міг забути і в усіх своїх пізніших історичних працях („Pages d'histoire de la Révolution de fèvrier“; La Revolution de fèvrier 1848“) чи то з жалем чи то з гіркістю говорить про те, чим він міг бути і чим він не зробився.

Біографічні дані пояснюють цю половинчатість вчинків Луї Блана. „Мене,— каже про себе Луї Блан на передостанній сторінці своєї праці („Історія французької революції 1789“) — виховали батьки-роялісти.... Мій дід загинув на гільйотині підчас революції, а мого батька, так само, як і діда, було б гільйотиновано, коли б йому не пощастило втекти з в'язниці напередодні страти“ [2]).

Луї Блан був син урядовця (генерального інтенданта спочатку у Іосифа Бонапарта, а потім у Марата [3]). З материного боку він доводився родичем італійській фамілії Поццо ді Борго (Pozzo di Borgo), аристократів. Вони з призирством поставилися до емігранта, що зійшов ні на що. Коли Луї Блан, шукаючи посади, вдався в Парижі за рекомендацією до генерала Поццо ді Борго (на той час російський посол при французькому дворі), йому зневажливо було передано через льокая гаманець з луїдорами. Це назавжди відштовхнуло Луї Блана від аристократичних кіл [4]).

Дякуючи матеріяльній підтримці за репетиторство, що її Луї Блан регулярно одержував од багатого фабриканта Галлета (Hallette), він завів звязки з промисловцями. До того-ж життя на Галлетовій фабриці в фабричному місті Аррасі, де Луї Блан притяг до навчання з сином свого патрона ще понад триста робітників, — дало йому можливість уперше познайомитися з робітничим оточенням [5]).

Проживши у Галлета два роки, Луї Блан 1834 р. знову повертається до Парижу, де потрапляє в товариство молоди, що згуртувалася по Липневій революції біля Філіппа Буанарроті, товариша Бабефа й історика його змови. Стосунки Луї Бланка з старим комуністичним якобінцем вплинули до деякої міри на його соціялістичні праці [6]). В Парижі Луї Блан розгорнув широку журнальну діяльність. Взявши участь у журналі „Bon sens“ спочатку як співробітник, а з р. 1837, як головний редактор, Луї Блан творить собі ім'я замітками в „National“,

---

[1]) Блан Луї. Історія революції 1848 року. 1907 р., стор. 344 (Tu est un traitre, toi-aussi!).

[2]) Blanc Louis. Histoire de la Révolution Française. 1878, XV. 325 — 326.

[3]) „Grande Encyclopédie“, t. VI, p. 1004.

[4]) Stern D. Histoire de la Révolution de 1848. II éd. P. 1862, t. II, p. 43.

[5]) Stern D. Histoire de la Révolution de 1848. II éd. P. 1842, t. II, p. 44.

[6]) Менгер А. Право на повний продукт праці. 1906, стор. 88 — 89.

а згодом у „Revue du Progrès“ [1]). Цим органом він мав намір об'єднати всіх поступових діячів демократії. Тоді Годфруа Кавеньяк [2]) залучив Люї Блана до редакції одного з найбільших столичних органів того часу — газети „La Réforme“, заснованої ним і Флоконом [3]). З статтей друкованих у „Revue du Progrès“, склалася відома „Організація Праці“ („Organisation du travail“), видана року 1839 окремою книжкою і згодом у значній мірі доповнена ним (у IX виданні 1850 р.).

Прудон — незичливець Люї Бланів, ось як характеризує цей твір у газеті „Le peuple“ від 19 лютого 1849 р: „Напередодні революції книга Люї Блана була тільки чудовим літературним уривком, а на другий день по революції вона стала політичною подією... „Організація праці“ — ось у чім полягало завдання Лютневої революції, а завдання це висунув Люї Блан. Цього досить, щоб зробити невмирущими ім'я автора і його твір... Секта економістів почала бити громами по Люксембурзьких Конференціях; Академія Наук (l'Institut) стала на допомогу соціяльній реакції, а газети дали цій останній свої шпальти ...“ Брошуру видано було безперечно під впливом тяжкої кризи в промисловості 1837 року, що про неї згадує Люї Блан у своїй книзі [4]).

До нашої теми не входить розглянути обширні історичні Люї Бланові дослідження, що охоплюють історію Франції від Великої французької революції 1789 року [5]) до доби Лютневої революції 48 року [6]). Зазначимо тільки, що, за Люї Бланом, „три великих принципи поділяють поміж себе світ і історію: авторитет, індивідуалізм і братерство... Принцип авторитету обумовлює життя націй на нерівності і за спосіб керування вживає примус. Принцип індивідуалізму, беручи людину поза громадою ... здає її на власні сили, і все керування зводиться тоді до невтручання („laisser faire“). За принципом братерства — люди є солідарні один з одним члени родини [7]). Люї Блан вважає, що католицька культура минулого цілком спиралася на „принцип авторитету“; сучасну індивідуалістичну буржуазну культуру, за Люї Бланом, породив протестантизм: провісниками братерства Блан називає „Мислителів Гори“. Ми відсилаємо тих, хто бажає ближче

---

[1]) Люї Блан заснував „Revue du Progrès“ і був за головного редактора її (1839—1842).

[2]) Годфруа Кавеньяк — журналіст, друг Жорж Занд і великого композитора Шопена, мрійник, романтик, цілковита протилежність своєму братові, генералові Євгенові Кавеньякові — „африканському рубаці“ — усмирителеві Червневих барикад.

[3]) Флокон — відомий французький публіцист, був членом „Тимчасового уряду“ по лютневому перевороті 1848 року.

[4]) Blanc Louis. Organisation du travail. 9 éd. — 1850, p. 174.

[5]) Blanc Louis. Histoire de la Révolution Française. 12 vol. P. 1847 — 1862.

[6]) Blanc Louis. 1) „Histoire de dix ans 1830 — 1840“, — 5 vol, P. 1841 — 1844; 2) „Pages d'Histoire de la Révolution de février 1848“, „Bruxelles“ — 1850; 3) „Histoire de la Révolution 1848“ — 2 vol. P. — 1880.

[7]) Blanc Louis. Histoire de la Révolutions Française. 1878. — I; 8 — 9

познайомитися з історичними Люї Блановими поглядами, до його історичних праць, а так само до змістовної характеристики Блана, як історика Великої французької революції, вміщеної в томі I-му (тритомної) історіографічної праці Н. І. Кареєва" [1]).

Кінець своєї брошури „Організація праці" (в IX вид.) Люї Блан дає блискучу характеристику старого режиму у Франції Там він говорить, що далеко глибша прірва відмежовує старий режим дореволюційної Европи від нинішньої буржуазної культури, ніж режим цієї культури від режиму, що його бажають запровадити соціялісти [2]).

Ми вже згадували про двоїстість Люї Блана, як політичного діяча, коли він не захотів скористатися з влади, двічі випустивши її зі своїх рук (28-го лютого і 17 березня 1848 р.). Ця таки двоїстість і привела його після Лондонського вигнання в дні Паризької Комуни 1871 р. до Версалю на лави Національного Зібрання, що вотувало за продовження військових дій проти комунарів. Пожежа складів Віллет підчас розправи версальців з комунарами знищила всю Бланову бібліотеку, його листування, рукописи невиданих ще творів. Лишаючись депутатом аж до своєї смерти (16 грудня 1882 р.), Люї Блан бачив навколо себе перемогу тих самих ідей („laisser faire") і вільної конкуренції, що з ним він боровся за першої половини свого життя. Помер він у Каннах. Тіло його поховано в Парижі державним коштом. Помираючи, він одписав місту Парижеві свій портрет, писаний пензлем Дюп'ї (Dupuis). Буржуазія поставила Люї Бланові бронзового пам'ятника в одному зі скверів Парижу.

В передмові до своєї книжки „Організація праці" Люї Блан відзначає буржуазний характер економічної еволюції Франції за першої половини XIX сторіччя, що відповідав її історичному розвиткові: 1789 рік був початком панування буржуазії, 1830 р. був його продовженням [3]).

Сама люї-бланівська „Організація праці" ділиться на чотири частини. В першій частині, присвяченій організації промисловости, Люї Блан малює жах павперизму [4]); він доводить, що ціни на продукти харчування з 1826 р. до 1847 р. підвищилися на 17%, на м'ясо — на 37%, ціни на мануфактурні вироби знизилися (до 75% для деяких сортів тканин), а заробітна плата, якщо по деяких ремеслах зовсім не змінилася або навіть збільшилася (звичайно, номінально, а не реально що до продуктів харчування), то в більшості галузей промис-

---

[1]) Кареєв Н. І. Історики французької революції. Вид. „Колос", 1924 р., т. I, стор 232 — 281.

[2]) Blanc Louis. Organisation du trav. 9 éd. 1850, pp: 234 — 238.

[3]) Blanc Louis. Org. du trav. — p: 9. (Цитуємо всюди цю Люї Бланову працю за найновішим виданням — 9-м 1850 року).

[4]) Blanc Louis. Organ. du trav. p. 39 — 51; 222 — 224.

ловости значно зменшилася (по деяких галузях, наприкл., у слюсарів — на цілих $^2/_3$) за той самий час (1826 — 1847 [1]).

За принцип буржуазного суспільства Люї Блан вважає: „кожному дозволено звестися на нівець, щоб звести на нівець іншого“ [2]).

Вийти з цих суточок, на думку Люї Блана, можна, прийнявши вкрай абстрактну Бабефівську формулу, що про неї ми вже згадували вище, аналізуючи погляди на організацію праці у Ф. Відаля: „хай кожний виробляє відповідно до своїх здібностей та сили і споживає відповідно до своїх потреб“ [3]). Цю формулу й прийняла була Люксембурзька Комісія за основу організації праці [4]), і це в момент найбільше загостреної класової боротьби з фронтом буржуазії, що люто наступала і не мала ніякого нахилу поступитися бодай одним сантимом, щоб послабити свій політичний стан, звязаний з її економічною перевагою. На цій формулі відбився ввесь Люї Бланів утопізм.

У II частині „Організації праці“, в розділі, присвяченому сільськогосподарській праці, Люї Блан показав себе завзятим прибічником великої сільсько-господарської культури [5]), а це знову таки йшло всупереч з економічним розвоєм Франції і зайвий раз підкреслює Люї Бланів утопізм.

У III частині, присвяченій літературній праці, Люї Блан не тільки доводить, як і Пеккер, абсурдність авторського права, посилаючись на те, що у Франції до 1789 р. його не було, але виступає й проти ліберальної праці, як засобу існування й окремого фаху [6]).

В IV частині Люї Блан принципіяльно заперечує законність процентів з капіталів, полемізуючи що до даного питання з економістом Бастія [7]), хоч (у розділі другому цієї частини) і визнає неможливість відкинути зовсім проценти з капіталу в нинішньому суспільстві, побудованому на конкуренції [8]).

Проєкт плану реформ Люї Блана [9]):

Пункт I: Створити міністерство прогресу.

Пункт II: Реформи міністерства прогресу:

1. Викупити коштом державних рент залізниці й рудні.
2. Перетворити Французький Банк на державний.
3. Централізувати для загального добра страхування на користь держави.

---

[1]) Blanc Louis. Organ. du trav. pp. 31 — 34.
[2]) Blanc Louis. Organ du trav. p. 59.
[3]) Blanc Louis. Org n du trav. pp. 75 — 76.
[4]) „Moniteur officiel“ 3/IV — 1848.
[5]) Blanc Louis Organ. du trav. pp. 112 — 113.
[6]) Blanc Louis. Organ. du trav. p. 123 — 143.
[7]) Blanc Louis. Organ. du trav. p. 154 — 156, 160.
[8]) Blanc Louis. Organ. du trav. p. 164 — 167.
[9]) Blanc Louis. Organ. du trav. p. 70, 119 — 120.

4. Закласти під доглядом відповідальних урядових осіб обширні склади продуцентів...

5. Відкрити базари, що відповідали б потребам дрібної торговлі, так само як державні склади мають відповідати інтересам великої торговлі.

Пункт III: Скласти спеціяльний бюджет міністерства прогресу з прибутків від залізниць, рудень і страхових внесків.

Пункт IV: Використовувати суми з цього бюджету трудящих на покриття попередніх операцій, а решту на: 1) на грошеві позики робітничим асоціяціям і 2) на закладання хліборобських колоній.

Пункт V: Зосереджувати нагромадження колективних капіталів, що не вивласнюються, а зростають коштом розвитку промислових асоціяцій з державних позик.

Пункт VI: Розподіляти чистий прибуток по всіх хліборобських і промислових асоціяціях:

1. $^1/_4$ на амортизацію капіталу (борг), що його дала в позику держава;

2. $^1/_4$ — на утворення фонду спеціяльного забезпечення старих і поранених;

3. $^1/_4$ — на розподіл прибутку між усіма трудящими (в асоціяції), пропорціонально числу робочих днів;

4. $^1/_4$ — на організацію резервного фонду, щоб цим реалізувати принцип солідарности між різними соціяльними майстернями, а так само на обопільне страхування.

Цей план Люї Блана, у деталях викладений в „Організації праці", він повторив трохи скорочено в своїй „Відповіді Т'єрові" в брошурі „Соціялізм і право на працю" [1]). Єдине, чим він поступився в цих двох останніх працях, було те, що перша $^1/_4$ чистого прибутку йде на амортизацію капіталу власника, з яким держава складає умову, тимчасом як в „Організації праці" державі самій відводиться ролю великого капіталіста, що заправляє всіма засобами виробництва країни. Поступка, що її робить Люї Блан на користь приватного капіталу в своїй статті „Відповідь Т'єрові", нагадує таку саму поступку фур'єристів (відомо, що Фур'є в „Théorie d'unité universelle" віддавав на користь приватного капіталу пайщиків $^1/_3$ ($^4/_{12}$) чистого прибутку фаланги [2]).

Щоб як-найшвидше організувати сільсько-господарську працю, Люї Блан пропонує державі „скуповувати пустопорожні землі й експлоатувати їх через асоціяції" [3]).

---

[1]) Blanc Louis. Le socialisme. Droit au travail. 1 éd. 1848, 14 éd. 1849. (Уривок із цієї брошури перекладено на руську мову в книжці Поля Люї „Французькі утопісти — Люї Блан, Відаль, Пеккер, Кабе". Вид. „Красн. Новь", 1923 р., стор. 26 — 28).

[2]) Fourier Ch. Théorie d'unite universelle. — III p. 517.

[3]) Blanc Louis. Organ. du trav. p. 110.

Заслуговує на увагу те, що Люї Блан передбачав можливість стихійного зросту робітничих спілок з самих таки робітників:„ Помимо держави і наперекір її волі, зоргунізуються робітничі асоціяції і створиться Центральний Комітет Асоційованих Трудящих“ [1]). Це нагадує пізніший рух синдикалістів у Франції, що стихійно виріс у Загальну Конфедерацію Праці, а вона вже об'єднала Секцію Бірж Праці й Національні Федерації Професійних Спілок.

Книга „Організація праці“ Люї Блана зняла в свій час цілу бучу в пресі [2]).

Оцінку, повну захвату, про організацію праці Люї Блана вмістила „Фаланга“ (№ від 23-го вересня 1840 р.): нею на той час керував В. Консідеран. Сприятливі рецензії вмістили „Le Constitutionnel“ (№ від 19 грудня 1840 р.) і „Revue de Deux-Mondes“ (№ від 1-го вересня 1841 р.). Проте, більшість буржуазної преси поставилася в кращому разі скептично до Люї-Бланових проєктів. „Le Globe“ [3]) (№ від 15 березня 1841 р.) глузує з утопічного твердження Люї Блана, що багатих начеб-то гнітять злидні незаможних і що вони навіть зацікавлені в поліпшенні стану незаможної класи. Журнал називає це — „чудною аберацією розуму“ (як на соціяліста). „Le Commerce“ (№ від 3-го серпня 1841 р.) відзначає надсильне завдання, що його покладає на державу Люї Блан: держава бо у нього стає і продуцентом, і споживачем.

Мішель Шевальє (сенсимоніст) з приводу поглядів на право на працю за Люї Бланом зняв цілу полеміку в „Revue de l'Aveyron et du Lôt“ (№ від 1-го березня 1841 р.). На думку Шевальє, особиста зацікавленість у індивідуальній користі є головним стимулом у праці. „Знищіть її — і промисловість почне занепадати, поки розвій її зовсім не припиниться“ [4]). Шевальє стверджує, що рівна винагорода громадян за працю призвела б до касарного життя, що його довелося б підтримувати жорстокими військовими заходами. За це й прозвав його Люї Блан „куртизаном буржуазії“ [5]). Крім того, на цю дискусію Люї Блан відгукнувся листом до „Journal des Débats“ (№ від 17 лютого 1848 р.),

[1]) Blanc Louis. Organ. du trav. p: 121 — 122 („Comité Central de travailleurs associés“).

[2]) Ось перелік 12 періодичних видань, що відгукнулися на Люї-Бланівський проєкт організації праці: 1) „Lé Siécle“, 2) Le Constitutionnel“, 3) „Le Charivari“, 4) „La Phalange“ 5) „La Revue d'Aveyron et du Lôt“, 6) „Le Globe“, 7) „La Revue du XIX siecle“, 8) „Le Commerce“, 9) „Le journal du peuple“, 10) „La Revue de Deux-Mondes“, 11) „L'Atel ers“, 12) „Le journal des Débats“.

[3]) „Le Globe“. Цей періодичний орган не слід плутати з журналом за такою самою назвою, заснованим П'єром Леру; його потім купили сенсимоністи. Виходив він до 26 квітня 1832 року за активною участю Мішеля Шевальє, Анфантена, Дювер'є.

[4]) Див. пояснення до цих думок у „Листах“ Шевальє (Chevalier Michel: „Lettres sur l'organisation du travail“ — 1848 p: 87 і далі).

[5]) Blanc L. Organ. du trav. p: 198; Chevalier M. Lettres sur l'organ. du trav. 1848 p: 42.

вона ж заохотила Мішеля Шевальє викласти свої погляди в „Листах що до організації праці" окремою книжкою. В своїй критичній аналізі він виходив з промов Люї Блана про право на працю, виголошених у Люксембурзькій Комісії (особливо його промова, надрукована в „Moniteur officiel" від 2 квітня 1848 р., де Люї Блан обіцяв робітникам визначити максимум плати).

З цієї журнальної полеміки видно, що в свій час „Організація Праці" Люї Блана справила таке саме враження і читалася так само жадібно, як згодом „Капітал" або відома праця Джорджа „Прогрес і Убозтво" [1]). Проте, дальша критика поставилася дуже суворо до книги Люї Блана. Ось як оцінює її відомий дослідник соціялізму, що недавно написав велику працю, присвячену робітничому питанню [2]): „Люї Блан розробив проєкт, позбавлений життєздатности. Він обминув найбільше, так би мовити, саму суть нинішнього суспільного ладу — конкуренцію. Дарма що він викривав усі її вади, проте, він вважав за можливе поновити суспільство, не зачепивши її панування [3]). Люї Блан, замісць довести право робітника на ввесь продукт праці (на чому ґрунтуються побудови наукового соціялізму), вимагає дати кожній людині право на існування („droit á la vie"). Історик Стерн [4]), характеризуючи Люї Блана, вважав, що ніхто не мав так глибоко розвинутої свідомости своєї особи, як цей борець проти інвивідуалізму.

Останнім часом знову пробудився інтерес до Люї Блана. Знаменна є поява в Швайцарії квижки Келлера „Люї Блан і революція 1848 р." [5]) в цюрихській колекції досліджень що до історії господарства [6]), що видається за редакцією проф. Зайцева. Це дослідження є цікава спроба вияснити Люї - Бланів вплив на німецьких соціялістів, з'окрема на Лассаля.

V

ПРОЄКТ СОЦІЯЛІСТИЧНИХ РЕФОРМ ЛЮКСЕМБУРЗЬКОЇ КОМІСІЇ І ПРАВО НА ПРАЦЮ

Якщо від творів Пеккера, Відаля, Люї Блана перейти до проєкту соціяльних реформ (див. „Exposé génèral des travaux du Comité") [7]),

[1]) Див. Поль Люї. „Історія соціялізму у Франції". 1908 р., вид. 2, стор. 157.

[2]) Paul Louis. Histoire de la classe ouvriére en Françé de la Révolution à nos jours. P. 1927.

[3]) Поль Люї. Утопічний і науковий соціялізм у Франції. Х., 1925 р., стор. 81.

[4]) Stern D. Histoire de la Révolution de 1848. II éd. P. 1862, II v. p: 41.

[5]) Keller Paul. Louis Blanc und die Revolution von 1848. Zürich — 1926.

[6]) „Züricher Volkswirtschaftliche Forschungen"— herausgegeben von prof. Saitzew M.— Band 10. 1926.

[7]) Буржуазний історик Ернест Лавіс у своїй десятитомній „Histoire de Françe contemporaine" 1920 — 1922, VI, p: 49 називає „Exposé général des travaux du Comité", оголошене в „Moniteur'i", заповітом Люксембурзької Комісії.

вироблених Люксембурзькою Комісією, нас мимоволі вражає цілковита аналогія між запропонованими ними заходами і проєктами Комісії.

Коли скасовано було Комісію, всі її папери було секвестровано й, можливо, переховувано їх, як гадають дослідувачі, в архіві міської ратуші, де вони й могли загинути підчас пожежі в ратуші 1871 р.[1]) Єдиними першими джерелами є офіціяльні звіти про засідання Комісії за березень, квітень і початок травня 1848 р., зібрані докупи в Люї Блановій брошурі „La Revolution du fèvrier au Luxembourg" (Paris, 1848) і в збірнику: „Le droit au travail au Luxembourg et á l'Assamblée Nationale" (Paris, 1848, I v. p: 1 — 225), видруковані без скорочень (у відповідних номерах за ті самі місяці) в „Moniteur officiel". Численні нагадування про Люксембурзьку Комісію взагалі раз-у-раз здибуємо в Люї Бланових творах. Додатком до „Історії революції 1848 р." Люї Блан умістив — „Пояснення про Люксембурзькі доктрини", де він полемізує зі статтею якогось К....., видрукованою в „Indèpendance belge„ про те, що суспільства ніколи не можна перетворити декретами, а це саме й обстоює з властивим йому раціоналізмом Люї Блан[2]).

Третім додатком до „Історії революції 1848 р." Люї Блана були протоколи ріжних посередництв Люксембурзької комісії між підприємцями й робітниками[3]). Нарешті, в „Questions d'aujuord'hui et de demain"[4]) розкидано зауваження Пеккера й Відаля, що редагували „Exposé general", до поглядів, поданих на розгляд Комісії Праці 1848 р.

Надзвичайно цінний матеріял що до знайомства з проєктом реформ ми маємо в вищерозглянутій книзі Франсуа Відаля — „Vivre en travaillant", де подано низку проєктів Комісії. Так, розділ II-й у Відалевій книзі „Про агрикультуру" містить проєкт Комісії про хліборобські колонії[5]); розділ IV. „Про торгівлю" містить проєкт Комісії, як упорядкувати склади й базарі[6]): розділ V-й „Положення про кредити" містить проєкт Комісії про організацію промислового й комерційного кредиту"[7]); розділ VI — X „Про кредит" (продовження) — містить проєкт Комісії про організацію земельного кредиту[8]);

[1]) Див. статтю проф. Бутенка В. А. „Паризький Робітничий Парламент 1848 року і його діячі". Вид. „Русск. Богатство", 1908 р., № 10.

[2]) Люї Блан посилається на ніч 4 серпня 1789 року, що скасувала, на його думку, тогочасне суспільство і створила сьогочасне. Цю ілюзію розбив Люї-Бланів сучасник Ал. Токвіль та його наслідувачі — історики: Сорель, Олар, Матьєз та інші.

[3]) На жаль, якщо додаток 2 до „Історії революції 1848 року" переклало на руську мову видавництво „Общественная Польза", 1907, то додаток 3 є лише в французьких виданнях.

[4]) Blanc Louis. Questions d'aujonrd'hui et de demain. — 5 séric „Socialisme politique" — littérature. P. — 1884, pp: 76 — 139.

[5]) Vidal. Vivre en travaillant. — 1848, pp: 33 — 45.

[6]) Vidal. Vivre en travaillant, pp: 66 — 77.

[7]) Vidal. Ibid., pp: 79 — 104.

[8]) Vidal. Ibid., pp: 105 — 174.

розділ XII — „Про страхування“ — містить проєкт Комісії про державні ощадні каси [1]); розділ XIII „Про економічні будинки“ („hôtels économiques“) — містить проєкт комісії про закладання державних будинків для сімейних робітників (нежонатим, за проєктом, у цих будинках невільно було жити [2]). Руською мовою проєкт соціяльних реформ в трохи скороченому вигляді ми маємо в цитованій уже вище статті проф. В. Бутенка, у Люї Ерітьє [3]) і, почасти, в праці Ренара [4]). Автори проєкту починають його з критики сучасного суспільства та його економічних відносин. Це зближає проєкт Люксембурзької Комісії з виданим ще року 1843 і перевиданим р. 1847 В. Консідераном „Маніфестом Демократії“ [5]). Далі в проєкті викладено було принципи, що за ними належало переводити реформи: 1) широке застосовання принципу асоціяцій у державному маштабі, 2) перетворення держави на орган, що керує виробництвом і споживанням країни. З цією метою в першу чергу треба було накреслити такі реформи: 1) закладання громадських промислових майстерень для робітників по містах, 2) організація хліборобських колоній по селах, 3) широка організація земельного кредиту. Далі проєкт докладно викладає план дальших реформ, як його стисло резюмував Люї Блан в „Історії революції 1848 р.“:

Арт. I-й. „Треба утворити міністерство праці з спеціяльним завданням підготувати знищення класи пролетаріяту“.

Арт. II-й. „Міністерству праці (прогресу) треба доручити: 1) викупити коштом державних рент залізниці й копальні, 2) перетворити Французький банк на державний, 3) централізувати—на загальну державну користь — усі відміни страхування, 4) закласти під керовництвом відповідальних робітників відкриті склади, де продуценти й фабриканти матимуть право зберігати свій крам і продукти“.

Арт. III-й. „З прибутків від залізниць, копалень, рудень, страхових установ і банків міністерство праці складе свій спеціяльний бюджет робітників“.

Арт. V-й. „Щоб мати право на державну позику, робітничі асоціяції мають організовуватися на засадах братерської солідарности так, щоб вони могли придбати, в міру свого розвитку, капітал колективний, що не вивласнюється й постійно зростає... щоб капітал не був уже елементом тиранії, посідання засобів праці — привілеями, кредит — товаром, добробут — винятком, неробство — правом“ [6]).

[1]) Vidal. Ibid., pp: 193 — 203.

[2]) Vidal. Ibid., pp: 203 — 207.

[3]) Ерітьє Люї. Історія французької революції 1848 року і другої республіки. 1907, стор. 282.

[4]) Ренар. Республіка 1848 року. 1923, стор. 338 — 340.

[5]) „Principe du socialisme“, „Manifeste de la démocratie au XIX siécle“ — par Victor Considerant, II éd. P. 1847.

[6]) Блан Люї. „Історія революції 1848 року“. Вид. „Общ. Польза“, 1907, стор. 183 — 184.

Що до питання про заробітну плату, то проєкт передбачає компромісну форму розв'язання його; робітники утворюють братерську асоціяцію з правом: 1) лишити стару систему винагороди, побудовану на нерівности, або 2) ухвалити цілковиту рівність заробітної плати. Вирахувавши заробітну плату, проценти на капітал і видатки на виробництво, решту прибутку ділиться на чотири частини за рецептом Люї-бланівської „Організації праці“ [1]). Далі проєкт у деталях передбачає планування промисловости в державному маштабі. Поруч колективістичних державних асоціяцій проєкт припускає паралельне існування приватних асоціяцій з індивідуалістичною організацією.

А втім, приватні підприємства мало цікавили керовників Люксембурзької Комісії; головне, на що звернено було увагу в проєкті, це — на організацію хліборобських колоній. На чолі кожної Колонії стоятиме агроном, що боронитиме інтереси держави й керуватиме роботами, маючи право призначати службових осіб. Що до торговлі, то (замісць системи цілковитого невтручання) держава сама мала організувати на нових засадах усю систему купівлі й продажу за допомогою товарових складів і базарів. З цих реформ випливає повна організація страхування в державному маштабі й цілковита реформа кредиту. Організація комерційного й промислового кредиту допоможе поліпшити стан міського населення, а в наслідок організації земельного кредиту буде можливість передати землю до рук тих, хто працює біля неї; цим самим ступнево зменшиться земельна рента.

Досить спірним у науці в даний момент є питання про авторство розглянутого вище проєкту соціяльних реформ.

Лоренц Штейн гадає, що план організації праці Люї Блана було доповнено, з одного боку, під впливом переважно Пеккера і Відаля ідеєю асоціяцій [2]), з другого боку — проєктами всіх соціялістів, що більш-менш близько стояли до Люксембургу. Проєкт, отже, за Штейном, сполучив геть-усякі теорії („Komposition aller sozialen Theorien“ [3]). До цієї гадки пристає й інший історик, сучасник Люксембургу, Даніель Стерн [4]). Французький історик Каген (Cahen) у статті „Louis Blanc et la commission de Luxembourg“ [5]) говорить, що проєкт узагальнює „Нову теорію соціяльної економії“ К. Пеккера та економічний трактат Франсуа Відаля: „Про розподіл багатств“. Проф. Бутенко

[1]) Blanc Louis. Org. du trav. — 9 éd, 1850 p,: 120.

[2]) Лоренц Штейн, ґрунтуючись на перших виданнях „Організації праці“, гадає, що ідея асоціяцій до 1848 року була зовсім чужа Люї Бланові.

[3]) Stein Lorenz. Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich. M. 1921, — III, s: 280.

[4]) Stern D. Histoire de 1848. — II éd. 1862 — II v.. p: 50 („Ce projet dont l'éclectisme faisait part à tous les systemes socialistes“).

[5]) Cahen Georges. Louis Blanc et la commission de Luxembourg („Annales de l'École libre de sciences politiques“ — 1897).

в своїй вищезгаданій статті на підставі другої Відалевої праці („Vivre en travaillant") цілком вважає генерального секретаря Комісії за єдиного автора проєкту, а вищеназвану книгу Відаля — за „простий передрук проєкту Люксембурзької Комісії".

Якщо підійти тільки з погляду нормальної аналізи, то безперечно за правого треба вважати проф. Бутенка, бо стиль Відалевої праці „Vivre en travaillant" і уваги до 10 його розділів говорять про авторство складача протоколів Люксембурзької Комісії.

За Відалем розроблено ту частину проєкту, що торкається організації хліборобських колоній у державному маштабі, але за підвалину взято безперечно Люї-Бланівський принцип організації всемогутнього централізованого міністерства праці (прогресу); так само дуже позначається тут „сенсимоністський Пеккерів проєкт керовництва всім виробництвом за допомогою державного Банку [1]).

Проєкт Люксембурзької Комісії — твір колективістів — грунтується на цілковитій централізації, — принципі, що ріднить його з усіма фур'єристськими елементами, а це виключає вплив на проєкт В. Консідерана.

Член Люксембурзької Комісії Валовський, що написав, як і Люї Блан, книгу „Про організацію праці" [2]), бувши прибічником тодішньої економічної школи „вільних дверей" — не міг брати участи в розробленні чужого, як на його світогляд, „проєкту". Що до Прудона, то про його вплив на „проєкт" не могло бути й мови [3]): останній бо для Люї Блана був „критик („Zoïle") без цінностей, письменник без ідей, економіст без принципів і до того великий балакун, що його книжки були б ніщо, коли б не були хаосом" [4]).

Резюмуючи наші погляди, ми вважаємо, що проєкт соціяльних реформ Люксембурзької Комісії є створенням економічних і політичних систем тріюмвірату французьких соціялістів 40-х років — теоретика колективіста В. Пеккера, дрібнобуржуазного соціяліста Фр. Відаля і політико-утопіста — Люї Блана.

За головну мету проєкту була організація праці, „але наймана праця — це та, що є вже в наявності,— буржуазна організація праці" [5]). За засіб дійти цієї мети проєкт висуває утворення окремого міністерства праці — „але хіба міністерства фінансів, торгівлі, громадської праці,— не буржуазні міністерства праці?" [6]).

[1]) Маркс К. Капітал. М., 1924, т. III. ч. II, стор. 149.

[2]) Walowsky. De l'organisation du travail. 1848.

[3]) Тим паче, що праця Прудонова „Le droit au travail" з'явилася на світ лише 5 жовтня 1848 року.

[4]) Blanc Louis. Organisation du travail. 1850, p: 184.

[5]) Маркс К. і Енгельс Ф. Збірка творів. Т. III. Маркс К.: „Боротьба клас у Франції". 1921 р., стор. 35.

[6]) Маркс К., ibid.. стор. 35.

В тім, що саме цю обставину не бралося до уваги, полягали історична помилка і політичний утопізм складачів проєкту. Другою помилкою керовників Люксембурзької Комісії було цілковите нерозуміння економічної кон'юнктури країни, що пережила тяжку економічну кризу року 1847. Неможливість (хоч би частково) застосувати право на працю підчас загальної економічної депресії відзначав у свій час К. Каутський у своїй відомій статті в „Neue Zeit" (2-е вид.): „Державу, що визнала б право на працю, змушено було б постачати в ці періоди безробіття роботу всім звільненим робітникам, тоб-то; вона мусила б розвинути величезну промислову діяльність, що, натурально, викликало б ще більшу перепродукцію, переповнення ринку і, значить, загострення кризи, а з цього виникли б неминучі наслідки — державне банкрутство" [1]). Керовники Люксембурзької Комісії не зрозуміли, що наявність „резервної армії праці є умовою існування розвинутого капіталістичного суспільства.

Об'єднаному фронтові буржуазії пощастило покінчити з Люксембурзькою Комісією вже в середині травня 1848 р., але з гаслом „право на працю"[2]) покінчити не пощастило. „В першому проєкті „Конституції",— говорить Карл Маркс,— складеному до Червневих днів, ще стояло „Droit au travail" — „Право на працю",— перша немічна формула, що резюмувала революційні вимоги пролетаріяту. Його було перетворено на „droit á l'assistance" — на право на громадську допомогу. „За правом на працю" стояло Червневе повстання" [3])... Виключення з проєкту Конституції Комісією Національних Зборів від 29 серпня 1848 р. гасла „право на працю" призвело до цілої бурі в дебатах [4]) 11-го і 12-го вересня, поки остаточно не поховала його більшість Установчих Зборів.

Червневі дні назавжди розвіяли в головах французького пролетаріяту, що вперше усвідомив себе відокремленою класою, останні ілюзії утопічного соціялізму; вони ж таки обумовили, як історичну конечність, і появу наукового соціялізму, що його будинок майже водночас з проєктами Люксембурзької Комісії закладали Маркс і Енгельс своїм Комуністичним Маніфестом [5]).

[1]) Див. передовицю „Vorwärts" з 30/VIII — 1893 р

[2]) Перший проєкт Конституції зачитав Марра (Marrast) 20/VI — 1848 р., усього за три дні до Червневого повстання, коли по вулицях Парижа залунало гасло: „Хліба або олива".

[3]) Маркс і Енгельс. Зб. творів. Т. III, 1921 р. Маркс К.: „Боротьба клас у Франції". Стор. 59.

[4]) Див.: 1) „Le droit au travail à l'Assemblée Nationale". Збірник усіх промов, виголошених підчас обговорення цього питання. Paris Genillaumain 1848; 2) „Procés verbaux du Comité du travail à l'Assemblée Constituante de 1848". Нещодавно видана в Ренарівській „Bibliotéque de Révolution de 1848". t. I. P. 1908.

[5]) „Комуністичний Маніфест" Маркса і Енгельса, начорно написаний у листопаді 1847 року, було оголошено вперше в Парижі французькою мовою щойно перед Червневим повстанням 1848 року (див. передмову до німецького видання „Комун. Маніфесту" 1872 року).

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

М. АРЖАНОВ

До теоретико-методологічних помилок люксембургіянства в нац. питанні

Перед очима сучасного дослідника люксембургіянство повстає — як певна революційна концепція, як окремий комплекс поглядів на основні проблеми пролетарської боротьби та соціялістичної революції, як певна відміна „лівого комунізму". Те, що складає люксембургіянство,— специфічні погляди на нац. кол. питання, на організаційно-політичні питання, на соціялістичну революцію — щільно звязане одне з одним певними методологічними уставленнями, певним підходом, певним стилем розвязання проблем. При чім це було не тільки об'єктивним, так би мовити, несвідомим для теоретиків люксембургіянства явищем. Ні, в багатьох місцях Р. Люксембург повторює, що її нац. програма являє собою пристосування революційно-марксистського методу до національної справи, що вона обґрунтовує ці погляди основними засадами наукового соціялізму. В програмній статті з нац. питання, в „Національне питання і автономія", Роза Люксембург намагається довести правильність своїх постулятів з погляду діялектичного та історичного матеріялізму. Своїм супротивникам у нац. питанні в таборі революційної с.-д. вона закидала і, як джерело їхніх помилок, висувала — збочення від марксистського методу.

Отже, ми вважаємо, що не тільки „зручно", а й конче потрібно вивчати та критикувати і окремі нац. погляди, і всю люксембургіянську концепцію нац. питання в звязку з її специфічними загально-методологічними твердженнями. Оскільки ж люксембургіянство, як певний тип „лівизни", має багато спільного з іншими системами або виявами „лівизни", особливо там, де вони збігаються в трактуванні тих чи інших проблем, цікаво з методологічного боку порівняти їх і дати їм загальну характеристику.

В цій статті ми хочемо спробувати дати критичний розгляд люксембургіянської методології в нац. питанні. Маючи на меті лише поставити цю проблему (методологічної критики люксембургіянства), ми

розглянемо тільки найбільш важливі категорії люксембургіянської методології на окремих моментах їхнього вияву. Зрозуміло, що ми залучаємо в сферу нашої аналізи не тільки тих люксембургіянців, що були організаційно звязані з Розою, а й тих, що свідомо чи підсвідомо стояли на ґрунті люксембургіянської методології.

I. МЕТАФІЗИКА ТА ІСТОРИЗМ, АБСТРАКТНЕ ТА КОНКРЕТНЕ, ФОРМАЛЬНИЙ І ДІЯЛЕКТИЧНИЙ ПІДХОДИ.

> „Не може бути й мови про те, щоб братися до національної програми марксистів даної країни, не врахувавши всіх цих загальноісторичних та конкретно-державних умов".
>
> (Ленін).

Перше, де схибила Роза, критикуючи 9-й пункт програми РСДРП — „право націй на самовизначення", це — метафізичне та конкретно-історичне трактування цієї проблеми, тоб-то те, чого вона найбільше боялася і що сама закидала була Ленінові. В згаданій вище статті Роза доводить на десятках сторінок, що гасло „право на самовизначення" звязане з буржуазно-демократичною революцією, з її епохою, що, оскільки сучасна епоха характеризується переходом від капіталізму до соціялізму, це гасло стає консервативним, не відповідаючи сучасним конкретно-історичним умовинам. Вона наводить аргумент... але цей аргумент відразу викриває саме її метафізичний, не конкретний підхід. Мова йде про порівняння Росії з Австрією та про той факт, що тільки РСДРП має в програмі пакт про „право на самовизначення". Ленін легко довів, що „своєрідні умови Росії, що до нацпитання, як раз протилежні тому, що ми бачимо в Австрії. Таким чином, конкретні історичні особливості нац. питання в Росії надають у нас особливої ваги визнанню права націй на самовизначення за сучасної епохи, бо він розглядав право на самовизначення" в концепції боротьби проти феодально-бюрократичної політичної системи царату, в концепції буржуазно-демократичної революції, що в її смугу вступала в той час Росія. Роза розуміє поняття „епоха" матафізично, не конкретно в відношенні до окремих країн. Конкретний, специфічний випадок (Росія) застосовується до універсальної, монотонної метафізичної категорії (сучасна Европа).

Розгляньмо протилежне явище. На підставі аналізи економічної дійсности того часу — зацікавлености польської буржуазії в російських ринках — Роза робить висновок, що націоналізм не має ґрунту серед польської буржуазії, що вона не прагнутиме до утворення нац. держави, що націоналізм для неї вмер, похований і т. ін. Для певного часу, доби так званого „варшавського позитивізму", ця аналіза та

політична характеристика польської буржуазії була більш-менш правильна. Але цю конкретну (в часі і просторі) аналізу Роза абсолютизує, перетворює її на загальний постулят, говорячи, що ніколи вже польська буржуазія не піднесе націоналістичного прапору, що економічна орієнтація, яка не зміниться в майбутньому, не дозволить їй цього. До того ж тут дивне те, що Роза та польські с.-д. ввесь час (від 90-х років аж до кінця імперіялістичної війни), дарма що проти їхнього абсолютного постуляту почали говорити „уперті факти" політичної дійсности,— при чім що-далі, то більш переконливо, — не змінювали свого абсолютного погляду на безперспективність нац. руху в Польщі.

1893 р. в „Економічний розвиток Польщі", 1896 р.— в „Крок за кроком", а далі в багатьох статтях і резолюціях люксембургіянці обстоюють свою конкретну „аналізу". В звіті до цюрихського конгресу II Інтернаціоналу, поданому редакцією „Sprawa Robotnicza", сказано: „З огляду на хронічне переповнення в сучасний період світового ринку, промисловість Конгресового Царства існує й розвивається тільки завдяки політичній належності до Росії, що утворила економічний звязок між обома країнами. З огляду на це, економічне об'єднання, що випливає з непереможної логіки капіталізму, прагнення створити капіталістичну польську державу — не має жодної реальної бази.

Патріотизм перед лицем цих фактів являє собою програму, що її базою є суб'єктивне бажання її авторів, а засобом виконання — можливості европейської війни, що їх брати на облік не можна" (підкреслення моє. М. А.)

Ми бачимо, як конкретний, навіть кон'юнктурний, факт силою „непереможної (?) логіки капіталізму" обертається на загальний, епохальний, метафізичний закон дальшого розвитку Польщі.

Майбутнє Польщі — це щось монотонне, вирішене наперед, і тільки за „суб'єктивного бажання" „можна розраховувати на можливості европейської війни, що їх, проте, „брати на облік не можна".

Через кілька років Роза висловлюється категоричніше: „Найплодовитіша фантазія політика, що ворожить на кавовій гущі, не зможе сьогодні уявити, щоб у наслідок війни між Німеччиною та Росією виникла незалежність Польщі" (Przegląd Socialdemokratyczny, № 3, 1902 р.)

І ось, підчас імперіялістичної війни, напередодні утворення капіталістичної національної держави польської, ПСД пишуть: „Соціял-демократія російської Польщі встановила свою позицію, що-до польського питання, на підставі аналізи тенденцій економічного розвитку Польщі в 1893 р. Дальші 20 років історії Польщі ствердили цю аналізу: ні підчас революції 1905 — 1906 р. р., ані підчас світової війни, жодний значний суспільний шар Польщі не виявив

прагнення до незалежности. Світова війна довела, що період творення нац. держав в Европі минув. Позиція польської буржуазії в Австрії, Німеччині та Росії наочно довела, що ідеал національної держави за імперіялістичної епохи являє собою анахронізм, і стверджує правильність позиції ПСД, що до прагнення до незалежности" („Тези про імперіялізм та національне гноблення").

Отже, люксембургіянці, бажаючи дати конкретно-історичний підхід, на ділі підійшли до справи метафізично: спочатку встановивши загально-метафізично (для всіх країн) „епоху", а потім застосовуючи до цієї „епохи" окремий, конкретний, історично-обмежений факт.

Підчас імперіялістичної війни люксембургіянське трактування поняття „епохи" повторив Ю. Пятаков. Виступаючи теж проти „права на самовизначення", він аргументує таким способом: „Одна справа — право націй на самовизначення за епохи формування нац. держав, як найкращих форм розвитку продукційних сил на тодішньому рівні, але інша справа — це право, коли форми нац. держави стали путами їхнього розвитку. Між епохою самоствердження капіталізму та національної держави й епохою передодня загибели самого капіталізму—дистанція величезного розміру. Говорити ж „взагалі", поза часом і простором,— не справа марксиста". (Цитовано з „Каррикатура на марксизм и империалистический економизм" Леніна).

З приводу цього Ленін сказав дуже коротко: „Це міркування — зразок карикатурного вживання поняття „імперіялістська епоха". Національний рух англійців, французів, німців давно завершений. А інші нації? Треба розріжняти, щоб бути конкретними, не менше 3-х ріжних типів країн у питанні про самовизначення. Перший тип — ті передові країни Заходу (і Америки), де нац. рух — минуле; другий тип — Схід Европи, де воно сучасне; третій — напівколонії та колонії, де воно в значній мірі майбутнє" (Ленін, там же таки).

Люксембургіянці цілком механістично протиставлять одну епоху другій. Оскільки одна протилежна другій, остільки, мовляв, у другій нема нічого такого, що було б властиве першій. Вони „чисті" одна від одної. Найулюбленіша категорія люксембургіянців, це — „чистота" „чисто" соціялістична революція, що веде „навпростець" до соціялізму від „чисто" капіталістичної епохи (докладніше про це ми говоритимемо нижче). Об'єктивно ця „чистота" приводить до „нічого", до нігілізму в тій або іншій справі. На цій самій методологічній позиції, тільки далі її розвинувши, стояли потім „ліві комуністи", що відкидали парламентаризм, жовті профспілки, то-що, протиставлячи епоху соціялістичної революції вже пережитій епосі парламентаризму. Цю псевдонауковість Ленін, як відомо, цілком викрив, довівши, що тут маємо

абстрактне протиставлення епох, замісць конкретної аналізи кожної з них. Справді-бо: „історично пережито парламентаризм у значінні всесвітньо-історичному, себ-то епоху буржуазного парламентаризму скінчено, епоха диктатури пролетаріяту почалася. Це безперечно. Але всесвітньо-історичний маштаб рахує десятиріччями. На 10—20 років раніше чи пізніше — це, з погляду всесвітньо-історичного маштабу, однаково, це, з погляду всесвітньої історії, — дрібниця, що її не можна навіть приблизно урахувати. Але саме тому в питанні практичної політики посилатися на всесвітньо-історичний маштаб — це найбрутальніша теоретична невірність“ („Дитяча хороба лівизни в комунізмі“).

Тій обставині, що ми переживаємо епоху соціялістичної революції, не суперечить той факт, що ще деякий час існуватимуть парламентаризм, національні рухи й інші „пережитки“ епохи, що, в розумінні всесвітньо-історичному, скінчилася.

Брак історизму та метафізичність люксембургіянської методології дуже відбилися на надзвичайно важливій у системі люксембургіянських поглядів теорії імперіялізму. Дефінюючи імперіялізм як „метод нагромадження капіталу“ або „як політичний вияв процесу нагромадження в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного середовища, Роза Люксембург по суті позбавляє імперіялізм його специфічно-історичного характеру. Імперіялізм не має якісних структурних відмін від попередніх етапів капіталізму. Він відріжняється від них лише кількісно — не вистачає потрібної кількости некапіталістичного середовища. Імперіялізм, за Розою, являє собою останній період, а не останній етап капіталізму. Капіталізм, за Розою Люксембург, умирає не через свій конкретно історичний характер (загострення внутрішніх суперечностей, що є специфічним явищем, внутрішнє загнивання імперіялізму, то-що), а через те, що на початку XX сторіччя капіталізм не має вже можливости нагромаджувати, не вистачає йому „3-х осіб“.

Ось як характеризує цю рису люксембургіянської теорії імперіялізму тов. Бухарін у своїй блискучій праці „Аккумуляція капіталу та імперіялізм“:

„Специфічність фінансово-капіталістичних продукційних відносин, продукційних відносин монополістичного, стягнутого, обв'язаного банками капіталістичного виробництва зникає. А як зрозуміти специфічний „політичний вияв“ капіталізму, не зрозумівши специфічної форми цього капіталу? — Адже ж політика кінець-кінцем являє собою не щось інше, як метод розповсюдження даної форми продукційних відносин. А їх то Роза Люксембург і не бачить, їх і не вміє виділити: вона вважає за краще говорити „взагалі“, не звертаючи уваги на дійсні конкретно-історичні властивості

нашої епохи, що її саме й треба проаналізувати, і саме з погляду аналізи цих властивостей" (підкреслення наше. А. М.).

Не розуміючи конкретно-історичних властивостей імперіялістичної епохи, Роза Люксембург не вміла встановлювати діялектичного звязку між такими специфічними для імперіялізму явищами, як, наприклад, імперіялістична війна й пролетарська революція. Мова йде про відому національну програму Рози для Німеччини підчас імперіялістичної війни.

В своїй статті „О брошуре Юниуса" Ленін довів, що не можна за імперіялістичної війни проголошувати те саме гасло, що його проголосили Маркс і Енгельс 1848 року підчас буржуазно-демократичної революції, себ-то за іншої епохи, і що єдиновірним гаслом пролетаріяту Німеччини була не абстрактна „класова боротьба" в формі „єдиної великої німецької республіки", а конкретне гасло „перетворення імперіялістичної війни на війну громадянську", себ-то гасло пролетарської революції.

Що Роза не розуміла глибоко-принципіяльної ріжниці між епохою 1848 р. та 1918—1919 р. в Німеччині, видно з поглядів, висловлюваних нею в період краху німецького імперіялізму та німецької революції 1918 р.

В промові з приводу програми „Спартака" вона, нагадавши основні твердження з „Комуністичного маніфесту" 1847 р., говорить так: „Як ви бачите, це з деяким відхиленням ті самі завдання, що перед ними ми сьогодні безпосередньо стоїмо: проведення, здійснення соціялізму. Між тим часом, коли ту програму було встановлено, та сьогоднішнім моментом — лежать 70 років капіталістичного розвитку, і історична діялектика привела до того, що ми сьогодні вертаємося до погляду (Affassung), оголошеного потім Марксом і Енгельсом (gegeben hatten) за помилкове... і сьогоднішнє безпосереднє завдання— це виконати те, перед чим Маркс і Енгельс стояли 1848 року" (Und heute ist unmittelbare Aufgabe das zu erfüllen, wovor Marx und Engels im Jahre 1848 standen"). (R. Luxemburg. Rede zum Program Spartakus). Звичайно, вона не ототожнює 1848 та 1918 роки; вона бачить, що між ними є величезні ріжниці, але глибоко зрозуміти конкретно-історичний зміст цих ріжниць їй не пощастило. За нею можна встановити приблизну таку схему: 1848 р.— буржуазія йде в гору, бо має можливості нагромаджувати, пролетаріят ще слабий, щоб встановити свою диктатуру; 1918 р.—буржуазний спосіб продукування гине в звязку з неможливістю реалізації, пролетаріят дозрів до того стану, щоб узяти владу в свої руки.

В брошюрі „Пам'яти пролетаріяту", написаній років за двадцять до 1918 року, Роза пише про „програму німецьких комуністів": „Одначе, причиною, що схилила Маркса й Енгельса виставити вже тоді програму

дії, розраховану безпосередньо на робітничу революцію, було не бажання або надія „перестрибнути“ через фазу буржуазного панування, а тільки помилкова оцінка фактичного темпу суспільного розвитку під впливом революції“.

Значить, Розі ясно, що гасло „Велика Німецька Республіка“ Маркс-Енгельс висунули для епохи „буржуазного панування“, і все ж вона повторює, в модифікованому, що-правда, вигляді, це гасло. Ми кажемо — в модифікованому, бо Роза Люксембург, згідно з її концепцією краху капіталізму, мала на увазі, що „Велика Німецька Республіка“ буде пролетарською республікою. Але тут характерно, що Роза вважала за можливе використовувати гасло, що відповідало зовсім іншим конкретно-історичним умовам.

Тут цікаво пригадати, що в той час, коли Роза Люксембург з товаришами в Німеччині обґрунтовували революційну програму метафізично, а не історично, в Радянській Росії таким саме чином „ліві комуністи“ воювали проти Берестейського миру та обстоювали революційну війну проти німецького імперіялізму. Через кілька років один з цих „лівих“, т. Сорін, написав книжку, де аналізує, між іншим, їхню методологію і приходить до такого висновку: „Властивість „лівих“ полягала в невмінні мислити конкретно. Вони шукали оцінки дійсности та директиви для дії не стільки в марксистській аналізі даної конкретно-історичної ситуації, скільки в формально-логічній аналізі абстрактних „загальних“ понять і думок“ („Сорін—„Фракція лівих комуністів“). Як видно з передмови до цієї книжки, т. Бухарін, що був одним з лідерів „лівих“, приєднується до висновків тов. Соріна.

Як ми побачимо далі, в поглядах „лівих“ та Р. Люксембург 1918 року було багато спільного в основних питаннях революції. Отже, не дивно, що вони мали спільні методологічні помилки.

А проте, чи не так буде вірніше: через свої спільні методологічні помилки вони обстоювали спільні помилкові погляди?

II. ЕКОНОМІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ ТА ФАТАЛІЗМ

Надзвичайно характерним для люксембургіянської методології є прагнення обґрунтувати свої погляди засадами наукового соціялізму й, особливо, економічним детермінізмом. Але це, на жаль, тільки суб'єктивний бік справи, бо здійснювати дане прагнення люксембургіянцям частенько не вдається. Часто, замість категорії детермінізму в марксистському діялектичному розумінні, виходить категорія фаталізму. Зрозуміло, що це звязане з іншими методологічними хибами люксембургіянства (скажімо, з метафізичністю). Сама Роза бачила загрозу збочення в бік фаталізму й намагалася цього уникнути. Часто їй щастило в цьому відношенні, а частенько й ні, звичайно — в тих випадках, де

вона ухилялася від революційно-марксистського методу, де вона не доростала до ленінізму.

Наведімо кілька прикладів. Найяскравіше виступає фаталізм у Рози Люксембург в її теорії краху капіталізму. Дуже вдало з приводу цього сказав тов. Крицман у своїй критиці теорії акумуляції Рози: „Теорія краху капіталізму (Р. Л.)... теорія фаталістична, що ставить на місце внутрішніх іманентних процесів капіталізму його взаємовідносини з зовнішнім середовищем, що примушує чекати неминучого кінця капіталізму від зовнішньої, незалежної від пролетаріяту, причини — від вичерпання фонду „3-ох осіб“ („Вестник Комакадемии“, № 5).

Роза Люксембург бажала довести, що капіталізм загине через детерміновані процеси, що революційна тактика пролетаріяту науково, причинно обґрунтована. А довела вона „більш, аніж треба“, що капіталізм гине фатально, в тому розумінні, що певна акція пролетаріяту не є конче потрібним, органічно складовим елементом усього процесу краху капіталізму.

Звичайно, як революціонер, Роза цього не могла цілком перенести на практично-політичну площину. Але це вже не за її теорією, а проти її теорії, по-перше. По-друге, в багатьох поглядах Рози, а саме в тих, де вона не згоджувалася з Леніном (в національнім, організаційнім питаннях), фаталістичні методи дуже почуваються.

Звичайно, мова тут іде, знов таки, про об'єктивний характер люксембургіянських тверджень. Фаталістичний момент у Рози тому не можна відразу відшукати, що він досить елімінований та трансформований, але він є і відограє значну ролю. Економічний детермінізм перетворився на економічний фаталізм. Досить пригадати економічну аналізу Рози та польської с.-д., що до Польщі. Ця „аналіза“ мала довести, що за певних економічних чинників польська буржуазія прагнутиме до політичної концесії з царатом, що це економічно детерміновано. Але, не обмежуючись цим, „аналіза“ доводила, що Польща назавжди залишиться „прикутою“ до Росії, що, оскільки Польща буде економічно зливатися з Росією, нема ніяких реальних баз для національних політичних рухів. „Непереможна логіка капіталізму“ фатально веде до злиття Польщі з Росією. Навіть на „кавовій гущі“ не можна вигадати чогось іншого. Пригадаймо далі тезу про те, що „там, де пройшло колесо імперіялізму“, не можуть мати місця нац. визвольні рухи, себ-то фатально здійснювана економічна концентрація припиняє всякі рухи політичні, що йдуть всупереч цій концентрації. Тезу — „економіка визначає політику“ — люксембургіянці зрозуміли спрощено, фаталістично. Оскільки це має величезне значіння в люксембургіянськім трактованні нац. проблеми, зупинімося на цьому докладніше.

Роза Люксембург трактувала взаємовідносини економічних та політичних процесів, переоцінюючи ролю економічних та недооцінюючи ролю політичних процесів у кінцевому результаті їхньої взаємодії, в певних фактах та явищах суспільного життя. Оскільки нац. рух в умовах боротьби проти капіталізму має в основному політичне значіння, люксембургіянство примушене недооцінювати нац. питання в комплексі питань класової боротьби пролетаріяту та нацрухів, у системі всіх соціяльно-політичних рухів у суспільстві. Це може здатися невірним, бо відомо, що люксембургіянці провадили запеклу боротьбу проти шовінізму та націоналізму в лавах пролетаріяту. Відомо, що не одну блискучу сторінку написала Роза, щоб викрити дійсний характер шовінізму, буржуазного та дрібнобуржуазного націоналізму. Як же можна сказати, що люксембургіянці недооцінювали нац. проблеми? Це ж бо парадокс!—Так, це і є парадокс, що виникає з суперечности між суб'єктивно-революційними прагненнями люксембургіянства та об'єктивним характером їхніх тверджень та методології. Адже відомо, що люксембургіянці твердили, що перспектив для нац. рухів у Польщі нема (на підставі економічного фаталізму), що їх особливо обурювала націоналістична ідеологія ППС, бо, мовляв, нема ніякої бази для національних ідей, а ППС — соціял-патріоти поширюють їх. У такому разі можна поставити питання: якщо нема перспектив для націоналізму, чого ж тоді його боятися?

— Теорія люксембургіянців, їхня методологія вчила, що реальної бази для націоналізму в Польщі нема, а практика показувала, що вона, очевидячки, є, бо націоналізм саме з початку XX сторіччя де-далі зростав та міцнішав. Теорія вчила, що, оскільки нац. рух являє собою вияв консервативних тенденцій, пережитків, націоналістично-партикуляристичного політиканства, він засуджений на загибіль, а практика показувала, що консервативні тенденції діялектично переплітаються з прогресивними, що можливий національний блок за участю буржуазії. Теорія вчила, що селянство ніяк не може прилучитися до революції, а практика це блискуче спростувала, і т. ін., і т. ін. Але цілком врятувати люксембургіянців від помилок їхня суб'єктивна, практична революційність не змогла. Економічному чинникові надається такої ваги, що він цілком заступає, закриває собою політичний чинник. Виходить такий-о висновок: раз Польща економічно залежить від Росії, значить — вона мусить залежати від неї й політично. Але так виходить за теорією „фаталістичного економізму". На ділі ж інакше: „не тільки маленькі держави, а й Росія, наприклад, цілком залежать економічно від сили імперіялістського фінансового капіталу „багатих" буржуазних країн".

Роза Люксембург підмінила питання про політичне самовизначення націй у буржуазному суспільстві та про їхню державну само-

стійність питанням про їхню економічну самостійність та незалежність" (Ленін, 19 т.).

Економічний чинник стає категорією самодовільною, вичерпною силою перебудови суспільства. Оскільки буде зруйновано капіталістичну економіку (імперіялістичну), остільки, само собою, зникнуть і політичні надбудови. Звідси теза польської с.-д.: „Ми не маємо також ніяких підстав гадати, що нація в соціялістичному суспільстві набуде характеру економічно-політичної одиниці" (Тези про імперіялізм та нац. гноблення). В цій тезі Ленін викриває той же таки економізм:

„Економічний переворот утворює необхідні передумови для знищення всіх форм політичного гніту. Саме тому нелогічно, неправильно обмежуватися посиланням на економічний переворот, коли питання стоїть: як знищити національний гніт? Його ж бо можна знищити без економічного перевороту. Безперечно. Але обмежуватися цим, значить — удатися до смішного й жалюгідного імперіялістичного „економізму" (Ленін, 13 т.). Люксембургіянці боялися того, щоб будь-яким способом не „піти проти економіки", себ-то проти прогресивних моментів капіталістичного господарства. Вони боялися в польському питанні, щоб пролетаріят не пішов проти процесу економічної концентрації (злиття Польщі з Росією), і дійшли саме до протилежних результатів. Бо, як довів Ленін, саме з погляду економічного Польща була зацікавлена в відокремленні від Росії, бо бюрократично-політична система царату затримувала розвиток промислового капіталізму, індустріялізацію країни. Боячися вдатися до „партикуляризму", що суперечив би інтересам економічного розвитку Польщі, польські с.-д. об'єктивно затушковували величезні недоліки царського гіперцентралізму. Що правда, автономія Польщі, на думку польських соц.-демократів, розвязала б цю проблему, дала б змогу „не піти проти економіки", але це по суті ослаблювало національний та політичний момент — боротьбу проти царату.

Тому люксембургіянці не могли розуміти, що: „Право націй на самовизначення значить виключно право на незалежність у політичному розумінні, право на політичне вільне відокремлення від нації-гнобительки. Таким чином, ця вимога зовсім не рівнозначна вимозі відокремлення, дроблення, творення дрібних держав. Вона значить лише послідовне виявлення боротьби проти всякого національного гніту" (Ленін, 19 т.). Вони не могли відрізнити права на відокремлення від здійснення цього права. Виходить, що, боячися того, щоб право це не могли якось не гаразд використати або не гаразд здійснити, люксембургіянці вважали за краще зовсім від цього права відмовитися, так би мовити, заборонити його, щоб „не спокушало" несвідомі маси. Для ленінізму характеристичне зовсім інше

ставлення питання про взаємовідносини „економіки та політики". Він розглядає їх у їхній діялектичній взаємодії, всебічно обраховуючи співвідношення в їхньому конкретному розвиткові. Ленін застерігав від механічного протиставлення економіки та політики й від того, щоб давати першій перевагу. „Політика являє собою концентрований вияв економіки. Політика не може не мати переваги над економікою. Міркувати інакше, значить — забувати абетку марксизму". (Ленін „Еще раз о профсоюзах...") Така внутрішня логіка люксембургіянської методології: ухилившися в бік „фаталістичного економізму", створивши методологічний ґрунт для загальнополітичного пасеїзму, люксембургіянці мусили дійти і дійшли в теорії до національного нігілізму.

III. СУБ'ЄКТИВНІ Й ОБ'ЄКТИВНІ МОМЕНТИ В РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА

Ще одним наслідком фаталістичної „теорії краху" Рози Люксембург є невірне трактування проблеми взаємовідносин суб'єктивних та об'єктивних чинників у революційному русі пролетаріяту. Роза намагається найміцнішу підпору для своєї тактики знайти в об'єктивній аналізі історичного розвитку, в об'єктивних процесах. Вона боїться вдатися до суб'єктивізму, до утопізму. Вона боїться переоцінити суб'єктивний чинник і... приходить до значного недооцінювання його. Ми вже бачили це в питанні „економіка та політика", бо між цими двома категоріями в основному й полягає співвідношення об'єкту та суб'єкту. Економічні процеси об'єктивно підготовляють соціялізм; політично організований пролетаріят являє собою суб'єкта соціялістичного устрою. І ось ролю пролетаріяту, як суб'єкта в знищенні капіталізму та в заведенні соціялізму, недооцінюється. Це логічний наслідок переоцінки об'єктивного моменту — фатального краху (стихійного) капіталізму і такого ж порядку заведення соціялізму. Досить проаналізувати помилки люксембургіянців в організаційних питаннях: переоцінка стихійного моменту в робітничому русі, недооцінка значіння технічної підготовки революції, недооцінка взагалі керовничої ролі партії, керовничих органів у партії, а далі — помилки люксембургіянства в селянському, колоніяльному та національному питанні, щоб пересвідчитися в цьому. При чім цікаво те, що й тут люксембургіянці знову потрапляють туди, чого вони найбільше бояться,— в суб'єктивізм. І дійсно: зменшити ролю пролетаріяту — це значить перебільшити його сили, це значить не помічати внутрішніх трудностей у справі організації пролетаріяту (звідси недооцінка ролі керовництва то-що), це значить недооцінити сили його класових ворогів

(і звідси — нерозуміння проблеми резервів: селянських і національних рухів в умовах імперіялізму).

Але, здибавшись у житті з надзвичайно важкими завданнями та великими труднощами, що їх мусить поборювати пролетаріят, люксембургіянці, як і взагалі „ліві", не бувши до цього методологічно та психологічно готові, вдаються до протилежного — до недооцінки сил пролетаріяту, його здібностей організувати резерви. (Наведімо найближчий приклад: і люксембургіянці, і ліві вважали, що в одній країни, в Росії, революція не зможе перемогти).

Але ж, як революціонери, вони шукають виходу зі становища і тут вдаються до... суб'єктивізму, до „революційної війни" 1918 р. проти німецького імперіялізму, до ультра-суб'єктивної „дитячої нетерплячки" в національному питанні, в соціялістичній революції, до авантурницьких планів світової революції то-що.

Таким чином, суб'єктивізоване сприйняття та оцінка об'єктивного чинника об'єктивно призвели до протилежного бажанням результату — до суб'єктивізму, до втрати об'єктивного критерія та здібности об'єктивно аналізувати й оцінювати речі.

Наведімо кілька прикладів. Звернімося знову до польського питання.

Як відомо, польські с.-д. відкидали „право на відокремлення" для Польщі на тій підставі, що це не має об'єктивних передумов, суперечить інтересам об'єктивно-прогресивних економічних процесів, що об'єктивно польський націоналізм умер і похований. Відомо також, що ця „об'єктивна" теорія ніяк не відповідала об'єктивній дійсності. Отже зрозуміло, що люксембургіянське розуміння об'єктивних процесів було невірне, бо його продиктувало прагнення революціонерів вибити з-під своїх ворогів-націоналістів об'єктивний грунт. Але ж добрі наміри не такі всемогутні, щоб скерувати в бажане річище об'єктивний процес. На ділі ж бо об'єктивна дійсність, починаючи з 90-х років і аж до імперіялістичної війни, була така, що не виключала можливости величезного піднесення нац. руху в Польщі, що залучив би до себе більшість польського населення та частину польського пролетаріяту. Навпаки, така можливість де-далі зростала й треба було бути зовсім засліпленими своїм суб'єктивним, невірним розумінням процесів, щоб, як польська с.-д. в 1915 р., знов твердити, що польський націоналізм являє собою вже анахронізм. Об'єктивно підходити до цієї проблеми — значило рахуватися з усіма можливими „випадками", що могли б „трапитися" в багатогранному політичному житті Польщі, Росії, Німеччини і т. ін., в тому розумінні, щоб мати на увазі й те, чого тобі суб'єктивно не хотілось би. Відповідаючи на люксембургіянські закиди суб'єктивізму, Ленін дав блискучий зразок

діялектично-об'єктивного ставлення питання. З приводу об'єктивної правомірности гасла „право на самовизначення" для Польщі він, між іншим, сказав: „Безперечно, відбудова Польщі до падіння капіталізму конче неймовірна, але не можна сказати, щоб вона була абсолютно неможлива, щоб польська буржуазія не могла, за певних комбінацій, стати на бік незалежности і т. д.

І російська с.-д. ніяк не звязує собі рук. Вона рахується з усіма можливими, навіть з усіма взагалі комбінаціями, що їх можна мислити, коли виставляти в своїй програмі визнання права на самовизначення націй.

Ця програма ніяк не виключає того, щоб польський пролетаріят ставив своїм гаслом вільну й незалежну Республіку Польську, хоч би навіть імовірність здійсненности цього до соціялізму була б зовсім мізерна" (Ленін, т. 4). З другого боку, об'єктивна безстороння аналіза не заважає проведенню вірної класової лінії (що була суб'єктивним прагненням люксембургіянців); навпаки — це єдина передумова дійсного проведення класової лінії.

„Ця програма вимагає лише того, щоб дійсно соціялістична партія не розбещувала класової свідомости, не затьмарила класової боротьби, не дурила робітничу класу буржуазно-демократичними фразами, не порушувала єдности сучасної політичної боротьби. Саме в цій умовині, за якої тільки й визнаємо ми самовизначення, полягає вся суть".

Суб'єктивною аналізою польські с.-д. звязали собі руки в нац. питанні, вона закривала їм очі на певні факти нац. руху. Дорого довелося заплатити історії за те, щоб вона розвязала руки й розкрила очі, щоб зрозуміти свої помилки та зрозуміти дійсність.

Другий бік невірного розуміння люксембургіянцями категорії об'єктивного відбився в дискусії в справі так званої „здійсненности чи не здійсненности" гасла „право на самовизначення". Найбільш чітко висвітлювалося це питання в дискусії підчас імперіялістичної війни, але воно стояло й підчас обговорення програми РСДРП в перші роки XX ст. Люксембургіянці, базуючись на об'єктивній аналізі, доводять, що гасло „право на самовизначення" за капіталізму, а тим паче за імперіялізму, „нездійсненне", не наукове, утопічне. Або, як говорили польські с.-д., „проголошене серед пролетаріяту гнобительських націй, як гасло, що розвязує національне питання, це гасло дає змогу соціял-імперіялістам доводити ілюзорний характер цього гасла й виставити боротьбу проти національного гноблення, як історично невиправдану сантиментальність, і, таким чином, підірвати довір'я пролетаріяту до наукової обґрунтованости нашої с.-д. програми". (Тези про імперіялізм та нац. гноблення. Підкреслення наше). Пятаков дорівнював „право на самовизначення" в умовах імперіялізму

до права мати на Марсі кілька сот тисяч десятин землі, бо не можна з об'єктивних причин здійснити це право. Як слушно зауважив з приводу такого підходу ще Кавтський (коли він був ще Карлом, а не карлою, і ходив ще без ревізіоністського горба) в ст. „Finis Polonia", такий „об'єктивізм" що до капіталізму означає — „щось чекати від капіталізму, тимчасом як від нього треба вимагати". Такий „об'єктивізм" може легко стати базою для пасеїзму та для об'єктивного опортунізму, що якраз і трапилося з люксамбургіянцями в національній справі.

1902 року в ст. „Аграрная программа Руск. С.-Д." Ленін з приводу здійсненности вимог пише, що, коли їх розуміти не в значінні їхньої загальної відповідности „інтересам суспільного розвитку", а в значінні того, чи відповідають вони „даній кон'юнктурі економічних та політичних умов, такий критерій був би цілком невірний". Саме такого критерія вживали люксембургіянці, доводячи „ілюзорність, нездійсненність, суб'єктивізм та утопізм" права на самовизначення.

Люксембургіянці потрапили в прикрий суб'єктивізм у дуже серйозному питанні, в питанні про націоналістичні настрої в робітничій класі.

Звернімося знов до польських с.-д. У „тезах", що ми їх неодноразово цитували, є надзвичайно цікаве що до цього місце.

„Польський пролетаріят ніколи не вважав за свою мету національну незалежність. Він виник на ґрунті капіталістичного об'єднання всіх 3 частин Польщі з Австрією, Німеччиною та Росією і провадив боротьбу за демократію, за поліпшення свого економічного становища, за соціялізм у рямцях історично даних держав спільно з пролетарями всіх інших націй. Він прагне знищити не дані державні рямці, а саму державу, як орган класового та національного гноблення.

Тепер, на підставі досвіду світової війни, висовувати гасло незалежности, як засобу боротьби проти національного гноблення, було б не тільки шкідливою утопією, а й запереченням початкових основ соціялізму. Це гасло значило б прагнення утворити нову імперіялістичну державу — державу, що намагатиметься підкорити та гнобити інші народи.

Єдиним наслідком такої програми було б послаблення класової свідомости, загострення національних противенств, збільшення небезпеки нових війн".

Імперіялістична війна довела польським с.-д., що зовсім не потрібно мати надзвичайної фантазії та уміння гадати на „кавовій гущі", щоб вважати за можливе виникнення в наслідок війни капіталістичної польської держави. Вони в тезах з такою можливістю вже рахуються й намічають відповідну тактику. Але характерно, що вони до цієї тактики знов пристосовують аналізу ідеологічного стану польського

пролетаріяту. Він „ніколи не вважав за свою мету національну незалежність, він прагне знищити не дані державні рямці, а саму державу". Невже це так і було? Невже серед польського пролетаріяту не мали місця національні, шовіністичні настрої? Адже у відозві з приводу початку війни 1914 року, виголошеній спільно з ППС, зазначалося, що деякі прошарування польського пролетаріяту заражені шовінізмом? Чому польські с.-д. не намічають у своїй аналізі цього об'єктивного факту? — Тому що вони мають бажане за дійсне.

Наведімо ще один приклад дійсного Ленінового об'єктивізму. З приводу оцінки ідеологічного стану пролетаріяту підчас імперіялістичної війни він говорить: „Не в тім сила, чи визволиться до соц. революції $^1/_{50}$ чи $^1/_{100}$ дрібних націй, а в тім, що пролетаріят за імперіялістської доби силою об'єктивних причин поділився на два міжнародні табори; з них одного розбещено крихтами зі столу великодержавної буржуазії, між іншим і від подвійної чи то потрійної експлоатації дрібних націй, а другий не може визволитися сам, не визволяючи дрібних націй, не виховуючи маси в антишовіністському, себ-то антианексіоністському або „самовизначенському" дусі. Цей найголовніший бік справи ігнорують польські товариші, що розглядають речі не з центральної за доби імперіялізму позиції, не з погляду двох таборів міжнароднього пролетаріяту" (Ленін, 19 т. Підкреслення наше).

Відношення до національних рухів за умов імперіялізму, як останнього етапу капіталізму, щільно звязане з теорією пролетарської революції. В звязку зі своїм специфічним трактованням ролі пролетаріяту в революції, люксембургіянці логічно доходили до негації національного момента, до легковаження національних рухів.

Тут ми зустрічаємося ще з одним парадоксом. Роза, що ніяк не може собі уявити процес продукування (поширеного) в „чистому капіталістичному суспільстві, що ставить крах капіталізму, як економічну передумову соціялістичної революції, по суті в залежність від „3-х осіб", — процес пролетарської революції абстрагує від „3-х осіб", себ-то від селянських та колоніяльних мас. Це знов таки більше що до методології, теорії люксембургіянства, бо на практиці Роза, побачивши величезне значіння селянських мас у революції, примушена була рахуватися з ними, як з революційним чинником, і закликала (1918 р.) до організації селянства біля революційних гасел, але це було вже за її теоретичною концепцією, це значило, що Роза починає міняти свій погляд на селянство.

Взагалі люксембургіянці уявляли собі соціялістичну революцію — як „чисту", пролетаріят — як суб'єкта цієї революції, як „чистого" суб'єкта. Деякі товариші (напр., тов. Альтер у статті „Роза Люксембург

о пролетарской революции" в „Под знаменем Марксизма") вважають, що в „селянському, національному та організаційному питаннях і в питанні про технічну підготовку революції Роза віддавала ще не малу данину старим соціял-демократичним традиціям". Ми вважаємо, що це не зовсім вірно. Так звані соціял-демократичні традиції в умовах передреволюційної обстанови визначали відмову від революції, органічне недовір'я до революції. Навпаки, недооцінка селянського, національного й інших питань у люксембургіянців визначала надто оптимістичне уявління про революцію, проваджену самим пролетаріятом. Тут, так би мовити, протилежні методологічні уставлення. Що вони об'єктивно можуть за конкретних умов дати однаковий результат — це зовсім інша справа.

Візьмімо ще один приклад. З приводу перших кроків соціялістичного уряду в РСФРР Роза в своїх критичних статтях „Die Russische Revolution" (відомо, що вона пізніше від поглядів, що їх тут розвивала, відмовилась, але це свідчило, що вона не відходить від своєї помилкової методології, яку ми тут аналізуємо) пише: „Соціялістичний суспільний устрій повинен і може бути лише продуктом історії, розмаїтого досвіду: „коли прийде пора", він з'явиться, як продукт живої творчости історії, подібно до органічної природи, часткою якої, зрештою, він є: їй властиво, водночас зі справжньою суспільною потребою, утворювати й засоби для її задоволення, водночас з поставленням завдання відкривати й можливість розв'язання його. Якщо це так, тоді ясно, що соціялізм відповідно до природи своєї не може бути викроєний і заведений за наказом.

Заходи негативного порядку можна декретувати, але будівництво, позитивну частину — не можна. Ленін знає це краще, малює це яскравіше, повторює це упертіше, аніж хто інший. Але він помиляється що до засобів: декрет, диктаторська влада фабричного наглядача, драконівські кари, панування терору — все це заходи, що тільки заважають відродженню. Єдиний шлях до цього — школа самого суспільного життя, необмежена, як найширша демократія, суспільна думка. Терор деморалізує".

Кожному зрозуміло, що об'єктивно ці погляди Рози являють собою проповідь стихійности, недооцінку керовництва процесами будівництва. За певних конкретних умов, до яких відносяться наведені думки Рози, це значило санкціонування руського „авось", провінціяльного головотяпства і взагалі пасеїстичної психології. Але тут знов безмірне довір'я до стихії соціялістичної революції, що сама переможе всі труднощі на своєму шляху.

Суб'єктивне, активне втручання до стихії (декрети, терор, драконівські заходи) — все це заважає „позитивній частині", будівничому процесові. Як відомо, кавтскіянці підходили протилежно: вони про-

рокували загибіль радянській республіці, бо, мовляв, Ленін та більшовики не зможуть у відсталій, некультурній країні „успішно закінчити експеримент". Вони просякнуті обивательським недовір'ям до революції, тим більше, коли вона відбувається в країні, що не пройшла школи капіталістичної культури, в тому числі й соціял-демократичного виховання.

Вище ми вже говорили про те, що другим боком „лівого" суб'єктивізму в трактованні революції є недооцінка сил пролетаріяту, пролетарської революції. Наведімо факти:

„Диктатура пролетаріяту в Росії, в разі, коли інтернаціональна пролетарська революція своєчасно не захистить її (Rückendeckungschafft) засуджена на (betäubenden Niederlage) „оглушливе падіння", проти чого доля Паризької Комуни повинна була б бути дитячою грою (Ein Kinderspiel). Як тільки закінчиться війна, тоді, безперечно, обидва суспільні шари з дрібної буржуазії та селянства, що сьогодні йдуть за (folgen) міським пролетаріятом, відразу в своїй переважній більшості відвернуться від нього (in den Rücken fallen werden)" (Spartakusbriefe, August 1917 J.).

Через деякий час наші „ліві" комуністи в дискусії про берестейський мир ставили питання так: „Усяка соц. революція, що почалася в даній країні, повинна неминуче прагнути до міжнародньої соціялістичної революції, як об'єктивно неминучої передумови власної перемоги і як об'єктивно неминучої кінцевої мети, розвиваючись та підпорядковуючи свої інтереси в напрямі інтересів розвитку цієї останньої" (Ст. в „Комуністі". Цитовано за Соріном). Точнісінько це ж саме писалося в „Spartakusbriefe"; див. ст. „Die brenende Fragen".

„Ліві" комуністи, поглиблюючи своє суб'єктивістичне трактування перспектив революції:

„на протязі найближчої весни та літа повинно (!) початися зруйнування імперіялістської системи"—

ставали на авантурницький шлях, звязуючи долю революції російської з перспективою світової революції, і договорилися до „странного и чудовищного": „В інтересах міжнародньої революції ми вважаємо за доцільне зважати на можливість втрати Радянської влади, що стає тепер чисто формальною" (З тез „лівих"). „Тепер"—себ-то після Берестя.

По суті теж саме ми знаходимо в „Spartakusbriefe" (Semptember, 1918 J.): „З гротесковим спаруванням Леніна і Гінденбурга було б погашено на Сході джерело морального світла (die moralische Lichtquelle).

Соціялістична революція на німецьких багнетах, пролетарська диктатура під залаштунковим управлінням німецького імперіялізму— це було б найбільш нечуване, що ми могли б пережити, і, зверх того, воно було б чистою утопією".

Таку нісенітницю видавати за об'єктивну аналізу можна лише засліпленому зненавистю до імперіялізму та приголомшеному безперспективністю революції в одній країні.

І те, і друге виникає з невірної оцінки дійсної ролі й дійсних об'єктивних можливостей пролетаріяту (суб'єктивного чинника) в соціялістичній революції (об'єктивному процесові).

IV. „ЯСНІСТЬ" АБО СПРОЩЕНІСТЬ ЛІНІЇ

В своїй критиці нац. поглядів Рози Ленін каже, що найбільш характерним для люксембургіянської методології є механічне протиставлення до поглядів супротивника — як засіб обґрунтування своїх поглядів. При чім тут знову виходить парадокс: бажаючи бути зовсім незалежною від поглядів свого супротивника, наприклад — ППС, Роза, ввесь час оглядаючись на нього — якщо він скаже „так", значить буде вірно, а скаже „ні", то, значить, навпаки, — по суті ставить себе в залежність від поглядів супротивника. Зокрема, оскільки ППС будувала свою програму так, щоб звязати націоналізм з соціялізмом, Роза твердить навпаки, що національно-визвольний рух нічого не має спільного з соціялізмом. Оскільки ППС заплутувала соціялістичну програму націоналістичними постулятами, люксембургіянці хочуть, щоб соціялістичний ідеал був „ясний, чистий", нічим не „закаламучений". Але, бажаючи „уяснити" справу, вони її спрощують. Це примітивне прагнення до „уяснення" справи призводило до того, що „дитячу наївність та нетерплячку видавалося за аргументацію", як сказав колись Енгельс на адресу бланкистів. Цей момент найбільш яскраво виступає в нац. поглядах люксембургіянства. Звернімося знову до фактів.

З „Економічної аналізи" польського питання: „Автономія царства Польського являє собою, таким чином, тільки відворотний бік того самого історичного процесу, що, скувавши Польщу та Росію в єдиний господарський механізм, поховав націоналістичний ідеал відродження Польщі. Її може бути здійснено лише як одну з часткових вимог загальної демократизації російської держави" (Резолюція II з'їзду ПСД 1907 р.):

Справа „ясна" та й „проста": історичний процес („его же не прейдеши") „скував" (щоб було міцніше та „ясніше") Польщу й Росію в єдиний (!) господарський „механізм" (!!). Значить, у політичному відношенні Польща теж буде „скована" в єдиний політичний „механізм". Тому націоналістичний ідеал відродження похований, а Польща увійде „автономічно" до політичного „механізму", до Російської держави, оскільки її буде демократизовано. Політика — це „відворотний бік" економіки, так само як соціялістична революція — „відворотний

бік" економічного краху капіталізму, а націоналізм пролетаріяту польського — „відворотний бік" його класового становища. Відповідно до такої теорії накреслюється програма польської с.-д. „Ця програма веде робітничу класу простим шляхом до його кінцевої мети, до перемоги соціялізму, і наближає той момент, коли, одночасно зі знищенням усякого гніту, буде раз і назавжди усунено й закріпачення польської нації та зведено на нівець культурний гніт". (Відчит редакції „Sprava Robotnicza" Цюрихському конгресові II Інтернац.).

Бажання мати „простий шлях" — характеристичне для стратегії й тактики люксембургіянства.

Історія „лівого комунізму", його різних варіяцій і модифікацій, надзвичайно багата на різні інциденти на цьому „простому шляху". Побачивши на шляху щось „не просте, не чисте, не пряме", лівий комунізм, презирливо оглянувши оте „не чисте" і т. ін. „лівим" оком, „просто і прямо", але не завжди „чисто", перестрибує... через національні рухи, через колоніяльні, селянські рухи, через жовті профспілки, через нац. визвольний етап китайської революції то-що. Перестребнувши, вони залишають позаду чи то попереду себе або невикористаного союзника, або непобореного ворога, а... найчастіше „одержують" покалічені ноги, а іноді й ленінового „ліхтаря" під „ліве" око (що трапляється лише з найкращими з „лівих" і що можна простежити в багатьох випадках у Рози). Наведімо ще низку прикладів. Характеризуючи перші етапи розвитку „пролетаріяту", Роза між іншим говорить: „Політична позиція соціялізму на тодішньому ступні його розвитку виразно виявлена лише в одному відношенні — в негативному відношенні до націоналізму, в її „чисто" міжнародньому характері" (Р. Л. „Пам'яти „Пролетаріяту"). Роза схвалює національний нігілізм „Пролетаріятців", не розуміючи, що він був органічно звязаний з аполітизмом, з „економізмом" пролетаріяту.

Ось зразок аполітичної ідеології „Пролетаріяту": „Суспільству нашому властиві тепер усі характеристичні риси буржуазно-капіталістичного устрою, дарма що відсутність політичних вільностей надає йому виснаженого й хоробливого вигляду але це сути справи не змінює". (З відозви „Роб. Ком. „Пролетаріят", 1882 року Підкреслення наше).

В іншому місці: „Ми раз і назавжди порвали з патріотичними програмами, не хочемо Польщі ні шляхетської, ні демократичної, і не тільки не хочемо, а й глибоко переконані, що завоювання Польщі народом є тепер абсурд" (з передової ст. „Равенства"). Аналізуючи розвиток „Пролетаріяту", Роза цілком слушно зауважує, що, оскільки „Пролетаріят" не поставив чітко проблем політичної боротьби, він не провадив майже ніякої роботи в справі боротьби з царатом. Але вона не розуміє, що національний нігілізм „Пролетаріяту"

був „відворотним боком“ його аполітицизму і, навпаки, в конкретних умовах царської Польщі національний нігілізм посилював, підводив непомітну підпору під аполітизм, а через нього „Пролетаріят“ не виріс у масову партію пролетаріяту, а за короткий час зійшов з політичної арени.

В „Тезах про імперіялізм і т. д.“ читаємо: „.. в передову епоху, коли соціялізм стає вже економічно можливим, але соціял-революційна класова боротьба ще не розпочалася, наш тактичний інтерес вимагає висовувати на перше місце ясне, нічим не затемнене гасло соціялізму, соціялістичної революції, як центральної ідеї, що поширює й загострює нашу боротьбу за часткові вимоги“.

Люксембургіянка Є. Бош була такої самої думки з приводу революції на Україні, кажучи, що не треба „заплутувати“ марксизм і „заплутувати“ „ясне“ соціялістичне питання національним питанням. Така ж сама була позиція „лівих“ — Пятакова, Бухаріна то-що.

Ленін ще до революції сказав, а революції 1917—1919 р.р. це підтвердили, що „хто чекає „чистої“ соціяльної революції, той ніколи її не дочекається, той революціонер на словах, що не розуміє справжньої революції“ (Ленін, т. 19, ст. 168).

„Простому“ шляхові до соціялістичної революції відповідає й „просте“ розвязання національного питання в соціялістичній державі.

Ще на II своєму з'їзді польські с.-д. з приводу форм розвязання нац. питання за соціялістичного устрою говорили таке-о: „Що до цих форм, то можна сказати лише, що національного питання за соціялістичного устрою не можна розвязати через утворення самостійних „держав“, але тільки через вільне об'єднання народів на ґрунті автономії кожної з них“.

Через 15 років польські с.-д. повторюють свою думку: „Ми не маємо також ніяких підстав гадати, що нація в соціялістичному суспільстві набуде характеру економічної політичної одиниці. З усіх передбачень видно, що вона матиме тільки характер єдности культури і мови“... (Тези).

Такий вигляд має нац. питання в спрощеній концепції про соціялістичну революцію та соціялістичну державу. Але діялектична дійсність ніколи не кориться „простим“ законам, не розвивається „простими“ лініями. Вона розвивається нерівномірно, „плутаними стежками“, різними „переходами“.

„Подібно до того, як людство може прийти до знищення клас лише через переходову добу диктатури гнобленої класи, подібно до цього — і до неминучого злиття націй людство може прийти тільки через переходову добу повного визволення всіх гноблених націй. тоб-то їхньої волі відокремлення“ (Ленін, т. 19, ст. 136).

V. ОБ'ЄКТИВНИЙ ХАРАКТЕР ТА СУБ'ЄКТИВНИЙ ЗМІСТ ЛЮКСЕМБУРГІЯНСЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

В певному розумінні можна сказати, що люксембургіянська методологія являє собою концентровану суперечність між суб'єктивними бажаннями її авторів та її об'єктивним значінням. На цьому робить наголос у своїй критиці люксембургіянства тов. Ленін, це ілюструє також тов. Бухарін і інші дослідники люксембургіянства. Це конче треба завжди мати на увазі. Ленін критикував Розу, як революціонера, що помилився в тих чи інших питаннях. Він намагався показати, що її суб'єктивна революційність, її революційна щирість на ділі приводять до нереволюційних результатів.

Але разом з тим люксембургіянство (ми не говоримо про різних його дійсних і гаданих епігонів) крок за кроком наближалося до ленінізму, більшовизувалося. Показати, історично це дослідити і тим самим реабілітувати погляди великих революціонерів від неправдивих оцінок та почасти й від свідомих і несвідомих наклепів — це має стати завданням історика-дослідника внутрішньої еволюції люксембургіянства. В той самий час воно, це дослідження, дасть нам змогу ще краще побачити величезне значіння для ідеологічного гартування пролетаріяту і СРСР, і капіталістичних країн, для його озброєння в боротьбі з капіталізмом і в будівництві соціялізму, значіння єдиновірної, наукової революційної інтерпретації та здійснення марксизму — Ленінової теорії, стратегії, тактики, практики. В світлі Ленінової аналізи ми бачимо всі суперечності, „методологічну трагедію" люксембургіянства.

Бажаючи ствердити детермінізм, воно дійшло до фаталізму. Бажаючи дати діялектичний підхід, воно потрапило в метафізичність. Бажаючи подати об'єктивну аналізу, воно вдалося до суб'єктивізму. Вважаючи, що обґрунтовує теорію краху капіталізму, люксембургіянство дійшло до протилежного. Маючи намір накреслити революційну перспективу, воно по суті затушкувало внутрішні суперечності капіталізму. Прагнучи угрунтувати активізм, воно створило ґрунт для пасеїзму. Вважаючи, що інтернаціонально виховує пролетаріят, воно об'єктивно сприяло зміцненню шовінізму в лавах пролетаріяту. Боючися допомогти своїй буржуазії, воно ллє воду на млин великодержавної буржуазії та феодалізму. Бажаючи дати ясну лінію революції, воно подало спрощену концепцію її, і т. д., і т. д.

Ми намагалися в цій статті дати лише схему, деякі вузли для дослідження методології люксембургіянства. І тому ми не могли обминути неминучого для кожної схеми деякого спрощення. Але ми бачили небезпеку, так би мовити, „олюксембургіянитися", тоб-то, пишучи про спрощенство, самому впасти в це. Ми застерігаємо, що, вивчаючи люксембургіянство на його окремих етапах, окремі про-

блеми, абсолютно потрібно всебічно, з обов'язковим історичним чуттям, аналізувати те або інше окреме твердження. Дослідники люксембургіянських поглядів у першу чергу повинні згадати, що сказала Роза в брошурі про „Пролетаріят“:

„Завдання історика й критика суспільних теорій було б по суті дуже поверховою і простою справою, коли б слова та поняття містили в собі однаковий ідейний зміст, так би мовити — в застиглому стані, коли б вони служили умовними означеннями завжди для одних ідейних вартостей. В дійсності відбувається протилежне, і можна в певному значінні сказати, дарма що це звучить і парадоксально, що ніщо не дає такого неясного уявління про духовне обличчя будь-якої партії минулого, як її власні слова“.

До 10-річчя Української Академії Наук

1918 року, в листопаді, наказом гетьмана Скоропадського було утворено Українську Академію Наук, але, оскільки через місяць не стало самої гетьманської влади, а потім почалася боротьба з денікінцями на території України, Академія Наук приступила до роботи фактично лише після 20-го року, а 14-го червня 1921 року її діяльність було оформлено в законодавчому порядкові статутом, затвердженим Раднаркомом УСРР.

Але, не зважаючи на те, що минуло майже сім років після затвердження Радянською владою статуту, фактично Академія Наук за новим статутом почала жити лише тепер. До цього часу вона більше користувалася старим наказом гетьмана, що, розуміється, не відповідав сучасному моментові й вимогам Радянської влади. Це була одна з причин ненормальности в роботі Академії Наук до цього часу. За положенням, затвердженим Раднаркомом, роботою Академії Наук керує Президія, а найвищим органом Академії, що керує всіма плановими науково-організаційними та господарськими справами Академії Наук, є Рада. До компетенції Ради належить: обговорення та затвердження плану роботи, контроля над виконанням, обговорення й прийняття бюджету та штатів, обрання та переобрання Президії, академиків, членів-кореспондентів, потвердження та подання на затвердження до Народнього Комісаріяту Освіти Президій Відділів, розгляд і затвердження звітів Відділів і Президій, а також і установ, що є при Раді Академії Наук. Складається Рада з дійсних членів Академії, затверджуваних Наркомосвітою, і з представників Наркомосвіти, що їх делегує Колегія Наркомосу.

Перший склад Академії, набраний за часів гетьманщини, розуміється, відбивав свою епоху. Можна відзначити, що до складу тих приблизно 80-ти академиків, що їх налічується в ВУАН, не притягнено значну частину старих наукових діячів, а також і молодших наукових робітників, що висунулися до й після революції. Умови, які створилися в ВУАН, були такі, що видатніші молоді наукові діячі не мали змоги не тільки висунутися, а й зарекомендувати себе своїми науковими працями, бо не мали змоги виявити своєї думки не тільки на загальних зборах Академії Наук, а й на зборах Відділів і в установах Академії. Це, розуміється, створювало атмосферу відсутности активности та бажання виявити свою наукову здібність.

До Академії Наук не було притягнено на академічну постійну штатну роботу й українських наукових діячів з поза Києва, а тим більш з поза меж Радянського Союзу, як і робітників наших планових органів. Так, не було притягнено наукові сили з Галичини, з усієї Західньої України, з Закарпаття, з Буковини, з Бесарабії і навіть з Кубани та інших українських земель СРСР. Що до притягнення до роботи ВУАН наукових робітників не української національности, то Академія Наук не вживала заходів до притягнення до роботи в Академії Наук усіх видатних наукових сил України для співпраці й утворення цілого українського наукового процесу.

Академія Наук не звертала ніякої уваги на наукову діяльність робітників з нацменшостей України; навпаки, дехто активно виступав навіть проти єдиної національної інституції в межах Академії—проти катедри єврейської культури. Навіть у такій простій формі, як рецензії та висновки, на праці інших наукових робітників, не зверталося уваги

на це, тимчасом як по всій Україні чим-раз більше поширювалася діяльність як окремих наукових робітників, так і наукових інституцій, катедр, інститутів та громадських наукових товариств і організацій. Звідси, розуміється, і питання якости. Академія Наук, висовуючи нових кандидатів до Академії, ні разу в своїх пропозиціях про надання тому чи іншому діячеві науки звання академика не висувала підставою його наукову роботу. Кандидатура майже завжди мала загальний характер. Серед висунутих кандидатів на члени Академії досить значне було число діячів, що їхня діяльність була звязана зі старим дореволюційним укладом і інтересами дореволюційної суспільної формації, що виходили з руйнованих уже пролетарською революцією засад псевдо-науки (історії церкви, права власности то-що).

За гетьманської влади до Академії Наук було притягнено значне число руських учених, що, тікаючи від Радянської влади з СРСР, зупинилися в Києві й через протекцію та накази гетьмана і його оточення ввійшли до складу Академії. Це стосується не тільки кваліфікованих, визначних наукових робітників, а й молоди, що себе науковою діяльністю не зарекомендувала, а зарекомендувала себе політичною антирадянською діяльністю і часто активною ворожістю до української культури та національного руху. При чім ніякого мотивованого обґрунтування в прийомі того чи іншого академика до складу Академії не було й складалося враження, що цей склад утворюється штучно, зовсім не з науковою метою. В усякому разі на притягнення українських наукових сил уваги не зверталося, що й відбилося в сучасному складі Академії Наук. Так, у теперішньому, більш-менш постійному, складі Академії Наук українських учених ледве на один-два голоси більше за половину, а тих академиків, що пишуть українською мовою,—не більше від двадцяти, хоч біля сорока з них і називають себе українцями. До Академії Наук майже не було притягнено робітників у галузі природничих наук. Це відбивало стан української науки, утворений ще за часів дореволюційних під режимом поміщиків і капіталістів, що штучно обмежували роботу Академії вузьким колом питань мовних, історичних, етнографічних.

Цілком зрозуміло, що політична громадська характеристика значної частини академиків, поруч із справжніми науковими силами, що віддано працюють на користь науки, була негативна; згадана частина тим чи іншим способом була звязана з антирадянськими урядами та партіями, з антирадянською діяльністю й почасти не порвала цих звязків до недавніх часів Тому не дивно, що іноді траплялися такі явища, коли телеграма, яку від імени Академії Наук з приводу 10 річчя Жовтневої революції належало надіслати на адресу ЦК КП(б)У, потрапила на адресу ЦК ВКП(б) і до того ж без постанови Ради або Президії („антиукраїнський жест"). Так само було ухвалено постанову надіслати телеграму до організаційного комітету в справі скликання Празького з'їзду вчених під головуванням академика Трубачевського, зовсім не погодивши з Управлінням Науки Наркомосвіти питання про доцільність участи Академії Наук у цьому з'їзді, дарма що загальні збори Академії Наук і визнали за потрібне раніше запитати Управління Науки Наркомосвіти; так, було ухвалено на загальних зборах постанову взяти участь у святкуванні ювілею Русової, що провадить за кордоном шалену кампанію проти радянської освіти; вибори Грабаря, відомого реакціонера, що провадить москвофільську політику в Галичині і не має жодної наукової цінности та відповідної кваліфікації; факти клопотання Академії Наук за тих, хто брав участь у контр-революційних організаціях, а також зносини з одвертими контр-революціонерами за кордоном; висування на посаду президента Академії засудженого судом України контр-революціонера Василенка; друкування творів академиків за кордоном у контр-революційних організаціях і, нарешті, останній виступ академика Єфремова в Ундівському „Ділі", де він ганьбить радянську Академію Наук та радянську освіту, і його передмова до історії України.

Що до характеру обрання кандидатів і дальшого оформлення їх в Академії Наук, то так само, як це було до останнього часу и у Всесоюзній Академії Наук, усі вибори кандидатів відбувалися поза межами широкої громадської уваги, не було прилюдного обговорення

кандидатів, їхніх наукових праць та світогляду, кандидатів не висовували наукові інституції або вищі учбові заклади, не обговорювалося їх у пресі, і суспільна думка українського наукового громадянства не мала ніякої можливости подати свої міркування з приводу наукової вартости того чи іншого ново-висуненого кандидата на члени Академії. Жодної з кандидатур, не зважаючи на статута, не подавалося на затвердження Наркомосвіти; тільки за складання штату подавалося відомості про новообраних академиків і на них загальним порядком виписувалося кошти.

Так само як Всесоюзна Академія стала нині на новий шлях, на новий порядок виборів академиків, Колегія Наркомосвіти УСРР передбачає поповнити склад ВУАН приблизно ще 20-ма академиками, відкриваючи відповідне число катедр. Очевидячки, вибори цих академиків буде переведено таким самим порядком, як це мало місце за виборів нових академиків до Всесоюзної Академії Наук, а саме: кандидатів висуватимуть наукові інституції та вищі учбові заклади, буде утворено комісії з фахівців і представників громадських організацій, що будуть попередньо обговорювати ці кандидатури; обговорюватиметься їх і в пресі і тільки після того буде переведено вибори на загальних зборах Академії Наук.

Новий радянський статут з самого початку відкрив перед Академією Наук широкий шлях до справжнього, звязаного з усім планом господарства й культурного процесу України, розвитку. Перед Академією з самого початку її існування було поставлено завдання творити нові наукові цінности, робити вкладки в дальший розвиток української культури, підносячи її на новий вищий ідейний щабель соціялістичного поступу, щоб, таким чином, вона зробилася дійсним центром української наукової думки, зайняла чільне місце серед наукових центрів закордону та СРСР і здобула певний авторитет у межах УСРР і в інших українських землях. Вона мала завдання охопити всі галузі знання й вивести українську науку з тих гуманітарно-фольклерних меж, де вона перебувала до того часу, переходити від національно-наукових завдань одночасно до завдань загальнонаукових, залучаючи всі — і українські, і неукраїнські — наукові сили до процесу творення української культури й стаючи дійсним центром наукової думки цілої УСРР. Вона повинна була звернути особливу увагу на розвиток тих наукових галузей, що мали стати за знаряддя й наукову базу для допомоги соціялістичному господарюванню Радянської Республіки, і тим самим перетворити наукову роботу Академії Наук в органічно-складову частину загально-будівничого соціялістичного процесу УСРР. Таким чином, Академія Наук повинна була притягти до свого складу, до участи в своїй роботі як робітників, що студіювали українську історію, українську мову й економіку — галузі науки й економіки, найбільш занедбані й найбільш у своєму науковому розвиткові затримані царською владою, так і робітників з інших галузей наукової роботи, маючи на увазі, що царат змагався знесилити науковий процес на Україні й ставив перешкоди науковій діяльності на Україні взагалі. Академія мала залучити до роботи всіх найвидатніших наукових робітників, що творять нові наукові шляхи, що працюють у справі соціялістичної перебудови України, в справі оволодіння робітниками й селянами всіми природними багатствами України.

На жаль, аж до останнього часу Академія Наук не стала центром всеукраїнської наукової думки, не зосередила навколо себе найкращі наукові сили України, не залучила їх до творення цілого українського наукового процесу, не стала ще дійсним авторитетом і впливовим центром наукової думки на Україні. Однією з її хиб було те, що безпосередньої й організаційної участи в творчому соціялістично-господарському та культурному процесі Радянської України вона в належній мірі не брала. Коли взяти таке величезне явище в соціялістичному будівництві України, як спорудження Дніпрельстану, ми побачимо, що хоч Академія Наук і утворила у себе спеціяльну комісію в справі розроблення з наукового погляду питань про Дніпрельстан та його використання в майбутньому, але комісія ця майже зовсім не звязалася з практичною роботою, що до спорудження Дніпрельстану та майбутнього використання його енергії, і активности в своїй роботі майже

зовсім не виявила. Питання піднесення врожайности, вивчення природних сил України — всі ці моменти пройшли майже цілком поза увагою Академії Наук.

Взявши наукову роботу Академії Наук загалом, ми побачимо, що вона розгорталася безпланово, нерівномірно що до всіх Відділів (це тоді, як плановість являє собою одну з основ соціялістичного будівництва). Тимчасом як лінія партії та радянської влади і роботи НКО робить наголос на розвиненні фізико-математичних наук, технічних наук, як практичних, так і теоретичних, Академія Наук у своїй роботі не звертала майже ніякої уваги на ці галузі науки. Тому розвиток наукової роботи Академії Наук не йшов тією лінією роботи, що нею йде соціялістично-господарський розвиток України. Так що до наук історично-філологічних, то Академія Наук зробила багато в справі вивчення української мови, в справі вивчення розвитку України. Проте, Академія Наук повинна більше уваги звертати на забезпечення всієї історичної й мовної бази українського культурного процесу. Справа мовознавства потребує дальшого посилення та видання термінологічних словників і словників живої мови, що вже тепер підготовляють ґрунт для складання повного тлумачного словника української мови. Справа українського письменознавства потребує збільшення уваги до наукового студіювання української культури, бо її ще й досі часто замінюється чисто фольклорним і не завжди радянським підходом. В Академії Наук майже зовсім не вивчається культур нацменшостей як України, так і союзних з нею народів.

Що до розвитку наук природничих та фізико-математичних, то слід визнати, що нині почалася вже досить широка робота в математичній галузі, почасти і в галузі хемічній, хоч тут ще й помічається багато матеріяльних перешкод. Що до ботанічних наук, то поруч з інституціями, що розгорнули широко свою роботу, є установи, що зовсім нічого не зробили. Тут також є і матеріяльні перешкоди, і незабезпеченість земельною площею. Сільсько-господарські, медичні й технічні науки ввесь час були цілком поза межами Академії Наук. Соціяльно-економічний Відділ Академії Наук теж не розвинув як слід своєї роботи: майже зовсім не розпочато вивчення економічних і фінансових наук та наук соціологічних. Що до вивчення радянського права, то увагу зверталося переважно на вивчення історії старого права. Так сталося через те, що ідеологічний характер робіт III-го Відділу виходив переважно з напрямів цих дисциплін за дореволюційних часів і зовсім не був звязаний з новою марксистською соціологією. Загалом треба сказати, що в Академії Наук вивчення явищ природи й життя суспільства йшло битими шляхами буржуазної ідеології, а не шляхом діялектично-матеріялістичного світогляду; зокрема, в галузі соціяльно-економічних наук і поготів усе йшло шляхом буржуазно-академічних традицій.

Саме відкриття нових катедр по Відділах, відкриття комісій то-що, відбувалося в Академії Наук без жодного плану. З тих трьох Відділів Академії Наук, що на них вона поділяється — Відділ історико-фізіологічний або перший, Відділ фізико-математичний або другий, Відділ соціяльно-економічний або третій — жоден на мав опрацьованого положення про свої права, функції й обов'язки; так само ніколи не опрацьовувалося планів робіт Відділів. Гальмувало роботу Відділів ще й те, що їхній склад обмежувався лише дійсними членами-академіками та іноді участю членів-кореспондентів на засіданнях. Ні директори установ, що належать ВУАН, за винятком лише деяких, ні керовники комісій та секцій, ні наукові співробітники — жодних прав у Відділах не мали й на розвязання справ у Відділах не впливали. А тому такі справи, як організація комісій, відкриття нових установ, вибори співробітників, видавнича діяльність Відділів, наукові командировки та відчити за них — відбувалися без участи, навіть з правом дорадчого голосу, наукових співробітників Відділів. Це, звичайно, усувало можливість колективного обміну думок як у наукових, так і в організаційних справах Відділів.

Негативно впливало на роботу й те, що кадр, до того ще й численний, наукових співробітників, які працюють по Відділах, та склад їх у комісіях поділявся на низку категорій, не введених в жодні юридичні та матеріяльні норми. Ніякими правовими нормами

вони не захищалися, наприклад, через профспілки, і одержували платню лише випадково, з науково-оперативних коштів. При Відділах Академії Наук існує ще низка установ, от як різні комітети, музеї, наприклад, кол. музей ім Ханенків, археологічний музей, музей антропології та етнології, інститут наукової мови. З них археологічний комітет не розвинув майже ніякої дослідницької роботи й фактично до недавнього часу всю свою діяльність зосередив на протиставленні себе Упрнауці Наркомосвіти в справі керовництва музеями, археологічними експедиціями то-що. Це призводило до зменшення наукового обсягу археологічного дослідження і навіть призвело до відриву Академії Наук від наукової діяльности. Це призводило до вишукування приводів до суто політичних виступів, я.., наприклад, постанова археологічного комітету про бойкот музею ім. Шевченка при Академії Наук.

Треба відзначити, що, поруч з уже розвиненим і широко забезпеченим ботанічним садом, де працює академик Фомін, є ще акліматизаційний сад академика Кащенюка, що вже дав достатні наслідки своєї роботи, але ще дуже мало забезпечений. Другий Відділ Академії Наук також має ботанічний сад академика Ліпського, що існує вже кілька років, але поки-що має, здається, самі лише насадження щальвії на садибі Академії Наук і навіть не забезпечений окремою земельною площею.

В лабораторії хемічної технології академика Шапошникова фактично нема ніякого устаткування, тимчасом як це єдина на Україні що до своїх завдань лабораторія.

Тепер до Ради Академії Наук подано вже проекта складення п'ятирічного плану наукової діяльности Академії Наук, розробленого віце-президентом Академії — академиком Воблим. Але що-до складання самих планів, то до них лише приступлено. В доповідній записці академика Воблого дуже добре розроблено й вказано всі потрібні для складання цих планів моменти. Тут передбачено й ув'язку між Відділами, і ув'язку з НКО, і ув'язку з іншими науково-дослідчими катедрами, що їх на Україні є понад сотню і що часто-густо ведуть паралельну з катедрами Академії Наук роботу. Очевидячки, складаючи плани і по Академії Наук, і по н.-д. катедрах, доведеться провести не тільки ув'язку, а, може, і систему об'єднання чи навіть закриття деяких паралельних катедр.

Зокрема що до роботи інституту української наукової мови, то він розвинув досить велику роботу, але в роботі його ще є багато певних хиб. Він ще не являє собою установи з науково-дослідчими завданнями, як це перед інститутом ставить НКО. Такі важливі справи, як робота бюра народніх матеріялів і центральна картотека інституту, не досить упорядковані й несвоєчасно та недостатньо поповнюються, недостатньо використовуються через брак відповідного темпу роботи, почасти через брак коштів. По деяких словниках помічається розбіжність лексичного матеріялу та повторність його, а це вимагає більше редакційного контролю й догляду з боку відповідних органів інституту. Надмірне число загальних словників — біля 34 — теж гальмує роботу інституту. Нового статута інституту ще не запроваджено в життя, а старий—1926 р., не відповідає ні функціям, ні завданням інституту. Відбивається на роботі інституту й невиконання фінансових зобов'язань тими, хто замовляє свої роботи інститутові. Нема й потрібної ув'язки з „комісією словника живої мови", що має завдання скласти тлумачного словника.

Що до видань Академії, то роботу цю ведеться фактично безпланово: установи Академії не знають напевне, скільки їм буде відпущено на видавництво, на яку чергу буде поставлено: авторського гонорару не виплачується. Силу коштів витрачається на переклад українською мовою, бо, як це зазначалося вище, значне число академиків не володіють українською мовою Загального плану не складалося. Відділи складали свої плани, і все це надсилалося до НКО, а НКО, залежно від фінансового стану, від відпущених коштів, викреслював ту чи іншу роботу й зазначав, які можна видати. Звичайно, і тут траплялися часто неприємності. Так, наприклад було надіслано до НКО працю „Парубоцькі товариства" – історія цехових братств. В НКО викреслили — нема, мовляв, чого друкувати про те, як збираються парубки та співають.

Що видавала Академія Наук? Це — записки Відділів, рисунки, записки лише монументального характеру, але жодного висвітлювання роботи Академії, жодної інформації про стан науки, пристосування науки до життя, до пекучих потреб соціялістичного будівництва країни. Їздять експедиції Академії, щось роблять, але цього ніде не висвітлюється: не тільки широкі робітничо-селянські маси нічого не знають, а й більш вузькі кола наукових робітників. Причини — перш за все брак плановости, господарности і брак конче потрібних коштів. Друга причина — друкарня.

Видавничу роботу значно гальмує друкарня. В друкарні, наприклад, нема латинських шрифтів, погано поставлено справу з графікою. Гальмується робота через те, що друкарня перебуває в руках орендаря, який робить тут усе, що хоче. Звичайно, в цій справі надзвичайна негосподарність.

Тепер що до звязку з Всесоюзною Академією Наук. Звязки майже виключно персональні, лише геологічний комітет має більш-менш постійні звязки. Один з академиків так характеризує відношення до Всесоюзної Академії: „вона Всесоюзна через те, що одержує гроші від всесоюзної казни". Академик Ольденбург у балачці з академиками Української Академії сам зазначив, що „мы смотрим на титул „Всесоюзная" только как на титул", а звідси, розуміється, і „все качества". Академія має звязок з закордонними Академіями, але через брак валюти, через обмеженість видавничої роботи Академії Наук цей звязок не дуже значний. Так, на всю Академію видавалося якихось 200 доларів на місяць. Це ставило, звичайно, Академію Наук у дуже скрутне становище: постійна заборгованість видавництвам за кордоном, неможливість передплачувати потрібну літературу то-що. Нема й апарату, що про це пильнував би. Лише останнім часом праці Української Академії Наук почали містити в закордонних довідниках. Обмін налагоджується безсистемно. В той самий час бажання звязатися, безперечно, є. Так, зоологічний музей протягом короткого часу звязався з низкою установ. Самий розподіл одержаної в обмін літератури провадиться досить хаотично, книжки потрапляють в інші установи і часто-густо зовсім зникають. Спеціяльної наукової бібліотеки Академія Наук не має. Та бібліотека Академії Наук, що є при ній, має характер публічний, не може задовольнити академяків та наукових робітників; не задовольняє вона і якістю.

Що до матеріяльного стану Академії Наук, то наведена нижче таблиця сама за себе говорить:

	25/26 р. р.	26/27 р. р.	27/28 р. р.
1) Зарплата	108924/178933	341271/235130	457142/300548
2) Науково-операційні потреби . .	42484/15000	163020/50000	204363/39000
3) Устаткування. .	28233/40310	163021/50000	248421/90000
4) Наукові екскурсії, експедиції. .	12227/8535	87955/14102	118690/14000
5) Видавництво . .	241913/60050	385952/69180	476217/81800
6) Господ. видатки	19743/13703	56149/22071	54399/25294
7) Капіт. ремонт будинків	34539/8000	65610/17500	45610/20000
	488063/324531	1,262978/457983	1,604842/570.642

Верхні цифри — це суми, що їх визначила Академія Наук у своєму кошторисі, поданому до Наркомосу, а нижні цифри — суми, що їх Академія фактично одержала. Дотації з Всесоюзного фонду становили в 26/27 р. 45 тис. карб. Останній 27/28 р. дав незначне збільшення, а в операційній частині (п. п. 2, 4) — навіть зменшення. Це був безпосередній наслідок кволої роботи самої Академії, а це, звичайно, відбилося й на якості роботи Академії.

Звичайно, рівняючи до фактичних потреб, це ще недостатні кошти, але, рівняючи до того, з чим починала свою роботу Академія, це вже досить значні кошти. В цьому виявилась виключна увага та пеклування радянського уряду що до матеріяльного стану та умов роботи Академії. Академії Наук було передано низку земельних ділянок, заповідників, помешкань, друкарень, книгозбірень, музейних збірок; Академії надано поштову регалію; самих академиків та співробітників було поставлено в особливі умови, а надто за часів громадянської війни, за доби військового комунізму (охоронні грамоти, академпайки, позакатегорійна оплата академиків, звільнення від військової служби співробітників). Це все ставило їх у привілейоване становище проти інших наукових співробітників, проти робітничо-селянських, червоноармійських мас.

Бюджет на новий рік передбачається: на зарплату 374 тисячі, адміністративні видатки — 100 тис. крб., устаткування—138 т. к., науково-операційні видатки—112 т. к., видавництво—251 т. к., а разом — мільйон три тисячі крб. Збільшення проти минулого року майже вдвічі, головним чином, коштом збільшення на операційні, видавничі, устаткувальні видатки. Це ще кошторис попередній, але приблизно таку суму й буде фактично відпущено. Якщо й можливі деякі зміни, то швидше в бік збільшення, а не зменшення.

На весні цього року на пленумі Ради було переобрано Президію Академії. На президента обрано було акад. Заболотного, відомого світового вченого, а на віце-президента—відомого академика Воблого.

Нині почувається, що робота Академії активізується, стає жвавішою. Академія ув'язується з загальним нашим соціялістичним будівництвом, розподіл коштів за бюджетом вказує на посилення науково-оперативної роботи. Вироблюється план роботи Президії, Відділів то-що, планується видавництво. Академія звязується з широкою суспільністю, робітництвом. Так, на святі Чернишевського, на урочисте засідання Академії, вперше було запрошено організоване робітництво міста Києва, що й узяло активну участь у святі.

Статут Академії, затверджений радвладою, цілком забезпечує внутрішню широку самодіяльність і широке самоврядування Академії. Передбачені довибори академиків, посилення катедр та матеріяльних засобів дадуть науковий авторитет Академії, а святкування десятирічного ювілею Академії, що відбудеться на весні 1929 року, бо цього святкування вимагає значіння Академії в нашій державі,—піднесе науковий і громадський авторитет Академії.

О. Полоцький

Шостий міжнародній конгрес історичний

Шостого серпня вдосвіта замаячили вже перед нами оксамитно-зелені береги услівського фіорду. Нарешті всміхнулася нам під золотистим промінням ранкового сонця і сама столиця Норвегії — Усло, вмиваючися з просоння в тихому плесі услівської пристани. Довгий гудок сирени — і кінцевої мети нашої подорожи нарешті досягнуто. Збираємося зараз же до секретаріяту конгресу, що сьогодні міститься ще в будинкові Норвезької Академії Наук. Завтра він працюватиме вже на місці самого конгресу — в будинкові услівського університету.

В невеличкому затишному будинкові Академії, захованому в садах східньої околиці Усло, приймає нас, сердечно вітаючи з приїздом, генер. секретар конгресу, Д-р Гакон Віґандер. Виявляється, що ми перші з чужоземців-конгресистів. Ну й гаразд. З Академії, віддавши наші картки президентові конгресу Гальданові Кутові, він же й президент норвезької Академії Наук, та невідмінному секретареві Академії — Олафові Брокові, поспішаємо на призначену нам кватиру в Студентському Будинкові Центральному. Будинок на прочуд чепурний, увесь у квітах, глибоко захований у затишному саду, робить враження якоїсь курортної дачі. Вірити не хочеться, що тут живе студентство, маючи за невеличку плату кімнатку з усім харчем. Таких будинків в Усло чотири — всі на суб-

венціях добродійних товариств, що обслуговують незаможні шари студентства. Заможні бо живуть коли не в студентських отелях, то на приватних кватирах.

Влаштувавшись у відведених нам кімнатах, збираємося з візитою до нашого посольства, де зустрічає нас, через відсутність тов. Колонтай, секретар посольства тов. Мирний. Разом з ним ідемо оглядати місто. Невеличке воно — всього не сповна 300.000 мешканців; нагадуючи своїм розташуванням нашу Ялту, місто вражає нас своєю культурною чепурністю, мереживом безконечних садів та квітників. Особливо приємне враження справляє на нас робітнича половина міста з двома типами робітничих будинків — одні масові гуртожитла, другі чотири-сімейні дачі. І перші, і другі однаково привітні, хоч, як роз'яснював нам тов. Мирний, система робітничих дач не приймається серед робітництва, що воліє мешкати в масових гуртожитлах; через це квартал дач, званий „сад-місто", нині здебільшого урядницький, не робітничий. Історично-культурних осередків чимало в Усло; чимало й чудових, художньо-архітектурних будівель: серед них перше місце займають будинок норвезького стортінгу та будинок університету разом з національною галерією та історичним музеєм. На прочуд гарні й околиці Усло, сполучені з містом електричними залізницями, з повік незабутніми краєвидами услівського фіорду; повно тут і старезних історичних пам'яток.

Цілий тиждень минув у нас за оглядинами міста, його пам'яток, його околиць. В межичасі побували ми й дома у проф. Олафа Брока, що запрохав нашу делегацію до себе, приглянулися й до внутрішнього культурного життя Норвегії, що живе нині палкими суперечками біля проблеми літературної мови для Норвегії. Тимчасом як частина норвезької інтелігенції цупко тримається „ріксмоль", с.-т. старих мовних традицій літературних, вироблених на данських зразках — так званої „мови королівської", поступова частина з проф. Г. Кутом на чолі намагається боронити громадянські права народньої норвезької мови, т. зв. „ляндсмоль", що нею нині користується більшість шкіл у Норвегії і що має серед художньої літератури таких митців, як лірик Вень'є та повістяр Гарборґ. До речи сказати, „ляндсмоль" набула собі в Норвегії права громадянства вже на початку XIX ст., коли письменник Австен складав для неї граматику. В 1870-их роках вона, однак, уступила місце для „ріксмоль", і тільки в XX ст. знову постало питання про повернення їй того права громадянства.

А тимчасом день за днем приносить з усіх усюд що раз нових конгресистів. Напередодні відкриття конгресу зібралися майже всі заповіджені учасники конгресу, що серед них можна було бачити не тільки старенських корифеїв історичної науки, а чимало й молоди, навіть студентів вищих університетських курсів, чимало й так собі гостей — членів сімей конгресистів. Загалом усіх учасників конгресу було біля 800. Серед них, коли не брати на увагу хазяїв конгресу — норвежців, найчисленніша була делеганія французька, що мала разом з Альжером 103 представників. Після Франції найбільш численно була репрезентована Німеччина з її 88 делегатами та Польща, що надіслала на конгрес 47 своїх представників. З інших значних числом делегацій треба згадати про італійську — 38, англійську — 37 та Сполучених Держав — 36. Загалом були репрезентовані на конгресі всі університетські країни. Були представники й від таких позаєвропейських країн, як Єгипет — 2 делегати, Аргентина — 2 дел., Бразилія — 3 дел., Канада — 2 делегати, Чілі — 2 делегати, Колумбія — 1 делегат, Японія — 1 делегат, Сіям — 1 делегат, Південна Африка — 2 делегати, Турція — 1 делегат, Уругвай — 2 делегати.

Наша радянська делегація з европейських країн була досить нечисленна. Тимчасом як Бельгія мала 14 делегатів, Чехословакія — 11 дел., Данія — 34, Естонія — 5, Фінляндія — 8, Греція — 3, Югославія — 3, Голяндія — 21, Румунія — 16, Швайцарія — 10, Еспанія — 13, Угорщина — 10, руську історичну науку репрезентували всього на всього 8 делегатів, українську — 2 делегати, білоруську — 1 делегат. Що-правда, заповіджених делегатів з нашого Союзу передбачалося більше, але, на жаль, не всі прибули на конгрес: з РСФРР не прибув проф. Тарле та проф. Пресняков, а з України не прибули ані проф. Федоровський, ані проф. Грушевський, хоч про їхні вельми цікаві доповіді

було заздалегідь оголошено; не прибув і проф. Слабченко. Врешті, не всі й ті, що прибули, читали свої доповіді. З РСФРР, наприклад, не читав проф. Лукін, з БСРР — проф.Пічета. Безперечно, це явище вельми негативного характеру. Наша українська історична наука, не говорючи вже про руську, на ділі могла дати два-три десятки видних учених і в два рази більше наукового молодняка, і тим самим більш реально, аніж інші країни, що понадсилали чимало й студентства, репрезентувати свої досягнення. Тимчасом, через обмежене число командировок, не зважаючи на всю науковість виголошених доповідей, могло скластися зайве й хибне враження начеб-то убогости наукових наших сил.

Отже, на майбутнє нам треба більш уважно ставитися до нашого представництва на наукових закордонних з'їздах, тим паче, що участь у таких з'їздах має величезне значіння для справи як безпосередніх наших наукових звязків, так і для самого визначення місця нашої науки серед чужоземних наук світу. А що справді велетенське значіння мають взагалі наші культурні звязки з закордоном, про те ще раз говорити тут нема чого. Я вже відзначав ту цілковиту непоінформованість закордону про наш культурний доробок, ті брехливі вигадки, що їх, через брак нашої інформації, поширює біла та жовтоблакитна еміграція. І всі ці вигадки закордон сквапливо сприймає і ними живе, не знаючи, що на ділі у нас твориться. Та й звідки ж йому знати, коли наших праць не то що не перекладається чужоземними мовами, а й не поширюється через обмін з закордоном, коли на закордонних з'їздах, мов біла птиця, тільки час від часу вирветься невелика частина наших учених? Отже, не дивно, що в історичних підручниках за кордоном пишуть про нас, як про „природне явище служилих людей та ремесників доби середньовіччя, повних нахилу до руйнації та мучеництва, зі в спадок від Достоєвського одержаною вірою в прихід тисячолітнього царства". Адже чистісінько таке піднесено услівському конгресові в збірнику зразків західньо-европейської дидактики! (див. Report on Nationalism in Nistory textbooks, II ст. 33). Треба сподіватися, що отакі „квіточки" не попадуть більше до матеріялів педагогічної комісії міжнароднього комітету історичного, що надрукував цим разом отаке!.. Треба сподіватися, що в майбутньому західньо-европейські вчені взагалі не повірять більше наклепам нашої еміграції, як не повірили вже цим разом виступові білоемігранта проф. Ростовцева, що з'явився на конгрес від імени американського університету в New Heven і вмістив у норвезькій газеті Aftenbladet від 15 серпня з нагоди обрання проф. М. Покровського на члена президії конгресу жахливо брехливе інтерв'ю про стан нашої радянської науки, ще й з особистими випадами проти проф. М. Покровського, на що дістав належну відповідь не тільки від наших позапартійних радянських учених у тій же самій газеті та в інших, а й від самого конгресу. Від імени конгресу президент Кут змушений був в урядовому часописі Aftenposten заплямувати виступ проф. Ростовцева, як негідний для члена конгресу, підкреслюючи значіння присутности проф. Покровського не так навіть як представника радянского уряду, а як відомого на ввесь світ ученого.

Як уже було сказано, наша радянська делегація на конгресі була одна з найменш численних. В її складі за головуванням проф. М. Покровського були такі вчені: з Росії — проф. М. Покровський, як представник Комуністичної Академії й одночасно уряду РСФРР та Союзу, проф. Волгін та Преображенський від першого московського університету, проф. Лукін від Т-ва „Историк-Марксист", проф. Дубровський від Міжнароднього Аграрного Інституту, проф. Козмінський від Рус Асоціяції Дослідчих Інститутів соціяльних наук, проф. Богаєвський від ленінградського університету та проф. Адоратський від Центр. Арх. Управління РСФРР; з України — проф. М. Яворський від Харківського Наукового Товариства та Українського Інституту Марксизму, проф. В. Юринець від Укр. Інституту Марксизму; проф. М. Грушевський від УАН, проф. Федоровський від Інституту Народньої Освіти в Харкові та проф. М. Слабченко від Інституту Народньої Освіти в Одесі не прибули. З Білоруси прибув проф. Пічета.

Вже цей перелік показує, як замало було репрезентовано на конгресі нашу науку. Не тільки не було репрезентовано найважливіших наукових наших установ, а й наукових

ділянок, через що секції конгресу навіть у четвертій частині не мали наших доповідачів, тимчасом як кожна з европейських націй намагалася заповнити всі секції своїми доповідачами та ще й стільки гостей надіслала: ці гості збільшували собою секційні авдиторії, збираючися по черзі в тій чи іншій залі, де читав її делегат, щоб нагороджувати його оплесками, в разі неприємної мовчанки.

Що-правда, вага нашої радянської делегації, не зважаючи на її нечисленність, все ж таки на конгресі почувалася достатньо, дякуючи хоч би серйозності наших доповідей. Через це й було обрано до Президії конгресу голову нашої спільної радянської делегації — М. М. Покровського, через це й було забезпечено наше представництво від РСФРР та України в міжнародньому комітеті історичному, через це, нарешті, і було шановано представників як руської, так і української делегації запрошенням на такі офіціяльні прийоми, де бували тільки по одному представнику від окремих великих націй та відомі корифеї історичної думки. Але куди б більша була вага нашої делегації, коли б кожна наша союзна республіка надіслала бодай по стільки делегатів, скільки дала невелика Румунія, не говрячи вже про Польщу. А тимчасом наш Союз дав усього 11 делегатів і то тільки з західньої своєї половини, дав, нарешті, спеціялістів з усенького Союзу тільки для чотирьох секцій, замість хоч би по одному з кожної республіки для всіх 16 секцій.

Конгрес відкрився 14 серпня вранці в прегарній університетській залі, в присутності норвезького уряду, цілком діловим характером, без усяких привітань, короткою промою президента конгресу проф. Кута, після чого негайно почалися доповіді пленарного засідання. Першим читав проф. Кут на тему „Проблеми національної ідеї за новітньої доби", другим — французький абат Бодріляр з Парижу на тему „Релігійна психологія Людовика XIV", третім — німецький проф. Бранді з Ґетінгену про „Кароля V та володіння світової держави", за ним — бельгієць проф. Піреннь з Gaïd про „Поширювання ісляму в середньовіччі", нарешті — проф. Кайдер з Вашінгтону про „Сучасний стан американської історичної науки в її дослідженні цивілізації до 1492 р.". Цим перше пленарне засідання закінчилося і по обіді негайно почалися засідання секцій.

Усіх секцій, як сказано, було 16, а саме: секція допоміжних наук, архівна та публікації текстів, друга — передісторична та археологічна, третя й четверта — історія старого світу, п'ята — історія середньовіччя, шоста — новітня історія Европи, сьома — історія Америки, Далекого Сходу та колонізації, восьма — історія релігії та церкви, дев'ята — історія права, десята — історія соціяльно-економічна, одинадцята — історія наук і літератури, дванадцята — історія мистецтва, тринадцята — методологія історії, чотирнадцята — викладання історії в школах, п'ятнадцята — історія північних народів, шістнадцята — національне питання. Крім того, були окремі секційні засідання, присвячені питанням іконографії, історії війська, історії медицини.

Треба визнати, що секція національного питання, хоч і невеличка — доповідей тут відбулося всього 10, переважно польських, — стояла в центрі уваги всього конгресу і своїми відгуками проходила червоною ниткою по всіх секціях, бо надзвичайно багато ваги надавалося цій проблемі на всіх засіданнях. Адже не випадково конгрес почався доповіддю президента Кута на тему про національне питання. Не випадково, нарешті, майже всі доповіді шостої секції були виразно просякнуті цим питанням, головним чином — доповіді поляків, німців та французів. На жаль, ми жодної доповіди, присвяченої безпосередньо національній проблемі, не спромоглися поставити. Довелося нам обмежитись тільки окремими виступами з нагоди окремих доповідей, як це було, наприклад, після лекції проф. Кута, коли забрав слово я, підкресливши значіння класової боротьби в розвиткові національної свідомости.

Наша союзна делегація виступила зі своїми доповідями в отаких секціях: проф. Адоратський у секції допоміжних наук на тему — „Архівна справа в РСФРР", проф. Богаєвський у секції стародавньої історії на тему — „Глиняні божища мінойської Крети", проф. Дубровський у секції нової історії на тему — „Селянський рух у Росії XX стор.", проф.

Преображенський у секції історії релігії на тему —„Реалістичні явища первісних вірувань", проф. Волгін у секції соціяльно-економічній на тему —„Соціялізм та егалітаризм в історії соціяльних теорій", проф. Козмінський у тій самій секції на тему —„Англійське село тринадцятого сторіччя"; наостанку в тій же таки десятій секції зачитав я мої дві доповіді, одну на тему —„Західньо-европейські впливи на ідеологічне оформлення соціяльного життя на Україні половини XIX сторіччя", другу про „Емський акт 1876 р". проф. Покровський читав свою доповідь на пленарному засіданні кінцевого засідання на тему — „Початки руського абсолютизму з погляду історичного матеріялізму". Проф. Лукін та Пічета не зачитали жодної доповіди, а проф. Юринець свою доповідь на тему —„Головні течії в сучасній українській літературі" читав у секції історії літератури.

Отже, з усіх 16 секцій наша делегація разом репрезентувала тільки п'ять; з того руські історики виступали в чотирьох секціях з шістьма доповідями, а українські в двох з трьома доповідями. Мали ще зачитати дві доповіді проф. Федоровський, одну в секції передісторії на тему —„Бронзова культура на Україні на основі нових дослідів", а другу в секції середньовіччя на тему —„Пам'ятки з доби переселення народів на Україні" та проф. М. Грушевський одну доповідь у секції нової історії на тему —„Україна й політична ситуація Східньої Европи в середині XVII ст.". Тези цих доповідей було оголошено в „Resumés des communications présentes au congrés", але, як сказано, обидва доповідачі, на превеликий жаль, не з'явилися на конгрес, а через це й відпали вельми цінні реферати їхніх найновіших дослідів, як відпала доповідь і проф. Слабченка з Одеси про Запоріжжя XVIII ст.

Як сказано, в центрі уваги конгресу стояло національне питання. Спочатку окремої секції для національного питання не передбачалося. Її утворено щойно напередодні конгресу, головним чином заходами польської делегації, що заповнила цю секцію своїми доповідями. З них слід відзначити такі, як проф. Валек-Чарнецького з Варшави про „Проблему національности в стародавній історії", проф. М. Гандельсмана з Варшави про „Проблему національности в історії середніх віків" та проф. Дембінського з Познани про „Проблему національности в новішій історії"; цікаві були також доповіді проф. Штейнакера з Інсбруку на тему —„Держава, народ, батьківщина в розвитку романсько-німецьких націй" та проф. Айзенмана з Парижу про „Деякі нові моменти в ідеї національности".

Але й поза цим, коли б навіть не було організовано секції національного питання, ця проблема червоною ниткою проходила майже по всіх секціях. Цій проблемі почасти було присвячено й другу доповідь проф. Кута в секції нової історії на тему — „Значіння класової боротьби в історії", з приводу якої довелося виступати мені в дискусії, доповідь у тій же таки секції проф. Опкена з Мюнхену про „Німецькі впливи в европейському національному русі XIX ст.", доповідь проф. Србіка про „Німецьку єдність років 1815—1866, як европейську проблему", доповідь проф. Войтковського з Познани на тему —„Польща, слов'янофільство і панславізм XIX ст.", проф. Кпаковської з Познани на тему — „Франція, Пруси і польське питання 1848 року" і т. д.; їй було присвячено третину доповідей і на пленарному зібранні, між іншим, проф. Кута та проф. Бранді, про які вже була мова, і, нарешті, проф. Каліссе з Риму на тему —„Єдність Італії в історії формування".

Та це й не дивно. Серед сучасного напруження національних чвар на Заході, що дуже відчувалися й на конгресі, в першу чергу між французами та поляками, з одного, і німцями — з другого боку, серед боротьби за своє існування таких національних державних новотворів, як Польща, Угорщина, Чехословаччина то-що, національне питання мимоволі приковує до себе увагу й зацікавлення, примушуючи шукати в науці всіляких засобів для оборони тих чи інших національних інтересів. Недаремно цьому питанню з боку методології в минулому році було присвячено спеціяльну історичну конференцію в Франкфурті, скликану Міжнародньою Асоціяцією Культурного Співробітництва, де німці, італійці та поляки разом з французами сперечилися, шукаючи розвязання проблеми рухової сили національного розвитку.

Зрозуміло, що в методології розроблення цього питання, як і взагалі інших доповіданих на конгресі проблем, неподільно панувала виразно буржуазна ідеологія. Це особливо позначалося в секції методології історії, що для неї немов за резюме став красномовний доклад проф. А. Допша з Відня, зачитаний на кінцевому пленарному засіданні на тему — „Натуральне та грошове господарство в світовій історії". Тут відомий дослідник під сплески авдиторії об'явив явно ворожий похід проти історичного матеріялізму, що його на тому ж таки пленарному засіданні так блискуче боронив у своїй доповіді проф. М. Покровський. Це позначалося зокрема і в секції викладання історії, що в основу її праці було покладено висновки пацифістської церковної організації Universal Christian Conference of life and work. World Alliance for promoting international friendship threng the churches, що піднесла конгресові „славнозвісний" свій Report on Nationalisms in History Sextbooks, про що вже була мова. Ідеалізм і націоналізм, два провідні гасла цієї виразно буржуазної ідеології, так і били ключем у цих двох секціях, черпаючи своє надхнення з секції національного питання та з історії церкви й релігії, розливаючися широко по всіх інших секціях. Отже не дивно, що нам на практиці доводилося зустрічати в німецьких університетах, як цілі роки присвячується на Заході семінарському розробленню іконографії та історії релігії, коли на конгресі вони посідали таке чільне місце.

І справді, не сама німецька школа, а загалом усі західньо-европейські школи пильно акомпанують мотивам скаженого націоналізму та шовінізму, мотивам релігійної містики, що ними живе сьогодні не сама тільки Італія. Про це наочно свідчили не тільки зібрані Universal Christian Conference „квіточки", — про це свідчили й доповіді згаданих вище секцій, де проф. Люїчі Кредаро з Риму рекомендував свої рецепти, як виховувати молодняк у націоналістичному дусі, читаючи доповідь про „Значіння націоналізму в викладанні історії", або проф. Оляр з Парижу з аналогічною доповіддю на тему — „Патріотизм у викладанні історії", або проф. Бертрам з Гіссену, читаючи про „Новий тестамент та історичний метод". Що-правда, в секції методології були й такі цікаві доповіді, як проф. Галецького з Варшави на тему про „Поділ історії на хронологічні періоди" або проф. Терне з Обу про те „Чи справедливо говорити про історичні періоди", але вони чомусь то промайнули без широкого зацікавлення.

Само собою зрозуміло, що за такого „ухилу" конгресу питання зовнішньої політики й собі мусило забирати чимало місця в доповідях конгресистів. Секція нової історії в першу чергу цікавилася цим питанням, маючи в центрі такі доповіді, як проф. Тарне з Обу про „Пилипа II і Дон-Жуана Австрійського", проф. Меєра з Гетінгену про „Якова I з Англії", проф. Гецевича з Парижу про „Тільзіт та Ерфурт", згаданий уже доклад проф. Србіка про „Проблему німецького об'єднання", проф. Кпаковської з Познани про „Францію, Пруси та польське питання 1848 р.", проф. Ангіяля з Будапешту про „Політичні взаємини Англії та Австро-Угорщини 1848—1851 років", проф. Паже з Парижу про „Взаємини Франції та Росії 1860 р.", проф. Братіяну з Букарешту про „Російсько-румунські відносини за війни 1877—1878 р.", проф. Кібаля з Праги про „Дипломатичні заходи чехословацької держави" і т. д. Таке помічалося і в секції середньовіччя. Зате дуже дбайливо було обминено всі питання, що стосуються до світової імперіялістичної війни 1914 р.; було цілком знехтувано й питання історії робітничого руху та соціялізму.

Що-правда, чимало уваги було віддано й аграрному питанню, що помічалося переважно в секції соціяльно-економічній. Це питання було порушено в доповіді проф. Теодора Меєра з Праги в темі „Основні явища економічно-історичного розвитку", в доповіді проф. Булля з Усло на тему про „Робочий план для студій розвитку соціяльних норм селянської спільноти", в доповіді проф. Тименецького з Познани про „Історію соціяльного руху Східньої Европи в середньовіччі", в доповіді проф. Блока зі Страсбургу про „Проблему аграрної системи французьких поселенців", проф. Рутковського з Познани про „Генезу дуалізму в аграрній еволюції Европи наприкінці середніх віків".

проф. Шеллера з Роттердаму про „Аграрну індустрію XVII — XVIII ст.“, проф. Пацельта з Відня про „Землеволодіння та селянське право розпорядку“. Але ці доповіді дбайливо обминали всілякі проблеми класової боротьби та революційного руху, як взагалі уникали і всі інші жодних бодай натяків на революційні події. Досить буде відзначити, що навіть про Велику Французьку Революцію ніде не згадувалося на конгресі, хіба тільки в доповіді проф. Маріона з Парижу про „Пісні за часів французької революції“ та в доповіді лікаря Лявастіна про те, що більшість її діячів, як це доводив Тен, були психічно анормальні люди.

Видима річ, що такий „ухил“ праць конгресу, що, замість секції історії робітничого руху та соціялізму, поставив секцію історії релігії, почасти випливав з того, що на конгресі, не рахуючи невеличкої радянської делегації, марксистів-істориків не було. Що-правда, Норвегія все-таки мала двох — це проф. Кут і проф. Буль, обидва члени норвезької соц.-дем. робітничої партії. Проф. Кут, президент конгресу, зачитав навіть окрему доповідь у секції новітньої історії на тему — „Значіння класової боротьби в новітній історії“, де намагався, спираючися, головним чином, на явища селянських рухів, довести, що класова боротьба, як змагання однієї підлеглої класи вирватися з власного поневолення, впливає не тільки на розвиток соціяльних відносин та політичного устрою, а й служить засобом національного самовизначення — як культурного, так і політичного. Але, крім цих, досить невиразно виявлених що до марксистського методу, доповідачів, комітет для скликання конгресу, на чолі з тим же таки проф. Кутом, чомусь то не запросив навіть таких сумирних „марксистів“ в історії та економіці, як Гільфердінг, Оппенгаймер, Купов, Кавтський, дарма що чимало й з них посідають професорські катедри. Очевидячки, навіть їхній октройований „марксизм“ не до серця буржуазній европейській науці.

Зрозуміло, що за таких умов невеличка група радянців-марксистів, розпорошена серед шістнадцяти секцій конгресу, губилася цілком серед ідеологів буржуазної науці, не встигаючи навіть стежити за працями конгресу, хоч, що треба визнати, доповіді радянської делегації були одні з найбільш ділових, обґрунтованих і науково-витриманих праць, доповіджених конгресові. Про це свідчить хоч би те явище, що при повній відсутності з нашого боку „збирання авдиторії“, все-таки зацікавлення слухачів на секційних доповідях радянських учених завжди можна було бачити: десятків два-три, а то й більше, слухачів, зважаючи на практику відвідувань засідань конгресу, були аж надто задовільною нормою.

Конгрес закінчився 18 серпня вранці другим пленарним засіданням конгресу, де було заслухано доповіді: проф. Каліссе з Риму на тему про „Італійське національне об'єднання в процесі його історичного формування“, проф. Допша з Відня про „Натуральне та грошове господарство в світовій історії“, проф. Покровського з Москви на тему — „Походження руського абсолютизму з погляду історичного матеріялізму“, проф. Голянда Розе з Кембріджу на тему — „Наполеон та його політичні взаємини зі Сходом“, проф. Зелінського з Варшави про „Людину старого світу й модерної доби“, проф. Йорги з Будапешту про „Взаємини між Сходом та Заходом в середньовіччі та погляди на ці взаємини“. Треба визнати, що доповіді ці, за виїмком доповіди М. М. Покровського, нічого по суті нового не дали; не дивниця, отже, що авдиторія слухала їх з недвозначною байдужістю, не зважаючи на вельми велику красномовність доповідачів.

Перед закриттям конгресу відбулося засідання сеньйорів делегацій, де й погоджено було, щоб черговий, себ-то VII, Світовий Конгрес Історичний відбувся у Варшаві. Цього особливо домагалися, підтримуючи прохання польської делегації, французи та бельгійці. Було погоджено також, щоб до Міжнароднього Комітету Історичного, зокрема до його педагогічної секції, запрохати для доповнення одного представника нашої Союзної Академії Наук, одного представника руської історичної науки і, нарешті, одного представника української історичної науки. На таких представників наша делегація рекомендувала акад. О. Ф. Ольденбурга від Союзної Академії Наук та проф. Покровського М. М. від руської історичної науки. Що до делегата від української історичної науки, то наша делегація прохала поки-що залишити це місце вакантним, до погодження цього з Українською Академією Наук та українським урядом.

Запрошення представників руської та української історичної науки до Міжнародного Комітету Історичного стало ще за один доказ, якого великого значіння слід надати нашій участі в VI Міжнародньому Конгресі Істориків. Воно, нарешті, ще раз потверджує мою думку, що на Заході нині надзвичайно велике зацікавлення нашим Союзом, його не самою тільки науковою творчістю. Коли переглянути зголошені делегатами конгресу доповіді, можна так само бачити це зацікавлення. Безперечно, на це зацікавлення, зокрема підчас конгресу, не малий вплив мав наш радянський тиждень істориків у Німеччині, що про нього так багацько писала не тільки німецька преса. Отже не дивно, що більшість конгресу так уперто домагалася, щоб черговий конгрес відбувся під боком СРСР, у Варшаві. Не дивно, що видатні французькі вчені запитували мене, чи не можна підготовити тиждень радянської історичної науки, аналогічний до німецького, ще й у Парижі, а проф. Айзенман з Парижу навіть запропонував скликати на 29 рік невеличку передконференцію в Парижі з наших та французьких учених у справі підготування такого тижня. Не дивно, зрештою, що члени редакції новозаснованого Bulletin d'information des sciences historiques en Europe orientale, як проф. Люкініш та Гандельсман, запропонували мені та М. Покровському постійне співробітництво в цьому журналі, бажаючи мати систематичну інформацію про розвиток нашої історичної науки; між іншим, вони висловили жаль, що в першому номері цього журналу, що вийшов у липні 1928 року, не було змоги вмістити статтей і про нашу радянську історичну науку. Про те ж таки, нарешті, свідчить і той факт, що норвезьке товариство культурне — Clarte влаштувало після конгресу публічне засідання своїх членів, запросивши наших представників читати лекції про наш науковий розвиток: ми це й зробили, делегувавши на засідання проф. Преображенського та проф. В. Ю. Юринця з доповідями — першого про розвиток наукової праці в РСФРР, другого про культурні досягнення на Україні після Жовтневої революції.

У неділю 19 серпня увечері покинули ми зелену столицю Норвегії, що так привітно зустріла нас — радянських учених, принагідно шануючи в той час у себе ще й сміливих учасників арктичної експедиції „Красіна"; про їхні геройські зусилля мали ми нагоду почути на доповіді проф. Самойловича, зачитаній у тісному колі на вечірці у нашого посла норвезького, тов. Колонтай.

Я, проф. Юринець, Волгін та Преображенський подалися потягом, минаючи незабутні краєвиди, до столиці Швеції, Штокгольму, відомої своєю красою та величністю „Північної Венеції", з її пребагатими пам'ятниками культури, зокрема з чудовим національним музеєм та етнографічною колонією, влаштованою серед розкішного парку. Проф. Покровський з дружиною залишився ще спочивати в Норвегії. Дехто з нашої радянської делегації, як проф. Пічета та Дубровський, повернули на південь, на історично-етнографічну виставку в Копенгаген, влаштовану з нагоди конгресу, а далі до Німеччини — попрацювати в тамошніх архівах. Інші взяли участь в екскурсіях, влаштованих для учасників конгресу, щоб ознайомити їх з норвезькими краєвидами та культурними особливостями, зокрема на північному й західньому узбережжях Норвегії.

23 серпня вранці, повні незабутніх вражінь, минули ми наш союзний кордон, а через годин дві вже всміхався до нас серед дощових хмар Ленінград, немов прохаючи у нас пробачення за органи наших Наркомосів, що так мало розуміють ще й досі велику вагу участи нашого Союзу в закордонних з'їздах наукових, допомоги в наукових командировках наших учених за кордон, закордонних видань наших наукових праць. Адже ледве чи можна назвати розумінням хоч би таке явище, що оце мало місце з нагоди VI Міжнароднього Конгресу Історичного. Треба сподіватися, що надалі наші наркомосівські органи уважніше ставитимуться до питань нашого культурного звязку з закордоном взагалі, а наукових взаємин — зокрема, щоб цим забезпечити не тільки внутрішній ріст наших культурних та наукових досягнень, а й місце цих досягнень у науковому рості світу. Нема чого ще раз доводити, що в цих взаєминах не останнє місце повинні мати і наші суспільствознавчі дисципліни, а не тільки технічні та природничі, як дехто й тепер ще гадає. За кордон, мовляв, хай їздять представники прикладних наук, а

нашим історикам, економістам, соціологам, мовознавцям то-що, досить місця в межах нашого Союзу для їхньої праці. Нам і на цій ділянці культурної нашої творчости треба мати однаково щільний звязок з закордоном, хоч би через те, що ми стоїмо нині на порозі великої методологічної нашої творчости в гуманітарних науках, яка може завоювати для своєї матеріялістично-діялектичної основи не саме тільки визнання закордонними вченими, а й чимало послідовників серед наукової молоди, що, не задовольняючись уже віджитою ідеалістично-психологічною концепцією методологічною своїх учителів, блукає безвихідно між раціоналізмом та економічним механізмом.

А вже зокрема дуже важливо встановити такий щільний звязок для наших гуманітарних наук українських. У РСФРР такий звязок сяк-так усе-таки підтримується, поволі вводячи його на нормальні рейки, завойовані ще старими буржуазними школами. За доказ цьому служать не тільки більш систематичні виїзди за кордон руських дослідників — суспільствознавців, зокрема молодих марксистів, а й чимале поревидавання праць з цієї наукової групи за кордоном. Не те на Україні. На Україні до революції взагалі було проскрибовано українську науку, зокрема історичну, через що за старих, буржуазних порядків про жодні її звязки й мови бути не могло. Тепер ми цю науку, згідно з програмою нашого культурного будівництва, згідно з нашою національною політикою, викохуємо, забезпечуємо їй однакове право громадянства в нашому Союзі, як і для науки руської. І вона, забезпечена здобутками нашої соціялістичної революції, підтримана руками визволених з класового гніту робітників та селян України, буйно росте, виправдуючи й цим перед усеньким світом програму нашого Жовтня. Але за кордоном, не маючи за собою ніяких впливових традицій, українська наука ще й досі є terra incognita, якщо її не вважається там, за старою практикою, тільки за фрагмент руської науки. Влаштована Німецьким Товариством для вивчення східньої Европи науково-історична виставка в Берліні стала за знаменний зразок такого розуміння української культури взагалі, навіть серед таких, як здавалося б, найкраще про цю культуру поінформованих кіл, як німецькі. Що ж до французьких, англійських, італійських і інших кіл науково-культурної суспільности, то про них нема чого й казати.

А що ми зробили досі, щоб розвіяти таке розуміння, яке, до речи, ставить у неправильне освітлення перед культурним суспільством Заходу і саму справу нашого Жовтня, лишаючи одночасно місце ще й для всіляких брехливих наклепів з боку нашої еміграції? Що зробили ми, щоб допомогти нашим молодим гуманітаристам — марксистам у їхніх самочинних спробах розвіяти це нерозуміння, допомогти, нарешті, їм самим рости в їхніх „вилазках" по той бік нашого ідеологічного та політичного фронту? Чи подбали ми, щоб підтримати їхні наукові звязки з ученими Заходу, щоб популяризувати на Заході їхні праці та взагалі наші науково-культурні здобутки з цієї ділянки, хоч би через переклади важливіших з цих праць чужоземними мовами, і цим завойовувати право громадянства серед світової науки і для нашої молодої суспільствознавчої дослідчої праці взагалі, для її нового матеріялістично-діялектичного методу, земість тримати наші здобутки на цьому секторі в замкненій скрині, для самого тільки хатнього вжитку?

Треба сподіватися, що зроблений цього року скромний почин не буде одним з випадкових епізодів у налагодженні наших культурних звязків з закордоном, а стане за початок нормальних взаємин, зокрема в суспільствознавчій марксистській групі нашого культурного росту. Треба сподіватися, що наші молоді сили наукові знайдуть цим разом уже постійну підтримку НКО для налагодження їхніх наукових екскурсій за кордон, їхніх наукових та й особистих звязків, які, до речи, і собі немаловажливу відограють ролю в культурних взаєминах. Треба, зрештою, сподіватися, що наше Державне Видавництво цим разом охоче візьме на себе обов'язок перевидавати за кордоном основні наші праці дослідчі з ділянки марксистського суспільствознавства. В першу чергу ми зможемо таким чином проторувати нашій українській революційній культурі, нашій українській революційній науці битий шлях для завоювання і на Заході належного їй та її марксистському діялектичному методові права громадянства. *М. Яворський*

У філософсько-правничому гуртку Київського Інституту Народнього Господарства

Наприкінці першого триместру минулого академічного року на юридичному факультеті Київського Інституту Народнього Господарства організувався за керовництвом проф. В. І. Бошка філос.-правничий гурток, що практично пророблює низку філос.-правничих проблем з курсу, що його читається на юридичному факультеті. В першу чергу визначається з методологічною метою діялектичні основи філос.-правничих поглядів Канта, Фіхте та Геґеля. Разом з цим, за планом гуртка, за тим самим кутом діялектичного розуміння проблем права та держави пророблюється величезний матеріял що до філос.-правничих поглядів Маркса, Енгельса, Леніна, Де-Ліона, Плеханова, Л. Толстого, Чернишевського, французьких матеріялістів, українських філософів: Сковороди, Юркевича, Ліницького та інш. У звязку з проєктом нового Цивільного Кодексу, вивчається в гуртку також окремі філософсько-цивільні проблеми, звязані з виникненням категорії суб'єкта права (правоздатности та дієздатности), проблеми „абстракної та конкретної людини в праві", „здійснення права" та інш.

В роботі гуртка беруть участь біля 15 студентів юридичного факультету, що прослухали курс „Історії юридичної мисли". Найкращі роботи гуртка буде надруковано в спеціяльних працях гуртка.

Першу доповідь на зборах гуртка зачитав член гуртка В. Г. Гриб на тему: „Діялектика, як критерій пізнання" [1]). Ця доповідь дуже зацікавила членів гуртка, що взяли участь в обговоренні та дебатах, наприклад, т. т. Лагода С. Г., Гурницький П. В., Трайнина та інші.

Доповідь тов. Гриба являє собою своєрідний методологічний вступ до робіт гуртка в галузі вивчення філософії права та держави.

Аналіза онтологічних та гносеологічних проблем та поставлення їх у філософських системах, що були безпосередніми попередниками марксизму; критика передмарксівського матеріялізму; заперечення в логіці значіння критерія правдивости в діялектичному матеріялізмові; виявлення тієї думки, що „марксизм есть единство противоречия"— все це допомагає усвідомити закони діялектичної логіки і разом з цим стає головною передумовою філософських думок про діялектичні закони мислення і відносно права та держави. Ці тези повинні стати за вихідну точку всіх дальших міркувань та робіт філос.-правничого гуртка.

Тепер, коли діялектику всебічно вживаємо, як найвищого метода мислення та досліджування в усіх галузях знаннів, та перевіряємо на практиці,— тепер прикладати цей метод вивчання питань права та держави було б особливо своєчасно та навчально.

Доповідач викладав, хоч і в суто загальних рисах, більше історію діялектики, ніж обґрунтував тезу та назву своєї доповіди: „діялектика — критерій пізнання". Зрозуміло, таке завдання важливе та відповідальне: адже ще й досі нема певної історії діялектики, отже, кожну спробу заповнити цю прогалину треба за всяку ціну вітати, особливо зосереджену на вивчанні філософії німецьких ідеалістів, оскільки вони відкрили діялектичну структуру свідомости. Загалом, не можна не погодитися з головними тезами доповідача, але зокрема доповідь викликає деякі заперечення.

Перш за все, не досить ясно та історично правдиво розглядати початок розвитку матеріялізму в філософії Греції доби Демокрита чи Геракліта. Коріння діялектичного матеріялізму йдуть значно глибше, бо їх можна виявити ще в стародавній східній філософії, наприклад — у перському, в науці Маздака чи Зороастра, що переносив центр ваги з галузи індійської покірливости та квієтизму в площину невпинної боротьби, як загальнолюдського закону.

[1]) Цю доповідь переробленою було потім надруковано в журналі „Под знаменем марксизма", № 6, 1928 р.

Так само і буддизм, з його песимізмом, зіткнувшися зі своїм запереченням — з моздеїзмом, просякнутим оптимізмом, — був пройнятий діялектичним началом, даючи початок тій філософії, що її продовженням та розвитком була грецька філософія.

Недаремно і Енгельс указує на буддистів, як на основоположників діялектичної філософії, що передбачає дослідження істоти самих понять...[1]) Стародавньо-східня філософська думка є занадто життьова, вона являє собою великий теоретичний інтерес з боку аналізи елементів діялектичної філософії. І коли історик філософії за трафаретом вивчає розвиток діялектичної філософії, починаючи з античної доби, це слід пояснити тим, що ще не розроблено та не вивчено стародавньо-східньої філософії.

Нарешті, в історії розвитку не відзначено філософії Гоббса, як систематизатора беконівського матеріялізму, або Локка, що довів беконівський принцип походження пізнання та ідей почуттєвого світу. Значіння філософії цих двох мислителів не було останнім для еволюції матеріялізму і тому ще Маркс звертав на них увагу, писавши про британське походження сучасного матеріялізму.

Деякою хибою доповіди в гуртку, що вивчає філософію права, є відсутність пояснень, як саме застосувати діялектичний метод німецьких ідеалістів, особливо Фіхте та Геґеля, до проблем філософії права. Досить пригадати, наприклад, науку Фіхте про „внутрішню суперечність" у праві, оскільки останнє виникає з волі в ім'я волі всіх; або науку Геґеля про неминучість стрибків у громадському розвиткові, пристосовуючи до науки про державу. Досить пригадати це й інші пункти науки, щоб ясно бачити вплив діялектики, як критерія та методу пізнання, зокрема в галузі правознавства.

Наприкінці керовник гуртка відзначив виключну серйозність, з якою доповідач підійшов до своєї теми, і подав пропозицію надрукувати доповідь після деякої переробки.

Незабаром буде заслухано та обмірковано низку дальших доповідей.

В.

[1]) Ф. Енгельс. „Диалектика природы". Ст. 59; „Под знаменем марксизма", 1928 р., № 1, стор. 225.

Економічне вчення К. Маркса в літературі українською та руською мовами за 1917—28 р.р. (Бібліографічний покажчик журнальної літератури, друкованої українською та руською мовами 1917—28 р.р.*) в УСРР).

(Продовження бібліографічного покажчика, вміщеного в журналі „Прапор марксизму" № 3).

1. Авдієнко. Ст. „Фридрих Енгельс". Журнал „Знание", № 34—35 за 1925 р. (Значіння „Капіталу", як роботи Маркса та Енгельса).

2. Акуленко В. Ст. „Проблема мирового хозяйства" (к определению понятия и сущности мирового хозяйства). „Вопросы экономики", записки научно-исследовательского института при ХИНХ'е, первая кн., 1927 г. (Маркс про розподіл суспільної праці, стор. 92; про значіння зовнішньої торговлі в XVI ст., стор. 100; про інтернаціональну вартість, ст. 101).

3. Акуленко. Ст. „Проблема резерву" (к постановке вопроса). Журн. „Хозяйство Украины", № 10 за 1928 р. (Маркс про скритий фонд виробництва, стор. 47; проблема сировини, стор. 48; теорія випродукції, стор. 51).

4. Баран. Ст. „Що таке Марксизм". Журнал „Комунар", орг. Київського Губкому за 1925 р. (Маркс про капіталістичну форму виробництва, ст. 36).

5. Бованенко. Ст. „Економічна концепція Сергія Подолинського". Журнал „Прапор Марксизму" за 1928 р. (Маркс про теорію надвартости та критика теорії вартости Смітта, стор. 91; Маркс про визначення вартости праці та мінімуму зарплатні, ст. 92)

6. Бебель. Ст. „В борьбе с опортунизмом" (Речь Бебеля против Бернштейна на Гановерском Конгрессе). Журнал „Коммунистическая Мысль", орган Киевского Губкома за 1923 г., № 9—10 (Маркс про зріст суспільного та індивідуальних капіталів, стор. 33).

7. Білик. Ст. „Дарвин и Маркс". Журнал „Знание" № 28 за 1923 р. (Вчення Маркса про протиріччя капіталістичного господарства, стор. 5).

8. Боднар. Стаття „Критика грошово-кредитових теорій коньонктури". Журн. „Прапор Марксизму", № 3 (4) за 1928 р. (Маркс про ролю кредиту в капіталістичному господарстві, стор 113; процес нагромадження позичкового капіталу, стор. 123—125; призначення золотого резерву, ст. 139; зниження норми прибутку та кризи, стор. 144, сировина та ціна на вироби продукції, стор. 147).

9. Богорад Д. Ст. „Проблема накопления в нашем народном хозяйстве". Журн. „Хозяйство Украины", № 10 за 1927 г. (Поширення репродукції по Марксу, стор. 38).

10 Відкуп. Ст. „Умови рівноваги радянської господарської економіки". Журнал „Прапор Марксизму", № 2 за 1918 р. (Марксові схеми суспільного відтворення, ст. 60).

11. Відкуп. Ст. „О рынках и кризисах в капиталистической хозяйственной системе". Журн. „Хозяйство Украины", № 2 за 1928 р. (Марксова схема репродукції, стор. 84—87).

12. Відкуп. Рецензія на ст. проф. Юровського „К проблеме плана и равновесия в Советском хозяйстве". Журн. „Хозайство Украины" № 3 за 1927 р. (Значіння і зміст Марксового закону вартости, стор. 144).

---

*) Журнали за 1928 рік проглянуто до 1 грудня.

13. Відкуп Ст. „Умови рівноваги радянської господарської системи". Журн. „Прапор Марксизму", № 3 (4) 1928 р. (Середня світова праця та світова вартість за Марксом, стор. 95—96; товар та гроші, стор. 108).

14. Відкуп. Ст. „О рынках и кризисах капиталистической хозяйственной системы" (продовження). Журн. „Хозяйство Украины" № 3 за 1928 г. (Значіння кредиту підчас кризи, стор. 63; про кризи, стор. 65—67; протиріччя капіталістичного виробничого процесу, стор. 75).

15. Громашевський. Ст. „К 75-тилетию Комунистического Интернационала". Журн. „Коммунист", орг. Одеського Губкому. № 25 за 1923 р. (Маркс про виробничі відношення в капіталістичному та феодальному суспільстві, стор. 103; про значіння світового ринку, стор. 109).

16. Гуревич. Ст. „Процесы обобществления в народном хозяйстве СССР и Украины". Журн. „Хозяйство Украины" № 1 за 1927 р. (Маркс про форму вартости; визначення ролі грошей, ст. 56).

17. Гермайзе. Ст. „Українські соціялісти та основоположники наукового соціялізму". Журн. „Життя й революція", № 1—2 за 1925 р. (Маркс і Енгельс про економічні системи Подолинського та Зібера, стор. 27—28).

18. Гурвіч. Ст. „Новая Экономика и Новая Экономическая политика. Журн. „Хозяйство Украины", № 7 за 1926 р. (Схеми поширеної репродукції у Маркса, стор. 29).

19. Г. Б. Ст. „Плеханов и кризис марксизма". Журн. „Голос жизни" (№ 7 — 8 за 1918 р. (Про економічну систему Маркса).

20. Дименштейн. Ст. „Ядовитый „Марксизм" (Карл Каутский — Пролетарская революция и ее программа). „Знамя Коммунизма", орган ЦК КП(б)У, № 2—4 за 1923 р. (Маркс про теорію зубожіння робітничої класи, стор. 57).

21. Дименштейн. Ст. „Ядовитый „Марксизм" (Карл Каутский—Пролетарская революция и ее программа). „Знамя Коммунизма", орг. ЦК КП(б)У, № 5—6 за 1923 р. (Маркс про ціну товарів та зарплату, стор. 130; про організацію розподілу, стор. 135).

22. Дименштейн. Ст. „К нашим философским спорам". Журн. „Знамя Коммунизма", орг. ЦК КП(б)У, № 1—2 192 р. (Маркс про продукційне відношення та економічну структуру капіталістичного суспільства; закони капіталістичного розвитку, стор. 80 — 87).

23. Дашковский И. Ст. „Движущие силы народного хозяйства" (очерки политической экономии). Журн. „Знание", № 2 за 1925 р. (Марксова теорія вартости, ціни, прибутку, додаткової вартости, стор. 4 — 5; ціна виробництва у Маркса, стор. 6). Продовження цієї ст. у тому ж журн. за той же рік, №№ 21, 24, 26, 30, 33, 37, 41 та 43; повний популярний виклад категорій Політичної економії у Маркса).

24. Дашковский И. Рецензія на книгу Ренера „Теория капиталистического хозяйства". Журн. „Хозяйство Украины", № 11—12 за 1927 р. (Метод дослідження у Маркса відмінно від методу Ренера, стор. 199).

25. Дашковский И. Рецензія на книгу Каппельбаума „Некоторые проблемы теории кредита". „Хозяйсго Украины", за 1927 р. (Визначення Марксом еластичности банкового капіталу, стор. 149).

26. Дашковский И. Ст. „Світове господарство та закон вартости". Журн. „Прапор Марксизму", № 1 за 1927 р. (Маркс про вільну торговлю та протекціонізм, стор. 66; вартість та значіння світових грошей, ст. 68; додаткова праця та додаткова вартість, стор. 69; міжнародній розподіл праці, стор. 70; вплив капіталістичної промисловости на некапіталістичне оточення, стор. 71).

27. Дашковский. Рецензія на книгу Солнцева „Введение в политическую экономию" (Предмет и метод Политической экономии). Журн. „Пролетарий", орган Харьковского Губкома, № 5—6 за 1923 р. (Маркс про предмет політичної економії, стор. 231).

28. Дашковський. Ст. „Экономика и Техника". Журн. „Хозяйство Украины", № 3 за 1927 р. (Проблема сировини та розвиток машин за Марксом, стор. 91; значіння введення машин, стор. 96).

29. Дашковський. Ст. „Регулирование и размещение промышленного строительства". Журн. „Хозяйство Украины" за 1927 р., № 8—9 (Маркс про основний капітал, стор. 20).

30. Дашковський. Ст. „Экономические заметки". Журн. „Хозяйство Украины", № 8—9 за 1927 р. (Маркс про поширену та просту репродукцію, стор. 55).

31. Дашковський. Реценз. на книгу Зомбарта „Хозяйственная жизнь в эпоху развития капитализма". Журн. „Хозяйство Украины", № 11—12 за 1927 р. (Критика основних засад теорії Зомберта; Маркс про закони капіталістичного господарства, ст. 214—227).

32. Дашковський. Реценз. на книгу Любимова „Учение о ренте". Журн. „Народное Хозяйство Украины", № 3 за 1927 р. (Критика трактування автором ренти у Маркса; Маркс про абсолютну ренту, стор. 151—153).

33. Дашковський. Реценз. на книгу Маркса „Накопление капитала и кризисы", вид. „Московский Рабочий". Журн. „Знамя Коммунизма", орг. ЦК КП(б)У, № 5—6 за 1923 г. (Маркс про теорію криз, стор. 167).

34. Дашковський. Стаття „О закономерностях промышленного развития". Журн. „Хозяйство Украины", № 3 за 1928 р. (Про динаміку розвитку промисловости с.-г. в умовах капіталізму за Марксом, стор. 43; значіння транспорту в процесі виробництва, стор. 47; еластичність капіталу, стор. 48).

35. Єфімов-Малтапар Н. Г. Ст. „Кон'юнктура, как предмет экономической теории". Сборн. „Вопросы Экономики", № 2 за 1928 г. Записки научно-исследовательского института экономики при ХИНХ'е (Маркс про загальну кризу, стор. 5; про кризи в первісних фазах капіталізму, стор. 21; про теорію циклів та депресій, стор. 21; про зниження норми прибутку, стор 25).

36. Єфімов-Малтапар Н. Г. Реценз. на книжку Рудольфа Штелера „Статика и динамика в теории политической экономии". Журн. „Хозяйство Украины", № 2 за 1928 р. (Маркс про динаміку та статику в економічній формації та теорія рівноваги, стор. 190)

37. Зінов'єв Г. Ст. „Маркс и Энгельс о материалистической диалектике". Журн „Коммунист", орг. Одесского Губкома, № 24 за 1922 г. (Маркс про суть економічних законів, стор. 85; про засіб розподілу в соціялістичному суспільстві, стор. 88).

38. Коломойцев. Ст „Про імпорт капіталу в СРСР". Журн. „Більшовик України" за 1928 р. (Маркс про нагромадження капіталу та норми прибутку, стор. 53).

39. Каплан С. Ст. „Концентрационное движение в Германской промышленности". Журн. „Хозяйство Украины", № 7 за 1928 р. (Маркс про централізацію та концентрацію капіталів, стор. 178).

40. Крандієвський. Ст. „Проблема издержек производства". Журн. „Хозяйство Украины", № 6 за 1928 р. (Маркс про виграти виробництва в капіталістичних умовах, стор. 37—39—40).

41. Козарковський. Рецензія на книжку Любімова „Курс політичної економії". Журн. „Знамя коммунизма", орган ЦК КП(б)У, №№ 7 8 за 1923 р.

42. Крижов А. В. Ст. „К вопросу о предмете и методе эконом. политики, как научной дисциплины". Сборн. „Вопросы Экономики". Орг. научн. исследов. кафедры по экономике при ХИНХ'е. 1927 г. 1-й выпуск (Маркс про економічні закони, стор. 91).

43. Коханович. Ст. „Роза Люксембург, как экономист". Журн. „Народное Хозяйство Украины", № 4—5 за 1919 р. (Маркс про поширену репродукцію, стор. 5).

44. Куреньов. Ст. „Карл Маркс" (к годовщ. рождения). Журн. „Партработник", орг. Харьковск. Губкома, № 5—6 за 1922 г. (Маркс про засіб виробництва буржуазного суспільства, стор. 98).

45. Каутський. Ст. „Что сделал для науки Маркс". Журн. „Коммунист", орг. Одесского Губкома, № 27 за 1923 р. (Закон вартости у Маркса, стр. 65—66; про капітал та продукційні відношення, що відбиває ця категорія, стор. 63; про суспільно необхідну працю, стор. 67).

46. Ландесман. Ст. „Кредит та кон'юнктура". Журн. „Хозяйство Украины", № 7 за 1928 р. (про цикл оборотів капіталістичної промисловости у Маркса, стор. 86; процес виміни та кризи; закон зниження загальної норми прибутку, стор. 94).

47. Ленін Н. Ст. „Основа миросозерцания Маркса". Журн. „Коммунист", Орг. Одеського Губкому, № 23 за 1922 р. (Маркс про економічну структуру капіталістичного суспільства, стор. 138).

48. Ленін Н. Ст. „Три источника и три составных части марксизма". Журн. „Коммунист", орг. Одеського Губкому, № 22 за 1922 р. (Маркс про продукційне відношення, теорія вартости та додаткової вартости, стор. 56).

49. Ленін. Ст. „Три источника и три составных части марксизма". Журн. „Путь Политработника", орг. Полит. Управл. Вооружен. Сил Украины, № 1 за 1921 г. (Маркс про продукційне відношення; теорія вартости та додаткової вартости, стор. 20).

50. Левіт. Ст. „Современные экономические науки, тенденция их развития и история экономических учений, как научная дисциплина". Журн. „Коммунист", орг. Одеського Губкому, № 24, за 1921 р. (Маркс про закони товаромінового суспільства, стр. 53).

51. Левіт. „О методе в политической экономии". Журн. „Коммунист", орган Одеського Губкому, № 25 за 1923 р. (Маркс про протиріччя капіталістичного суспільства, стор. 118, про метод фізіократів, ст. 119; хиби класичної політичної економії, ст. 122).

52. Любімов Л. Ст. „Политэкономия" (популярные очерки). „Рабочий журнал", орган Совета Рабочей Кооперации №№ 3—4, 5—6, 1919 р. (популярний виклад категорії політичної економії за Марксом).

53. Логвинович. Ст. „Необходимое и прибавочное время". Журн. „Хозяйство Украины", № 8—9 за 1927 р. (про змінний капітал; продукційність праці торговельних робітників; про додаткову вартість та необхідний додатковий час у Маркса, стор. 77—83).

54. Люксембург Р. „Застой и прогрес в Марксизме". Журн. „Коммунист", Орг. Одеського Губкому, № 27 за 1923 р. (Закон норми прибутку та додаткової вартости у Маркса, стор. 69).

55. Любімов, Ст. „Туган-Барановский". Журн. „Мысль" № 10 за 1919 г. (Маркс про мінову та споживну вартість, стор. 38).

56. Любімов Л. Ст. „Карл Маркс, как экономист". Журн. „Мысль" за 1919 г., № 12—13 (Маркс про вартість та суспільно необхідну працю і товаровий фетишизм, стор. 489; про додаткову вартість, стор. 552; про ціну виробництва, стор. 553).

57. Макаров. Ст. „Ф. Лассаль и Карл Маркс" (к столетию со дня рожд. Лассаля). Журн. „Знание", № 16 за 1925 р. (Закони капіталістичного господарства та додаткова вартість у Маркса; про заробітну плату та залізний закон, стор. 5—6).

58. Маркс К. Ст. „Карл Маркс о Прудоне" (письмо Анненкову). Журн. „Коммунист", Орг. Одеськ. Губкому, № 25, 1925 р. (Про вартість, розподіл праці, значіння введення машин у Маркса, стор. 94; про продукційне відношення, стор. 97).

59. Мишкіс. Ст. „Баланс народнього господарства та проблеми політичної економії". Журн. „Прапор Марксизму", № 1 за 1927 р. (Маркс про розподіл галузи продукції на засоби виробництва та засоби споживання, стор. 94; про поділ вартости річного продукту, стор. 95).

60. Миронів Б. Ст. „Понятие капитала в народном хозяйстве". Журн. „Хозяйство Украины", № 7 за 1927 р. (категорія „капітал" за Марксом, стор 106—112).

61. Мушастий. Рецензія на книжку Волобуєва „Початки політичної економії", видан. ДВУ, 1928 р. Журн. „Хозяйство Украины" № 10 за 1928 р. (стор. 195—196; про ціну продукції у Маркса).

62. Мушастий. Реценз. на книжку Певзнера та Окунева „Кредит и Банки" Журн. „Хозяйство Украины", № 8—9 за 1927 р. (Поняття кредиту за Марксом, стор. 186—187).

63. Наумов Д. Ст. „Ленін, як економіст". Журн. „Червоний Шлях", № 8—9 за 1924 р. (Маркс про відтворення суспільного капіталу, стор. 114; про звязок між виробництвом та споживанням, стор. 122).

64. Наумов Д. Ст. „Ленін, як економіст" (продовж.). Журн. Червоний Шлях", № 10 за 1924 р. (Маркс про вплив конкуренції на концентрацію та централізацію капіталів, стор. 83; причини розвитку та загибіль пануючої формації капіталізму, стор. 104).

65. Наумов Д. Ст. „До питання про предмет теоретичної економії". Журн. „Прапор Марксизму" № 1 (2), 1928 р. (Маркс про предмет політичної економії, стор 64, 87; про зміст та форму вартости, стор. 67, 89; про зміст та форму, стор. 65, 67, 68; про форми виявлення категорій, стор 69 — 70; Маркс про класичну та вульгарну політекономію, ст. 74; про економічні закони, ст. 72 — 79; закони та категорії в феодальному суспільстві; ст. 78—79; закони та категорії феодального суспільства, стор. 82; продукційні стосунки в соціялістичному суспільстві, ст. 89—91).

66 Нежданов. Ст. „Наслідки фабричної продукці". Журн. „Знання", № 44 за 1925 р. (Маркс про вплив машин на ремісництво, стор 6; прожіночу та дитячу працю, стор.)7.

67. Нежданів. Ст. „Наслідки фабричної продукції". Журн. „Знання", № 43 за 1925 р. (Маркс про довжину робітного дня та вплив його на дитячу працю", стор. 6).

68. Нежданів. Ст „Мануфактура". Журн. „Знання", № 34—35 за 1925 р. (Маркс про значіння ман фактури в диференціяції засобів праці, стор. 11; мануфактура та утворення часткового робітника, стор. 12).

69. Нежданів. Ст. „Фабрика", Журн. „Знання", 36, 37 за 1925 р. (Категорія „машина" за Марксом, стор. 9; вплив мащини на довжину робітного дня, стор. 14).

70. Нежданів Ст. „Торговельний Капітал" і домова Капіталістична Промисловість", журн. „Знання"— № 32, 33 за 1925 р. (Експлоатація робітника та робітний день по Марксу, стор. 13).

71. Нежданів. Ст. „Первісне нагромадження капіталів". Журн. „Знання" № 30, 31 за 1925 р. (Марксове розуміння первісного нагромадження, стор. 8—10).

72. Нежданів. Ст. „Що то є політична економія?" Журн. „Знання", № 28—29 за 1925 р. (Маркс про об'єкт політичної економії, стор. 7).

73. Нежда н. „Наука Марксизму про розповсюдження людини та мальтусова теорія". Журн. „Червоний Шлях", № 9 за 1925 р. (Маркс про абстрактний закон населення, стор. 143).

74. Нежда н. Ст. „Наука Марксизму про розповсюдження людини та мальтусова теорія" (продовж.). Журн. „Червоний Шлях", № 10 за 1925 р. (Маркс про наукову систему Мальтуса, стор. 153; Марксистське розуміння закону населення, стор. 156—158).

75. Олексин. Ст. „Конструктивний соціялізм Германської соц.-демократії". Журн. „Більшовик України" за 1928 р., № 14 (Маркс про концентрацію та централізацію виробництва, стор. 74—75).

76. Пакуль. Ст. „Старинний критик капитализма". Журн. „Знание", № 17 за 1923 г. (Викладання світогляду Чарльза Холла). (Додаткова вартість і помилки в цьому Холла; Марксистська теорія розподілу, стор. 3).

77. Пакуль. Ст. „Защита труда против капитала" (к столетию легализации профессионального движения в Англии). Журн. „Знание", № 2 за 1925 г. (о книге Годскина „Защита труда против присвоений капитала); (популярний виклад системи Годскина; Маркс про категорію капіталу, ст. 6).

78. Пілецький. Ст. „Политическая экономия на переломе". Сборн. „Наука на Украине"— орг. Научн. Комит. Укрглавпрофобра, № 4 за 1922 р. (Маркс про значіння конкуренції в умовах капіталізму, стор. 248; організоване та анархічне господарство, стор. 249; про товаровий фетишизм, стор 250; про земельну ренту, стор. 254; поширена та проста репроцукція, стор. 258; про метод у політекономії, стор. 259).

79. Познер. Ст. „Карл Маркс". Журн. „Звезда", Орг. Екатериносл. Губкома, за 1925 г. (Маркс про трудову теорію вартости та норми додаткової вартости, стор. 7).

80. Птуха. Ст. „Туган-Барановский, как экономист". Журн. „Кооперативная Заря", № 4—5 за 1919 г. (Марксова аналіза кругообігу капіталу, ст. 9; вартість та ціни за Марксом, ст. 16).

81. Рецензія на журн. „Вестник Комакадемии" № 10—11. Журнал „Звезда", Орг. Екатерин. Губкома, № 9 за 1925 г. (дискусія про предмет та метод політичної економії; розуміння Марксове історичних категорій відмінно від Степанова, ст. 93).

82. Ратнер С. Д. Ст. „Понятие равновесия в экономической теории", сборн. „Вопросы экономики", записки научно-исследоват. кафедры по экономике при ХИНХ'е, вып. 2. 1928 г. (Маркс про умови рівноваги, ст. 42).

83. Радзиковський Б Є. Ст. „Поставлення проблеми грошей в переходову епоху", збірник наукових записок Київського Інституту Народнього Господарства за 1927 р., т. 8 (Маркс про історичність категорії вартости; про розподіл грошей; фетишизм грошей, ст. 120; метал, як гроші, та функції грошей, ст. 125; про паперові гроші, ст. 130; кредитові грошові системи, ст. 133; проблема грошей у колективному господарстві, ст. 138).

84. Рецензія на книжку Шатана „Теорія зарплатні". Журн. „Хозяйство Украины", № 8—9 за 1927 р. (про суть зарплати у Маркса, ст. 185)

85. Рецензія на книжку Річицького „К. Маркс, його життя, діяльність ти наука". „Червоний шлях", № 9 за 1923 р.

86. Рязанов Д. Ст. „Маркс и профсоюзы". Журн. „Вестник профдвижения Украины", № 14 за 1923 р. (Маркс про поширення великої промисловости та економічна боротьба робітників, ст. 11; теорія вартости та теорія заробітної плати, стор. 12).

87. Рязанов Д. Ст. „Что читать из сочинений Маркса". Журн. „Известия Полтавс. Губкома, № 14—23 г. (додаткова вартість у Маркса, стор. 31).

88. Ратнер. Стаття „Як виникла наука про народнє господарство". Журн. „Знання", № 3 за 1923 р. (значіння виміни за Марксом, ст. 23).

89. Рецензія на книжку Річицького „Карл Маркс, його діяльність і наука", вид. „Хозяйства Донбасса". Журн. „Червоний Шлях", № 9 за 1923 р.

90. Равич-Черкський. Рецензія на книжку Леніна „Основы марксизма", вид. „Шлях Освіти", та книжку „Карл Маркс і основи марксизму", вид. ГАРТ. Журн. „Червоний Шлях", № 9 за 1923 р.

91. Рецензія на книжку Паперного „Азбука марксизму" (філософія, політична економія і науковий соціялізм), переклад за редакцією Барана. Журн. „Червоний Шлях", № 3 за 1923 р. (Економічна система Маркса, ст. 221).

92. Ш. Т. Рецензія на „Капітал", т. І, вид. „Пролетарій", 1923 р. Журнал „Знамя Комунизма". Орг. ЦК КП(б)У, № 3—4.

93. С. Наталка (Переклад ст. Адлера „Маркс у розумінні пролетаріяту"). Журн. „Нова думка", орган Кам. Поділ. Держав. Укр. Ун-ту., № 3 за 1920 р. (товар, як робоча сила та надвартість у Маркса", стор. 28).

94. Сегалович. Ст. „Фридрих Енгельс" (к 30-тилетию со дня смерти). Журн. „Знание", № 31 за 1925 р. (Маркс та Енгельс про економічні засади капіталістичного суспільства, стор. 8).

95. Слуцький Євг. Ст. „Карл Маркс". Журн. „Голос жизни", № 2 за 1918 р. (Економічна система у Маркса, стор. 5).

96. Слуцькіна. Ст. „Закон нерівномірного розвитку капіталізму". Журн. „Більшовик" за 1926 р., № 6 (Про додаткову вартість та урівнення норми прибутку, стор. 27).

97. Смушков. Ст. „Карл. Маркс". Журнал „Знание", № 17, 18 за 1923 р. (З'ясовання значіння Марксового твору „Капітал", популярне раз'яснення теорії вартости та проблеми надвартости, стор. 8—9).

98. Степовий. Ст. „Буржуазні соціологічні школи". Журн. „Червоний Шлях", № 5—6, за 1926 р. (Про психологічну та марксистську теорію вартости, ст. 144).

99. Степовий. Ст. „Буржуазні соціологічні школи“ (продовження). Журн. „Червоний Шлях“, №№ 7—8 за 1926 р. (Маркс про вплив географічних умов на розвиток господарства, стор. 123).

100. Устиченко П. Ст. „Професор Михайло Іванович Туган-Барановський“ (світлої пам'яти любого вчителя). Журн. „Українська кооперація“ за 17 р., № 2 (Маркс про теорію прибутку та проблему розподілу, ст. 24).

101. Фрей Л. Рецензія на книжку Трахтенберга „Бумажные деньги“. Журнал „Мысль“, № 14 за 19 р. (Маркс. про паперові гроші, ст. 640).

102. Хейман. Ст. „Проблема праці й п'ятирічний план“. Журн. „Більшовик“ № 1—2 за 28 р. (Маркс про відносну та абсолютну зарплату, ст. 25).

103. Хейман. Ст. „П'ятирічний план і проблема праці“. Журн. „Червоний Шлях“, № 1 за 1928 г. (Маркс про абсолютну та відносну зарплату, стор. 127).

104. Хейфец Л. Стаття „Памяти великого борца и основоположника научного социализма“ (к 40-летию смерти и 105 лет. со дня рождения К. Маркса). Журн. „Известия Полтавского Губкома“, №№ 12—13 за 1923 р. (Марксове з'ясовання засобу виробництва капіталістичного суспільства, стор. 41; про монополію капіталу, стор. 46).

105. Хименко Г. Стаття „Соціяльні явища та їхнє значіння в формуванні суспільних клас“. Збірн. „Техника, экономика и право“. орган КИНХ'а (Маркс про виробничі відношення, стор. 28).

106. Шатан. Стаття „Производительность труда в системе хозяйственного плана“. Журн. „Хозяйство Украины“, № 2 за 1928 г. (формула кругообігу капіталу за Марксом, стор. 35; фактори ціноутворення, стор. 40).

107. Шатан. Стаття „Так называемое аграрное перенаселение“ (к постановке проблемы в перспективном плане народного хозяйства). Журн. „Хозяйство Украины“, № 7 за 1928 р. (Маркс про зменшення робочого дня та проблеми перенаселення, стор. 73).

108. Шанін. Стаття „Валюта, концентрированная экономика“. Журн. „Хозяйство Украины“, № 4 за 26 р. (Значіння грошового господарства за Марксом, стор. 16—17).

109. Шор. Рецензія на книгу Ліфмана. Журн. „Хозяйство Украины“, № 4 за 1927 г. (Значіння додаткової вартости у Маркса, стор. 127).

110. Юдицький. „Ленін и Маркс“. Журн. „Глобус“, № 6 за 23 г. (Про значіння „Капіталу“ Маркса, стор. 2).

111. Передова стаття „К 39 годовщине со дня смерти К. Маркса“ (14 марта 1883—1922 г.г.). Журн. „Просвещение и искусство“, Орган Южбюро ЦКПроса, №№ 2—3, 1922 р. (Промова Енгельса над домовиною К. Маркса), (Маркс про додаткову вартість, стор. 6).

112. Яковлів. Рецензія на книжку Борхардта „Введення в національну економію“. Книгар — „Літопись українського письменства“, № 24 за 1919 р. *М. Гольденберг*

До проблеми кон'юнктури

(з приводу книжки тов. Мендельсона „Проблема кон'юнктуры“)

За останній час розроблення проблеми кон'юнктури в марксистському освітленні набирає величезного значіння. Цю актуальність викликає, по-перше, те, що сучасна буржуазна теоретико-економічна думка більш за все звертає увагу на питання кон'юнктури, а, по-друге, тим, і це головне, що в наших радянських умовах кон'юнктурне спостереження, з одного боку, має виявити процеси, що відбуваються в нашому народньому господарстві, з тим, щоб своєчасно реагувати на них, і, з другого боку, кон'юнктурні спостереження мають відогравати ролю знаряддя передбачення.

Однією з таких спроб є книжка тов. Мендельсона „Проблема кон'юнктуры“; ця книжка подає матеріяли дискусій у Ком. Академії в питанні про кон'юнктуру [1]).

[1]) Доповідь тов. Мендельсона надруковано в журналі „Вестник Комакадемии“, ч. 27. Згодом її видано окремою книжкою, де вміщено виступи т. т., що брали участь у дискусії.

Свою увагу ми зосереджуватимемо на концепції тов. Мендельсона і для цього спершу викладаємо в стислому вигляді основні положення автора „Проблеми кон'юнктури".

В основному доповідь тов. А. С. Мендельсона присвячено двом питанням: 1) визначення поняття кон'юнктури і 2) місце кон'юнктури в системі Марксової політичної економії. Друге питання в свою чергу поділяється на дві частини: перша й центральна частина зосереджує увагу на кон'юнктурі в умовах капіталізму, а друга частина — це „спроба, як говорить сам автор, намітити специфічні особливості в ставленні цієї проблеми у нас, в умовах переходової доби" (ст. 6). Автор „проблеми" не зупиняється на критичній аналізі проблеми кон'юнктури, обмежуючись тільки позитивним розвязанням питання, що, на авторову думку, має лягти в основу критичної аналізи. Проте, на наш погляд, авторові „проблеми" не вдалося сконструювати цю основу, бо в доповіді, як ми це й спробуємо довести, є ціла низка методологічних помилок.

Основний вихідний методологічний пункт т. Мендельсона — це Марксова теза, що єдино вірним у науковому відношенні методом є „восхождение от абстрактного к конкретному". На грунті цієї тези т. Мендельсон сконструював схему аналізи капіталістичного процесу репродукції. Ця схема складається з ось яких трьох ступеней абстракції:

Перша — це та ступінь абстракції, де Маркс аналізує процес репродукції на основі „чистого" капіталізму (двохкласове суспільство) та обміну за вартістю. На цій ступені абстракції Маркс дає абстрактну теорію репродукції; тут, на даній ступені аналізи, для капіталістичного процесу репродукції нема ніяких меж та перешкод.

Друга — це та ступінь абстракції, де Маркс продовжує свою аналізу на основі „чистого" капіталізму, але ускладнює цю аналізу тим, що вводить цілу низку моментів, які цю аналізу конкретизують: коливання цін, продуктивність праці, рух кредиту то-що. На цій ступені аналізи Маркс розкриває й показує, що капіталістичний процес репродукції періодично натикається на перешкоди; тут подано також аналізу циклу та кризи.

А третя ступінь? Третьої ступени абстракції Маркс не дав, але вона, на думку т. Мендельсона, логічно витікає з Марксового методу; отже, щоб заповнити цю прогалину, треба утворити теорію кон'юнктури. „Таким чином, каже т. Мендельсон, аналізуючи процес репродукції загалом, ми уявляємо собі три ступені абстракції і відповідно — абстрактну теорію репродукції, теорії циклу та кризи і, нарешті, теорію кон'юнктури" (стор. 9).

Яким же способом та з яких складових частин слід сконструювати теорію кон'юнктури? — На це т. Мендельсон дає ось яку відповідь: „На нашу думку, перший крок у цьому напрямі полягатиме в дальшому ускладненні абстрактного моделю капіталістичного господарського процесу, що ним ми оперуємо в своїй аналізі. Будуючи абстрактну теорію репродукції, аналізуючи цикл та кризу, Маркс включає до моделю господарського процесу тільки одну економічну формацію — капіталістичну... А аналізуючи кон'юнктуру, коли, на наш погляд, ми маємо справу з господарським процесом загалом, включити некапіталістичні формації — в умовах конкретного, реального існуючого капіталізму—конче потрібно" (стор 14 — 15).

Визначивши місце кон'юнктури в Марксовій системі політичної економії, т. Мендельсон переходить після цього до визначення сути кон'юнктури, визначаючи її, як „процес репродукції in concreto". Але тов. Мендельсон, передбачаючи можливі заперечення що до загальности такого визначення, поповнює його характеристикою „капіталістичний", себ-то: кон'юнктура в умовах капіталізму — це капіталістичний процес репродукції in concreto. Далі тов. Мендельсон зупиняється на розмежованні теорії кон'юнктури та спостереження кон'юнктури. Теорія кон'юнктури полягає в тому, що вона повинна встановити і вказати ті елементи господарського процесу, які підлягають спостереженню; а спостереження кон'юнктури полягає в констатації фактів. Теорія встановлює поле для спостережень, а спостереження кон'юнктури встановлює емпіричні факти; коли встановлені спостереженнями факти систематизовано, теорія знов виступає, щоб дати пояснення цим фактам.

Визначення кон'юнктури модифікується при перенесенні цієї категорії в наші умови, попередня формула заповнюється новим змістом. Суть кон'юнктури в СРСР т. Мендельсон визначає, як процес репродукції in concreto в умовах переходової доби. Метод дослідження кон'юнктури в СРСР залишається однаковий, як і в умовах капіталізму; ріжниця полягає тільки в тому, що замість двохсекторного моделю, характерного для капіталізму, для кон'юнктури в СРСР характерний трьохсекторний модель; цей модель містить у собі: а) усуспільнений домінантний сектор, б) капіталістичний сектор і в) простий товарний сектор. Кон'юнктура в наших умовах по суті відріжняється від кон'юнктури в умовах капіталізму тим, що в нашому господарстві нема передумов „для капіталістичного характеру руху нашого господарського процесу"— циклічного, в стилі капіталістичного процесу, зі включенням „найхарактернішого моменту циклу — кризи" (стор. 24). Отже, тов. Мендельсон стверджує, що у нас нема циклічности в стилі капіталістичному, проте у нас мають місце явища кризисного порядку. Але наявність двох моментів — володіння командними висотами та планування — дає можливість не давати суперечностям, що у нас збираються, зростати до такої міри, щоб ці явища кризного порядку вилились у справжню кризу. А саме тому питання про кон'юнктурні спостереження у нас має величезне значіння; останні мають відогравати ролю „вахти", що сигналізує наростання загрозливих моментів у нашій господарській системі. З другого боку, кон'юнктурні спостереження мають відогравати так само величезну ролю в справі побудування наших планів.

Ми спробували викласти основні положення автора „проблеми". Проте, коли розглядати концепції тов. Мендельсона детальніше, виникає ціла низка спірних питань методологічного порядку. На це ми хочемо звернути читачеву увагу.

Автор „проблеми" безумовно має рацію коли стверджує, що „модель капіталістичного господарства, яким оперує там (у II-му томі „Капіталу"— А. Л.) Маркс, спрощено до останньої міри". Не викликає заперечень і друге твердження, що в III томі „Капіталу" Маркс значно ускладнює цей абстрактний модель і тим наближає нас до конкретної дійсности. Але не можна погодитися з твердженням тов. Мендельсона, що оцій ступені абстракції відповідають т е о р і ї циклу та криз, себ-то — що на даній ступені абстракції треба утворити дві теорії: 1) теорію циклу і 2) теорію криз. Оскільки від розвязання цього питання залежить вірне розвязання питання про можливість побудувати теорію кон'юнктури, то ми на цьому питанні зупиняємось детальніше.

Які має автор „Проблеми" підстави говорити про потребу побудувати дві самостійні теорії? Підстави для цього, на погляд тов. Мендельсона, подвійного порядку: а) принципіяльно наукові й б) тактичні. Наукові підстави для утворення двох самостійних теорій тов. Мендельсон подає в оцій-о цитаті: „Ми вже відзначили, що теорія циклу та теорія кризи оперують одним моделем, розглядають господарський процес на однаковій ступені абстракції і це зближує обидві теорії. Але одночасно перед кожною теорією стоїть специфічне завдання, і цією лінією проходить водоподіл між ними. Теорія криз має пояснити специфічну форму розвязання суперечностей, що постають у русі капіталістичного господарського процесу. Теорія циклу має дати нам пояснення не тільки інших, крім кризи, фаз, а її — і це найголовніше — так само пояснити перехід, трансформацію фази в фазу. Завдання ріжні... Теорія циклу і теорія криз не відділені хінським муром одна від одної, але все-таки кожна має свій специфічний об'єкт і своє окреме завдання" (стор. 12).

Не вдаючись в історію питання, для марксистів елементарною правдою є, що фази, які складають цикл капіталістичного процесу, простують одна за одною, що кожна трансформується в другу в суворо-послідовному порядкові, і саме тому оця послідовність фаз надає капіталістичному процесові характеру циклічного руху — форму періодичности. Коли на першій ступені абстракції, що на основі її Маркс провадить свою аналізу репродукції, капіталістичний процес репродукції можна уявити в формі де-далі ширшої спіралі, то на другій ступені абстракції уявити собі капіталістичний процес, як таку спіраль,

не можна. Капіталістичний бо процес, проходячи всі фази циклу, закінчує останні кризою, що разом з цим стає початковим пунктом нового циклу; тут, замість руху форм спірали, ми маємо форму хвилястого руху. Таким чином, коли ми переносимо нашу аналізу з найабстрактнішого моделю капіталістичного процесу репродукції на другу ступінь абстракції, то головна проблема аналізи зводиться до вишукування рушійної сили капіталістичного процесу, а саме тієї рушійної сили, що надає цьому процесові характеру хвилястого руху.

„Як небесні тіла, пущені раз в якийсь певний рух, раз-у-раз повторюють його, так само й суспільна продукція, як тільки її пущено раз у той рух поширення навперемінно зі звуженням, повторює цей рух. Наслідки зі свого боку стають причинами, і змінні фази цілого процесу, що раз-у-раз репродукує свої власні умови, набирають форми періодичности". („Капітал", т. I, стор. 380). А що значить вираз: „Наслідки зі свого боку стають причинами"? — Це значить, що, наприклад, фаза кризи в силу певних причин трансформується, переростає в депресію, а депресія в свою чергу переростає в пожвавлення, пожвавлення в розквіт, а розквіт знову в кризу і т. д.; в кожній фазі утворюються такі чинники, що призводять до зміни цієї фази на іншу. Досить науково встановити причину, що призводить до трансформації однієї фази в іншу, і тим самим знайдено причину циклічного характеру капіталістичного процесу. Наприклад, коли знайдено причину, що призводить до переростання фази розквіту в кризу, то це не дає ізольованої теорії криз, а дає теорію циклу загалом. Себ-то знайдено основну рушійну сила циклу, бо причина, що призводить до переростання фази розквіту в фазу кризи, має пояснювати нам переростання кризи в депресію, депресії в пожвавлення, пожвавлення в розквіт то-що. Проблема саме й зводиться до того, щоб знайти цю причину, при чім ця причина, що являє собою рушійну силу капіталістичного процесу, має нам пояснювати, чому саме суперечності, властиві капіталістичному способові виробництва, знаходять своє розвязання то в одній, то в іншій формі руху — в ріжних фазах циклу, при чім ріжні форми розвязання цих суперечностей мають свій суворо-послідовний порядок руху. В цьому вся складність проблеми: з одного боку, потрібно встановити причину, встановити — яка є та рушійна сила капіталістичного процесу, що надає йому циклічного характеру, а, з другого боку, оця єдина причина має діяти ріжно в ріжних фазах циклу. Інакше кажучи, ця причина в певній фазі циклу діє теж у певному напрямку, призводячи до переростання цієї фази в іншу, що наступає за нею в певному порядкові.

Отже, нема й не може бути двох самостійних теорій: теорії циклу та теорії криз; є одна теорія циклу, що має за завдання знайти основну рушійну силу капіталістичного циклу, яка охоплює всі фази циклу. Якщо марксисти більш за все звертають увагу на вивчення криз, то це тому, що кризи являють собою критичний момент; інакше кажучи, суперечності, властиві капіталістичному способові виробництва, протягом усього циклу рухаються плавко, переходячи від однієї до іншої фази, і тільки фаза розквіту призводить до раптового вибуху цих суперечностей. Але цей раптовий вибух визначається тією загальною причиною, що надає капіталістичному процесові характеру циклічности. Ось чому, на нашу думку, спроба т. Мендельсона розщепити теорію циклу на дві самостійні теорії не вірна; його принципіяльно-наукові підставі безпідставні. Що до тактичних міркувань тов. Мендельсона, то в основному вони зводяться до того, що сучасні буржуазні теоретики кон'юнктури: Афтальон, Зомбарт та Мітчель, особливо Мітчель, розчиняють кризу в циклові, криза у Мітчеля зникає, як феномен, і її замінює термін „занепад"; на думку тов. Мендельсона, у Мітчеля це розчинення сталося через розчинення теорії криз у теорії циклу. „З погляду „виправдання" капіталізму — каже тов. Мендельсон, успіх не малий" (стор. 11). Значить, для протиставлення Мітчелю треба, крім наукових доказів, що криза, яко фаза в циклові, має місце,—утворити ще окрему теорію криз. Нам здається, що з самих тактичних міркувань нема потреби утворювати окрему теорію криз, яка **не має** „свого специфічного об'єкту і свого окремого завдання". Теорії циклу Мітчеля треба протиставити марксистську теорію циклу, що не розчиняє кризу в циклі, а, навпаки,

віддає в цій теорії більше уваги аналізі фази кризи; цього також вимагає наше класове уставлення.

Дальші міркування автора „Проблеми" виходять з того ж таки помилкового положення про потребу розмежування між теорією циклу та теорією криз. „Коли, — каже тов. Мендельсон, — розмежування між проблемою циклу та проблемою криз, не зважаючи на всю їхню звязаність, накреслюється цілком виразно, то в чому ж полягає differentia specifica, що відріжняє — за аналізи процесу репродукції — коло явищ, означуване нами, як явища кон'юнктури?.. Вона (теорія кон'юнктури — А. Л.) повинна являти собою частину загальної теорії репродукції..., що за об'єкт дослідження бере дальше наближення до самої поверхні явищ, поверхні господарського процесу — модель, що має за свою складову частину в конкретних умовах реальний капіталізм — і некапіталістичну формацію" (стор. 15 — 16). Ясно, що для того завдання, що його поставив собі Маркс, він за допомогою абстракції повинен був утворити односекторний модель, на основі якого мав змогу розкрити закони капіталізму. Адже закони, що керують капіталістичним процесом виробництва, не лежать на поверхні явищ, а сховані під корою своїх конкретних проявів, бо коли б ці закони збігалися з їхнім конкретним проявом, то не було б місця для науки.

Але аналіза „чистого капіталізму", що оперує односекторним моделем, є абстракція, що не доводить нас щільно до поверхні явищ емпіричної дійсности. В цьому відношенні тов. Мендельсон безумовно має рацію, бо вказує на потребу ускладнення аналізи елементами конкретизації, переносячи аналізу з односекторного до двохсекторного господарства. Але те, що ми переносимо аналізу з односекторного до двохсекторного господарства, закономірности чистого капіталізму не усуває, а, навпаки, показує нам, і в цьому доцільність такої аналізи, яким чином капіталістичний домінантний сектор підпорядковує собі некапіталістичний сектор. Як же методологічно можна уявити собі перенесення аналізи з односекторного до двохсекторного господарства? — Очевидячки, аналізу треба провадити таким самим шляхом, як за аналізи процесу репродукції односекторного господарства, себ-то раніш треба аналізувати й показати, який вигляд матимуть Марксові схеми репродукції, коли аналізу провадиться на основі двохсекторного моделю, і після цього перейти до аналізи циклу на тій самій ступені абстракції. Таким чином ми одержимо подвійного роду аналізу: 1) схема репродукції односекторного господарства та схема репродукції двохсекторного господарства; 2) аналіза циклу односекторного господарства та аналіза циклу двохсекторного господарства. Остання (аналіза циклу двохсекторного господарства), безумовно, наближає нас до конкретної дійсности реального капіталізму, але конкретне, одержане через абстракцію, „як наслідок", не збігається з конкретним, що являє собою „вихідну точку наглядного споглядання та уявління" (Маркс), бо в емпіричній дійсності на поверхні явищ, через цілу низку випадкових і сторонніх збуджувальних чинників, дії закону, виведені за допомогою теоретичної абстракції — переінакшуються.

Тому нам здається, що визначення поняття кон'юнктури, яко процесу репродукції in concreto, має деяку неясність. І справді, що таке процес репродукції in concreto? — Як що тов. Мендельсон під цим розуміє капіталістичний цикл, що аналізується на основі двохсекторного моделю, то по суті сперечатися тут не можна, бо потреба в такій аналізі безперечна. Суперечка тут була б суто термінологічна: чи то назвати це теорією циклу, чи теорією кон'юнктури. Проте не так гадає тов. Мендельсон. Дальші його міркування приводять до того, що він перескакує зовсім на іншу площину. Говорячи ввесь час про Марксів метод, як про абстрактний дедуктивний метод, він несподівано робить сальто-мортале й опиняється зовсім на іншій площині, де аналізу треба провадити тільки за індуктивтним методом. Що це так, ми спробуємо довести, посилаючись на самого т. Мендельсона. На стор. 16 він каже: „Про кон'юнктури ми говоримо тоді, коли мова йде про процес виробництва в його конкретному виявленні". Далі на стор. 17: „Ми це співвідношення (мова йде про співвідношення між циклом і кон'юнктурою — А. Л.) мислимо в такому вигляді: коли ми говоримо про кон'юнктури, ми при цьому завжди мусимо

мислити собі й цикл, з якимсь коефіцієнтом — дрібним або цілим". Звичайно, тут мова не про кількісне співвідношення, бо криза, скажімо, являє собою одну з фаз циклу, тоб - то значить, цикл з дрібним коефіцієнтом; те ж саме можна було б сказати про яку завгодно фазу циклу. Проте тов. Мендельсон намагається нам довести потребу сконструювати окрему теорію кон'юнктури, що спирається на „теорії" циклу та криз. Якщо співвідношення між циклом та кон'юнктурою не зводиться до кількісної характеристики, то про що ж тоді йде мова? — Очевидячки, мова йде про те, що кон'юнктуру розуміється, як динаміку народньо - господарських процесів, дану у просторіні та часі; значить, залежно від того, яке саме завдання ставить собі дослідник, вона — кон'юнктура — може охопити одну якусь країну або світове господарство загалом, може охопити частину циклу або декілька циклів. Отже, дослідження кон'юнктури в такому розумінні можливе тільки за індуктивним методом.

В звязку з цим питання про утворення окремої теорії кон'юнктури розвязується, на наш погляд, не на користь т. Мендельсона. Теорія має місце там, де існують постійні дієві закони, що їх встановлює ця теорія за допомогою абстрактно - дедуктивного методу, а індукція в теорії відограє підлеглу ролю, служить тільки для ілюстрації. Там, де індукція відограє основну ролю, там нема окремої теорії, а є окремі теоретичні дослідження. Наприклад, теорія за допомогою абстрактно - дедуктивного методу розкриває закономірності капіталістичного господарства, встановлює закони розвитку й руху останнього (насамперед теорія має встановити ці закономірності на основі односекторного моделю, далі вона має встановити ці закономірності на основі двохсекторного моделю, що нічим не відріжняються від закономірностей „чистого капіталізму). Але не можна утворити якусь теорію, яка б, виходячи з емпіричної дійсности, встановила закономірності, бо на поверхні явищ дії цих закономірностей переінакшуються випадковими чинниками і в кожному окремому випадку дослідник, спираючись на теорію, має виявити наявність таких відхилень і пояснювати їх. Отже, ми приходимо до висновку, що теорії кон'юнктури не можна збудувати; можуть бути лише окремі теоретичні дослідження кон'юнктури, що їхні завдання зводяться до виявлення та пояснювання відхилень у динаміці народньо - господарських процесів від закономірностей, встановлених теорією циклу. В звязку з цим, визначення поняття кон'юнктури, як конкретний вияв циклу, має перевагу над визначенням, поданим тов. Мендельсоном, як процес репродукції in concreto, бо визначення кон'юнктури, як „конкретний вияв циклу". певним чином встановлює співвідношення між циклом та кон'юнктурою, між теорією циклу та теоретичним дослідженням кон'юнктури.

Наостанку кілька слів про кон'юнктуру в СРСР. На наш погляд, величезна заслуга тов. Мендельсона в тім, що він висунув проблему кон'юнктурних спостережень у нас, як захід для виявлення процесів, що відбуваються в нашому народньому господарстві, з тим, щоб своєчасно реагувати на них, і, з другого боку, як знаряддя передбачення.

Взагалі треба відзначити, що книжка „Проблеми кон'юнктури" має теоретичний інтерес та що і в доповіді, і в дискусії порушено актуальні проблеми.

А. Ландесман

Нові книжки з історії нідерландської революції

1. Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II, éditée... par. J. S. Theissen. Tome I, comprenant la correspondance de fevrier 1565, jusqu'a, la fin de 1567. (Utrecht) 1925. (Publications de l'Historisch Genootshap, troisieme serie, № 47). P. XIV — 488.

2. Wilhelm v. Oranien und der Niederländische Aufstand von Felix Rachfahl. Dritter Band. S. XI + 705. (Haag) 1924.

3. Holländische Wirtschaftsgeschichte von Ernst Baasch S. VI + 632. Jena. 1927.

Героїчна боротьба нідерландської буржуазії проти еспанського абсолютизму та нідерландського дворянства в XVI — XVII ст. ст., що в наслідок її Голандія на деякий

час здобула передові позиції в світовій економіці тих часів, не перестає притягати до себе наукову думку. Розшуки в архівах раз-у-раз відкривають нові матеріяли, що дедалі яскравіше освітлюють окремі моменти і загальний характер „80-річної війни", а численні спеціяльні праці, що ми їх уже маємо в даному питанні, вимагають підсумування, широких полотен до загальної картини. Дальші рядки мають на меті ознайомити з кількома новинами, що стосуються першої буржуазної революції.

В передмові до згаданого в заголовку французького видання листування Маргарити Пармської з Филипом II, редактор розповідає історію, як з'явилося це листування в світ. Виходить, що ще в 40-х р. р. минулого стор. нідерландський історик Bakhuizen van den Brink працював у Віденському архіві, де з 1794 р. зберігалися папери Брюсельського архіву, і знайшов там згадане листування, упорядкував його й переписав для друку. Згодом (р. 1862) архів було повернено до Брюселю. Довгий час ріжні перешкоди затримували видрукування матеріялів ван-ден Брінка і тільки 1925 р., завдяки зусиллям редактора та допомозі голандського й бельгійського урядів, вони побачили світ.

Більшість листів цього видання друкується вперше. Тільки незначну частину їх було вже надруковано в першому томі листування Филипа II, виданого Гашаром [1]), у додатках до Стради. Це не значить, що надрукованого тепер листування Маргарити Пармської вчені не використовували раніш. Воно було добре відоме, наприклад, Рахфалеві, що користувався з нього в II та III томах своєї монументальної праці про Вільгельма Оранського. Але треба зауважити, що ні Рахфаль, ані хто інший з його попередників не вичерпали всього багатого змісту цього листування.

Це листування охоплює 1565 і 1567 р. р., тоб-то найкритичнішу добу правління Маргарити Пармської, коли в країні складалась і виступала дворянська ліга, коли підносилась хвиля кальвінізму, що викликала іконоборство, коли дворянська реакція почала гасити революційну пожежу, коли, нарешті, до країни прибув герцог Альба. Видання містить усього 218 листів; з них 89 належать Филипові. Це — офіціяльне листування, приступне й призначене для певного кола вищих урядовців; воно відріжнялося від таємнішого, що його провадилося італійською мовою, іноді зашифровувалось і призначалося тільки для адресатів. Звичайно, ці обставини в деякій мірі зменшують вартість цього листування, але не позбавлюють його значіння першоджерела першорядної ваги, без вивчення якого не обійдеться не тільки дослідник доби, а й кожний, хто побажає ближче ознайомитися з початковою добою нідерландського повстання, тим паче, що для деяких моментів нема інших правдивіших джерел. Наявність паралельної низки офіціяльних і неофіціяльних листів дає можливість досконало (з методичного боку) науково проробити ці джерела.

Робота редактора цього видання звелася до виправлення помилок першого переписувача, до повнішої пунктації, до скупого, але завжди вдалого й потрібного коментування реального або бібліографічного змісту. Докладніші примітки, наведення додаткових документів тільки перевантажили б книгу, що й без того має понад 500 сторінок дрібного шрифту in quarto. Крім того, редактор дав коротку аналізу всіх листів, а це допомагає орієнтуватись у великому матеріялі.

Повертаючись до III тому книги Рахфаля про Вільгельма Оранського, треба зауважити, що цей том з'явився з довгою перервою після перших двох, надрукованих, як відомо, ще 1906 і 1908 р.р. З того часу вони придбали значіння класичних праць про Вільгельма Оранського та про передумови й перші кроки Нідерландської революції. Тут автор виявив глибоке знання джерел, як друкованих, так і тих, що ще перебувають по рукописних відділах европейських бібліотек та по архівах, і детальне знання великої спеціяльної літератури, при чім мови голандська та еспанська, не кажучи вже про французьку та англійську, не стали для нього за перешкоду. Цей величезний матеріял зазнав у Рахфаля самостійної переробки і в його книгах набув блискучої форми. Виклад Рахфаля

[1]) Див. Gachard. Correspondance de Philippe II, t. I (Bruxelles, 1848).

вражає ясністю, стрункістю та глибиною. Автор не розгубився серед багатьох деталей. він уміє підкорити їх загальному поглядові, що панує в усій праці, і вміє надати своєму викладові характеру якогось піднесення та повноти думки. Отже, зрозуміло, що книги Рахфаля здобули собі доброї слави.

Велику наукову вартість має й III-й том праці Рахфаля. Він охоплює невеликий хронологічний період— з кінця 1567 до початку 1569 р.р., від з'явлення в Нідерландах герцога Альби до сумного закінчення нападу Вільгельма Оранського на Брабант і двозначної оборони його імпер. Максиміліяном II перед королем Филипом II.

Книгу присвячено, головним чином, характеристиці політичної програми Альби, організації та діяльності Кривавої ради, при чім детально досліджено процеси Егмонта та Горна, характеристиці становища Оранського та його друзів в еміграції і, нарешті, підготовці та здійсненню нападу 1568 р. Цілу половину великої книги присвячено воєнній і дипломатичній історії цього періоду. Можливо, що це і є найцінніша в науковому відношенні частина книжки. Вона в значній мірі ґрунтується на вперше використаних багатих матеріялах німецьких архівів. Тут автор ще раз показав уміння одним поглядом охопити широку картину заплутаних міжнародніх взаємин.

Основна хиба праці Рахфаля,— це зосередження уваги виключно на політичних і релігійних мотивах боротьби між еспанськими католико-абсолютистськими домаганнями та визвольними прагненнями Нідерландів. Ще в 1-му томі (стор. 573—4), накреслюючи перспективи революційного руху, Рахфаль на перший план ставить перетворення дуалістичного (станово-монархічного) устрою в республіку з перевагою Генеральних Штатів, як основну суть революції. Що правда, він помічає, що в самому представництві в наслідок революції сталися глибокі зміни (зникли прелати, одержали перевагу міста), одначе— дальший виклад не віддає належної уваги цим моментам великого соціяльного значіння. І в III-му томі, підсумовуючи попередній розвиток, Рахфаль пише: „Під крилом старої опозиції проти насильницької політико-релігійної системи еспанців, а саме— толерантної станово-магнатської ліги та дворянського союзу, що виник під її впливом, зріс і вийшов на суспільну арену протестантський рух, що його розпалював і взяв під свою охорону один з магнатів, Вільгельм Оранський. Але, коли згодом цей рух став на шлях насильницької боротьби, стара опозиція розпалася. З дворянського союзу вірними повстанню залишилися тільки ті елементи, що ще раніш були настроєні по протестантському" (стор. 77).

Тут в основному фігурують зазначені релігійно-політичні мотиви, дарма що рух уже в 1566 р. набрав виразного соціяльного характеру. Сам Рахфаль дає багато матеріялу для більш поглибленої соціяльно-економічної характеристики руху. Специфічний погляд буржуазного вченого червоною лінією проходить через усю працю, відбивається на її побудові та на трактованні теми. Ця обставина, звичайно, не перешкоджає цінити в праці Рахфаля надзвичайне багатство матеріялів, старанне обслідування всіх деталей руху, широкий світогляд і блискучий виклад.

Книга Баша подає економічну історію Голандії, почавши з часів встановлення незалежної республіки й кінчаючи передвоєнним періодом. Може здаватися, що ця книга не має безпосереднього відношення до теми, що нас цікавить. Але на ділі вона дає силу матеріялу для освітлення передреволюційної та революційної доби, а також для розуміння ваги революції для дальшого господарського розвитку республіки.

Книга поділяється на три частини. Перша охоплює період з 1648 р. до початку Французької революції— період блискучого розвитку нідерландської промисловости й особливо торгівлі, а потім (з 2-ої полов. XVII ст.) їхнього занепаду. Друга частина освітлює переходовий час чужоземного панування в Нідерландах за доби Французької революції. Третя частина характеризує економічний розвиток протягом XIX і почат. XX стор. Книга подає детальну картину стану торгівлі, промисловости, судоплавства, фінансів, банківської та біржової справи, колоній. У розділі про промисловість характеризується кожну галузь окремо; в розділах про торгівлю особливу увагу віддається зовнішній торгівлі, при чім

вияснюється значіння кожної з країн, що були за ринки збуту або закупівлі для Нідерландів.

Книга імпонує повнотою й детальністю викладу. Для нас, звичайно, найбільше значіння має перша частина книги, та й сам автор — цілком слушно — віддає їй найбільше уваги (383 стор. з 591). Написано книгу виключно на основі друкованих матеріялів; список цих матеріялів забирає 24 стор. петиту.

Що ж може дати ця книга для освітлення нідерландської революції?

Ми добре знаємо, що з-поміж провінцій, які складали „об'єднані провінції", тільки Голандія та Зеландія являли собою справді торговельно-промислові краї, а інші зберігали переважно хліборобський лад. З цього виходить величезна економічна (а також — додамо від себе — політична) перевага згаданих двох провінцій над іншими. Цю перевагу характеризує, між іншим, також процентне співвідношення податкових внесків кожної з цих провінцій (1582 р. Голандія сплачувала 83.000 фл.* на місяць, тимчасом як усі інші разом платили 54.000; 1616 р. Голандія сплачувала понад 57% загальної суми оподаткування). Баш зазначає, що Голандія розуміла свою фінансову перевагу й уміла використати її в своїх економічних та політичних інтересах.

Баш яскраво змальовує вплив торговельного духу голандської буржуазії, що потребувала волі торговельної діяльности, на виникнення настріїв на користь волі релігії, толерантного відношення до ріжних релігійних культів. Баш виразно відзначає звязок торговельних кіл з голандським урядом, що його він малює, як організацію, що самопоповнювалася з владущих і багатих груп. „Це був уряд, що чудово вмів з'єднати інтереси держави і міст з інтересами своїх власних членів". Втілення цього буржуазного духу являє собою Амстердам. „Тут виключним об'єктом думок і прагнень була торгівля." — Ось де один із здобутків революції — нічим не обмежена вільність у гонитві за зиском.

Спираючись на економічну перевагу, міський капіталіст підкорює собі селянство. Питання про селянство у Баша не розроблено. Питання про селянство та його участь у революції взагалі мало освітлено в літературі. Проте, у Баша є низка зауважень, що змальовують цілком виразну картину. Селянство стає жертвою подвійної експлоатації — нової капіталістичної і старої феодальної, що її, як виходить, революція зовсім не знищила. Дещо селянство виграло від революції. „Дуже повільно вкорінювалася реформація на селі; вона по суті була справою міст і тільки через зусилля синодів пройшла на село. Спершу здавалося, що церковний переворот не відповідав ні релігійним, ані матеріяльним потребам селян; в секуляризації церковних володінь селяни були зацікавлені значно менше від міста. Все ж таки секуляризація обумовила кращу експлоатацію манастирських та церковних земель, бо вони перейшли до приватних рук; продаж графських доменів так само був сприятливий для розвитку селянського стану" (стор. 28 - 29). Паралельно з цим Баш наводить дані про поширення (після революції) серед селянства, особливо в східн. частині Нідерландів, у провінціях Гельдерланді, Оверіселі та в півн. Брабанті, невільного стану, підлеглости панській юрисдикції та відповідним повинностям і панщині. Крім того тут зберіглися тяжкі натуральні повинності на полагодження шляхів та мостів, зберіглася, нарешті, не зважаючи на уперте прагнення селян звільнитися від неї, і церковна десятина, що в наслідок реформації перейшла до рук провінціяльних урядувань... Ця картина гостро суперечить твердженню Конраді[1], що „безпосередній вплив революції на суспільні відносини найповніше виявився в галузі аграрних відносин: звільнення селян було переведено майже цілком". Цілком звільнила селян у Нідерландах Велика французька революція.

Міський капітал кинувся на село, скуповував землі і був зацікавлений у збереженні вигідних прав. Крім того, цей капітал осушував болота, відвойовував нові простори у моря і на вигідних для себе умовах здавав їх в оренду селянам. Нарешті, ще на початку XVI ст. частина сільського населення навколо великих міст, особливо Амстердаму,

[1]) Див. Конраді. „История революций". Т. I, стор. 116.

підпадали в економічну залежність від міського населення та його капіталістичних прагнень. Ці пролетаризовані елементи мали більш - менш регулярний заробіток, як моряки, рибалки - оселедочники, ткачі, поденщики на службі у капіталістичних підприємців. Баш доводить, що така ріжнобічна й нещадна експлоатація селянства стала можливою в наслідок завоювання буржуазією в процесі революції переваги міста над селом.

Для оцінки економічного значіння Нідерландської революції треба дати собі відчит про становище перед початком революції. Баш подає, можна сказати, стислу й блискучу формулу економічного розвитку обох частин Нідерландів у середині XVI ст.

„В середині XVI ст. північні Нідерланди не могли мірятися з півд. Нідерландами розквітом торгівлі, що мала спочатку свій центр у Брюге, а потім в Антверпені. За тих часів, валоно - фламандська промисловість значно переважала півн. нідерландську; в таких містах, як Гент, Мехельн, Брюге, Левен, Антверпен, зосереджувалася стара, глибоко вкорінена культура з високо розвиненою промисловістю, що від неї дуже відставала півн. нідерландська промисловість зі своїми головними центрами в Лейдені, Амстердамі, Дельфті, Ротердамі. Що до торгівлі з Левантом, з Еспанією, Португалією та Італією, то Брюге й Антверпен стояли на першому місці в північній Європі; тут був центр торгівлі прянощами; тут Ганза мала свою факторію, тимчасом як у півн. Нідерландах вона ніколи не мала сталого місця перебування.

В середині XVI ст. північ. Нідерланди тільки в царині судоплавства на Балтійському морі та морського рибальства переважали півд. Нідерланди. Становище перших було що до морського рибальства сприятливіше. Для мешканців Енкуйзена, Ротердаму Шидаму, Дельфта — головний район рибальства був розташований зручніше, ніж для мешканців Дюнкірхену та Остенде; що до рибальства в Балтійському морі, то воно майже не приваблювало півден. нідерландців" (стор. 252—253).

Повстання в Нідерландах призвело до цілковитого перевороту в економіці обох частин Нідерлачдів і утворило зовсім новий стан. Цей переворот зводиться до двох моментів: по - перше — до масової еміграції з півдня на північ та за межи країни і, по - друге, до занепаду піьдня взагалі, особливо після закриття устів Шельди, бо це дуже зменшило торговельне значіння Антверпену.

В питанні про значіння еміграції, викликаної релігійними переслідуваннями та репресіями герцога Альби й дальшими подіями, у Баша можна помітити деяку нестаність. Баш не подає загальної цифри емігрантів до півн. Нідерландів і скептично ставиться до спроб визначити їхнє число, що хитається між 300 і 1 5 тисячами. Баш, очевидячки, вважає, що значіння переселення взагалі перебільшено. Так, він відкидає особливу участь вихідців з південних Нідерландів у зовнішній торгівлі та колоніяльних операціях, ще раз підтверджуючи, що розквіт Антверпену в XVI ст. слід приписати переважно німцям, італійцям, португальцям, євреям, а не тубільним купцям. На погляд Баша, що його він висловлює на стор. 140— 145 своєї книги, головне значіння утікачі мали в царині промислової діяльности. Вони принесли з собою нові галузі промисловости, пожвавили старі, вживаючи досконаліших способів праці, досконалішого знаряддя; з - поміж міст, що їхньому розвитк ві особливо сприяли втікачі, Баш називає Лейден, Ротердам — „тут на початку XVII. стор. 1/3 частина населення складалася з приходнів" — та Амстердам.

Після занепаду Антверпену до Амстердаму переселилися сила купців, урядовців і робітників. Це призвело між 1578 і 1600 роками до цілої економічної революції: торговельний капітал дуже збільшився, з'явилися почасти нові ремесла, почасти знову розвинулися старі. З другорядного порту місто готувалося перетворитися на центр світової торгівлі. Одна з знанесених утікачами галузей промисловости— шліфування діямантів — досягла блискучого розквіту і зберіглася до наших часів.

В іншому місці своєї книжки Баш, проте, трохи інакше оцінює значіння еміграції для торгівлі північних Нідерландів. „Після занепаду Антверпену,— каже Баш,— сила купців переселилися... до Амстердаму, Ротердаму Дордрехту й інших голандських та зеландських

міст, принісши з собою великі капітали, старі знання та досвід у царині колоніяльної торгівлі, звязки з Еспанією та Португалією",

„Від цієї еміграції, що розтяглася на довгий час, торгівля північ. Нідерландів мала користь, якої не можна переоцінити... Дійсно, тільки завдяки цьому припливові, півн. Нідерланди здобули сталий звязок з торгівлею колоніяльними продуктами й незабаром нею оволоділи; тільки завдяки цьому припливові змінився напрямок північно-нідерландської торгівлі, розрахованої переважно на Балтійське море й притягненої тепер до ріжноманітних колоніяльних операцій" (стор. 225). Баш забуває про свої обмеження торговельного значіння еміграції для Голандії і дає нам можливість оцінити вплив еміграції як на промисловість, так і на торгівлю.

Що до закриття устів Шельди, то Баш доводить, що успіхи Амстердаму в XVII стор. були б неможливі, коли б поруч з ним стояв Антверпен, незвязаний закриттям Шельди.

Книга Баша, що малює ріжнобічні торговельні звязки Нідерландів, дуже допомагає зрозуміти ту зовнішньо-політичну обстанову, що в ній відбувалася революція. Вона чудово роз'яснює те суперечливе становище, що утворилося через інтенсивні торговельні зносини північних Нідерландів з ворожими, але економічно щільно з ними звязаними країнами (півден. Нідерланди, Еспанія, Португалія). Баш розплутує складний вузол політичних питань, що виникали для Нідерландів через їхню глибоку зацікавленість у балтійській торгівлі і, значить, у вільній плавбі через Зунд. З цього походять заплутані взаємовідносини — то дружні, то ворожжі — з Данією, зі Швецією (докладно освітлено взаємини з Росією, Польщею то-що). Зауваження Баша надзвичайно вдало визначають основи англійської політики, що до Нідерландів, за часів їхньої боротьби за звільнення з-під влади Еспанії. „Якщо в Англії спершу щиро вітали відділення Нідерландів від Еспанії, як тяжкий удар могутній еспанській світовій державі, то розвиток подій незабаром показав, що ця невеличка країна, звільнившися з-під старої неволі, не тільки нічого не втратила, а й швидко зробилася дійсно небезпечним суперником, завдяки інтенсивному поширенню своїх колоніяльних операцій та морської плавби. Так, одночасно з політичним зближенням Англії з Нідерландами, виникає думка про економічне суперництво з усіма його небезпеками" (стор. 326—327).

Далі Баш подає докладні відомості про напіввимушений перехід Нідерландів до безпосередньої торгівлі з еспансько-португальськими колоніями, до утворення власних колоніяльних володінь та великих компаній для експлоатації їх. В наслідок: звільнення від лісабонського колоніяльного ринку, централізація торгівлі пряношами, цукром, ріжнокольоровим деревом, взагалі більшою частиною заморських і тропічних виробів, в Амстердамі... Тепер це вже справді світовий ринок.

Ми не вичерпали багатого змісту книжки Баша навіть у тій її частині, що має відношення до Нідерландської революції. Ми сподіваємося проте, що наведені дані досить переконливо доводять конечну потребу ознайомитися з книжкою Баша кожному, хто хоче оцінити не тільки економічний переворот, що його вчинила революція, а й краще зрозуміти багато моментів нідерландського повстання.

Н. Пакуль

Е. Варга. Экономика капитализма в период заката после стабилизации. Москва, 1928 р., ГИЗ, 135 стор. Ціна 1 крб. 30 коп.

Дана книга являє собою огляд економіки капіталізму сьогоднішнього дня. Сам автор відзначає, що він поставив собі завдання дати короткий нарис найважливіших фактів і тенденцій розвитку капіталізму періоду його занепаду підчас стабілізації. Він сам визнає, що в книзі не розглянуто багатьох важливих теоретичних питань, от як проблема післявоєнних цін, проблема інфляційного господарства і багато інших.

Але автор зробив це цілком свідомо. Він мусив обмежити маштаб своєї праці, щоб дати можливість читачеві, і в першу чергу робітникові, прочитати дану книгу. І це авторові добре вдалося.

Поставлене собі завдання Е. Варга виконав блискуче. В книзі поставлено лише ті питання, що характеризують сучасну фазу капіталізму, питання найбільш важливі політично і найбільш актуальні для сьогоднішнього дня. З великим знанням автор подає факти, які доводять, що стабілізація капіталізму не значить зміцнення капіталістичної системи, а приводить тільки до загострення її протиріч. Занепад продовжується із неминучістю приводить до нової революційної ситуації.

Увесь матеріял поділено на такі найбільш важливі розділи: 1 — Стабілізація капіталізму. 2 — Несталість капіталістичної системи. 3 — Загострення внутрішніх протиріч. 4 — Раціоналізація. 5 — Технічні удосконалення та їхній вплив на економіку. 6 — Боротьба за світовий ринок. 7 — Утворення монополії. 8 — Державний капіталізм. 9 — Аграризація та індустріялізація. 10 — Підготовка до переділу світу. 11 — Сучасний капіталізм в освітленні реформістів.

Всю сучасну добу автор характеризує як період наступу буржуазії на пролетаріят. Капітал нині бере реванш за ті поступки, що мусив зробити пролетаріятові підчас першої революційної хвилі 1918 — 21 років. Тоді буржуазія відступила і досить успішно. Широкі маси пролетаріяту повірили реформістам, що ніби-то сталася переможна безкровна революція. Але вони не бачили, що тут цій зовнішній формі бракує класового змісту. Реформістські ватажки дійсно керували, але пролетаріят не мав владу в своїх руках, бо основа капіталізму — приватна власність на засоби виробництва — залишилася в руках капіталістів. Автор цілком правильно вважає, що той факт, що ватажки пролетаріяту стали президентами та міністрами — це на ділі було успіхом буржуазії. Бо ці опортуністи допомогли капіталістам запобігти соціяльній революції і поставили перешкоди диктатурі пролетаріяту.

Так от оця політична перемога буржуазії являє собою передумову економічної стабілізації капіталізму. І тепер капіталізм уже вийшов з тієї безпосередности та занепаду, де він перебував в перші післявоєнні роки. Звичайно, всього цього було досягнуто коштом збільшення експлоатації пролетаріяту. Трохи покращало й матеріяльне його становище — зросла заробітна плата — саме цей факт і посилив ілюзію серед широких мас робітників про зміцнення системи капіталізму. Але тепер ці ілюзії успішно перебороюються, бо нагніт буржуазії стає чим-раз міцнішим. А славетна раціоналізація промисловости приводить до збільшення безробіття та надзвичайного посилення інтенсивности праці. Нині ми спостерігаємо таке становище, що в передових капіталістичних країнах мільйони робітників не мають роботи, а ті, що працюють, нечувано виснажуються надзвичайно інтенсивною працею.

Досить уміло Е. Варга показав суперечки між великими капіталістичними країнами. Він правильно зазначав, що найбільше загострення взаємовідносин тепер існує між Сполученими Штатами та Англією. Яскраві приклади подається для ілюстрації „дружби" країн великої Антанти. З тонким знанням у книзі трактується питання про технічні удосконалення та їхній вплив на економіку. Багато фактів подається для зрозуміння сути економічної політики передових країн та їхнього відношення до відсталих. Ця суть полягає в форсуванні індустріялізації своєї батьківщини та застосуванні політики аграризації що до всіх інших країн. Дуже цікавий розділ книги, присвячений критиці ідеології сучасної соціял-демократії. Авторові доводиться дуже багато цитувати теоретичних провідників реформізму, от як: Каутський, Гільфердінг, Бауер, Бонкур. Тут уважно розглянуто аргументацію опортунізму й подано гостру критику її. Жодного більш-менш важливого питання автор не залишив без відповіди.

Загалом слід зазначити, що книжка для нашого читача буде дуже корисна. По-перше, тут має значіння сам автор, як один з найкращих економістів нашої партії і Ком-

інтерну взагалі — що до знання економіки світового капіталізму. По-друге — легкий блискучий стиль його роботи. Книжку читається дуже легко, хоч питання, тут розглянуті — дуже складні. Великою перевагою книги є поділ її тексту так, що в примітках подано додатковий матеріял та цифри для більш серйозного читача, щоб не перевантажувати книгу взагалі.

Хоч книжка має дуже багато цифр, проте — їх подано так уміло, що вони не утруднюють читання тексту. Крім того, кінець книги додатково прикладено статистичні таблиці для тих, хто забажає ознайомитися з цифрами більш детально. Особливо цінна книга для розроблення питань VI конгресу Комінтерну. Для цього вона найбільш підхожа й корисна в усіх відношеннях. Іншої рівноцінної книжки ні руською, ні українською мовою нема.

Г. Олексин

Академик Є. В. Тарле. — „Рабочий класс во Франции в первые времена машинного производства" (1815 — 1831). Інститут К. Маркса та Енгельса. 1928 рік. Державне видавництво. Тираж 3 тисячі. Ціна — 3 крб. 50 коп., 278 стор.

Економічну історію Франції загалом, а французького пролетаріяту зокрема порівнюючи мало вивчено... Відома праця Левасера являє собою швидше довідник, аніж історію робітничої класи в справжньому значінні цього слова. Автори відомої колективної „соціялістичної історії", що виходила ще до війни за редакцією Жореса, віддавали головну свою увагу політичній історії робітничої класи у Франції, мало зупиняючись на його економічному становищі. Це, звичайно, не стосується до перших томів цього видання, присвячених історії Великої французької революції і написаних Жоресом. Тут уперше використано великий економічний матеріял з історії Великої революції. Зрозумілий отже той інтерес, що з ним читач, який цікавиться історією, підходить до кожної нової праці з історії французького пролетаріяту.

Нове дослідження Є. В. Тарле про робітничу класу у Франції доби реставрації звязане з його попередніми працями з економічної історії робітничої класи доби Великої революції та з економічної історії Франції доби імперії. На думку автора, книжка, що її рецензується, повинна стати тільки початком низки систематичних досліджень, що їх він має на думці присвятити історії французького пролетаріяту в XIX та на початку XX сторіч.

У передмові до своєї книжки Є. В. Тарле подає характеристику літератури даного предмету. На його думку, вона дуже бідна і кількісно, і якісно. Дійсно, не можна не погодитися з такою гострою оцінкою. Огляд літератури з історії реставрації, поданий автором у тій же таки передмові, свідчить про те, що справжня історія робітничої класи була майже зовсім невідома. Крім деяких статтей, уміщених у ріжних наукових журналах, усі, хто писав про добу реставрації, майже зовсім не користувалися ніякими джерелами, а тому, як і слід сподіватися, не могли дати ні справжньої картини економічного розвитку Франції тієї доби, ні справжньої картини становища робітничої класи.

Цю прогалину в загальній історії европейського робітничого руху й заповнює тепер книга Є. В. Тарле.

Дану книгу написано на підставі джерел, у переважній більшості рукописних, не виданих і навіть часто не каталогізованих, збережених у національному архіві, де зібрано силу документів про провінцію. Для своєї праці Тарле користувався: 1) щоденними поліцайськими бюлетенями, 2) систематичним, хоч і неповним, добором даних про страйковий рух, 3) листуванням урядовців міністерства юстиції, 4) повідомленнями префектури поліції про стан міста Парижу. Крім цього, автор користувався багатою брошурною літературою доби та двотомною книжкою Вілерме про фізичний і моральний стан робітників, що вийшла 1840 року, але з якоїсь дивної причини досі ніде не використана. Ці джерела, як правильно зазначає Є. В. Тарле, не зважаючи на їхню неповноту, подають картину становища робітничої класи, досі невідому.

В першому розділі своєї книги автор подає цікаву характеристику відношення ріжних класів до економічної політики реставрації. Як промисловці, так і землевласники,

не мали довір'я до самостійности її політики. Перші нарікали на те, що їхніми інтересами жертвується на користь англійців, а другі підозрювали уряд реставрації в тому, що в мирній угоді він таємно зобов'язався перед російським урядом дозволяти довозити до Франції російський хліб. Ці чутки мали, звичайно, підставу. Справді, Бурбонам, посадженим на престол союзниками, доводилось рахуватися з інтересами всіх цих держав. За головну суперницю вважалося Англію. З перших же таки днів реставрації Англія починає заповнювати французький ринок своїми товарами; для французької промисловости, що в той час щойно починала розвиватися, ця конкуренція була дуже небезпечна, і ми бачимо, як за ввесь час реставрації французькі промисловці натискують на уряд, щоб посилити протекціоністську політику. Проти ідей про волю торгівлі, що в той час дуже поширювалися в Англії, економісти та державні діячі часів реставрації гостро заперечували. Грізне значіння мала для французької промисловости контрабанда, що йшла з Англії. В головній раді мануфактур точилася боротьба між ріжними групами. Економічна політика реставрації хиталася між протекціонізмом та вільністю торгівлі. Проте, не зважаючи на конкуренцію Англії, французька промисловість зробила великий крок уперед. Загальний висновок Тарле такий: промисловці утримали за собою, за активною на цей раз допомогою державної влади, внутрішній ринок і не зовсім втратили зовнішній.

В розділі, присвяченому матеріяльному становищу французької робітничої класи першої третини XIX сторіччя, автор користується переважно даними анкети Вілерме, доповнюючи її даними архівних документів. Ґрунтуючись на цих даних, автор малює картину виключно тяжкого становища робітничої класи за доби реставрації. На підставі багатого цифрового матеріялу, вперше використаного Тарле, ми маємо майже точні відомості про заробітну плату, про кватирні умови, про ціни на речі першої потреби, про жіночу та дитячу працю, про розміри безробіття, про число робітників у ріжних галузях виробництва. Одним словом, з цієї книги ми вперше знайомимося зі справжнім матеріяльним становищем робітничої класи у Франції як у провінціяльних промислових центрах, так і в самому Парижі. Автор правильно зазначає, що „у Франції, як і в Англії, друге п'ятнадцятиріччя XIX сторіччя було часом злиденних заробітків, що їх ледве вистачало на напівголодне існування робітників, часом постійного остраху перед раптовим безробіттям". Напівголодний люд тіснить ся в смердючих холодних конурах, живе в найантисанітарніших умовах.

Як же реагувало робітництво на ці злиденні умови праці? Як реагувало воно на заведення машин у Франції?

На ці запитання, що на них даремно було б шукати відповіди в дотеперішній літературі, Є. В. Тарле відповідає, ґрунтуючись на надзвичайно цінних і цікавих документах.

До реставрації Франція майже не знала машинного виробництва. Тільки за цієї доби вперше почали заводити машини в більшому розмірі. І тут ми спостерігаємо ті самі явища, що мали місце в Англії за часів промислової революції наприкінці XVIII сторіччя.

Робітники починають боротьбу проти машин. У цілій низці промислових центрів робітники ламають машини, підпалюють фабрики; між робітниками та поліцією відбуваються сутички, — одним словом, Франція переживає свій рух модуїтів. У звязку з цим починається еміграція робітників з Франції, але вона, що-правда, великих розмірів не набирає.

Одночасно з боротьбою проти машин, робітництво провадить безупинну економічну боротьбу проти підприємців. Як у провінції, так і в Парижі ми спостерігаємо безперервну низку сутичок, що свідчать про активність робітничої класи за цієї доби. Не зважаючи на вороже робітникам законодавство, й репресії поліції та судової влади, розміри страйкового руху були порівнюючи великі. Страйки охопили ріжні галузі виробництва; були випадки збройного опору владі. Один такий виступ закінчився арештами серед робітників і стратою робітника Рустеля. Цікаво відзначити, що серед вимог, ставлених страйкарями, не було вимоги про скорочення робочого дня. Крива страйкового руху збігається з кривою економічного розвитку. В роки депресії – голодування та безробіття, в роки піднесення — порівнюючи сите існування з можливістю деякої боротьби проти

підприємницької експлоатації. До всього цього майже цілковита відсутність будь-якої організованости, якщо не рахувати пережитків стародавніх товариств та новоутворюваних „товариств взаємодопомоги", що ставили собі виключно філантропічні цілі й не відограва-вали ніякої ролі в підготовці та проведенні страйку.

В центрі політичного життя доби реставрації стояла боротьба між ліберальною буржуазією та урядом за поширення політичних прав буржуазії. Як ставилося до цієї боротьби робітництво?

В розділі про політичні настрої в робітничій класі Є. В. Тарле на підставі повідомлень префектури поліції подає таку картину: робітництво за часів реставрації було абсолютно відсунене від участи в громадському та політичному житті країни. Через цю й цілу низку інших причин, от як постійна боротьба з нестатками, відсутність організації, робітники не могли брати участи в політичній боротьбі тих часів.

В перший період реставрації, приблизно до 1826 року, робітництво тримає себе спокійно; що-правда, повідомлення говорять про окремі випадки недобромисности серед робітників, про революційні гасла та пісні. Цікаво відзначити, що серед робітників помічалися бонапартистські настрої. Політичні події цієї доби, от як вибори до палати, не викликають руху серед робітників. Проте, коли так було в першій половині реставрації, то в другій половині політичні події починають знаходити відгук у робітничій класі. Уряд реставрації підозрював ліберальну буржуазію в тому, що вона провадить антиурядову агітацію серед робітництва. За проводирями ліберальної опозиції було встановлено догляд.

Погіршення загального економічного стану, що гостро виявився в 1825 році, робило атмосферу чим-раз неспокійнішою. До поліції надходили відомості про велике роздратування серед робітників, про погрози — іноді навіть проти династії.

В такій неспокійній обстанові уряд 1827 року опрацьовує реакційного законопроєкта про друк. У демонстраціях проти цього законопроєкту беруть уже участь робітники, головним чином друкарі, але до політичного руху поволі втягуються робітники й інших галузей промисловости. В демонстрації 29 квітня 1827 року поліція відзначає діяльну участь робітників поруч із студентами. Гасла демонстрації: „геть єзуїтів", „геть міністрів", „геть рясу". Студентські заколоти в цей період мають великий вплив на настрої робітників. У настроях робітничої класи стався перелом у бік політичної боротьби. Робітники читають опозиційні газети в трактирах і інших людних місцях. Вони складають революційну відозву до армії й розклеюють її. Тут уперше робітників запідозрюється в авторстві цих відозв.

Отже, в останні роки реставрації робітництво виходить із свого політичного індиферентизму й поволі пристає до загальної політичної боротьби проти реставрації.

Як уже говорилося вище, робітнича класа не мала організацій. Що-правда, існували товариства взаємодопомоги, але вони мали філантропічний характер і їх організували зверху аристократи-філантропи. Поруч з цими товариствами існували стародавні товариства; хоч адміністрація й боялася їх, але все ж таки дозволяла. Ці товариства являли собою по суті єдину організацію робітничої класи за тих часів і мали корпоративно цеховий характер. Робітники ріжних товариств влаштовували грандіозні бійки, що до них доводилося втручатися поліції. Дарма що ці товариства провадили й економічну боротьбу з підприємцями, проте — боротьба між цими товариствами свідчила про низький рівень класової свідомости робітників за тих часів.

В останніх розділах своєї книги Тарле характеризує участь робітничої класи в липневій революції. Він цілком правильно зазначає, що робітнича класа столиці відограла в липневій революції найвирішальнішу ролю.

Що примусило робітничу класу виступити? — Книга Тарле вперше дає відповідь на це питання. Вона подає картину безперестанної боротьби робітничої класи, спочатку тільки проти господарів, а потім проти уряду реставрації. Книжка знайомить нас з виключно тяжким становищем робітників за доби реставрації, і нам зрозумілі

стають причини вибуху революційного гніву в липні 30 року. „Сигнал ішов не від робітничої класи, але робітнича класа готова була йти за яким завгодно гаслом, за яким завгодно прапором, аби тільки на цьому прапорі був заклик до зміни дотеперішніх умов".

Липнева революція, що в її перемозі робітники відограли вирішальну ролю, не могла, звичайно, дати робітникам того, на що вони від неї сподівалися. Плоди перемоги діставалися виключно буржуазії, а тому боротьба робітників проти підприємців не припиняється. Хвилювання серед робітників ріжних галузей виробництва турбують поліцію. Серед робітничих вимог є вже вимога про скорочення робочого дня. Вперше після лютневої революції з'являються робітничі газети, хоч газети ці й недовговічні і неясно репрезентують інтереси робітників.

Липнева революція мала своїм наслідком посилення тієї економічної кризи, що почалася ще до неї. Друга половина 1830 року та ввесь 1831 рік характеризується посиленням страйкового руху серед робітників. Цей рух набирає таких розмірів, що уряд починає вживати заходів, щоб полегшити становище робітників. Ці заходи, звичайно, не могли змінити загального становища, і хвилювання серед робітників не припиняються.

Цікаво відзначити відношення буржуазних республіканців до робітничого руху тих часів. Товариство „Друзів народу" ставиться з великою увагою до становища робітників. Це товариство заявляє, що воно звертається до робітників усіх професій. Республіканці виступали проти несправедливого розподілу матеріяльних благ між багатими та бідними, виступали проти несправедливого розподілу податкового тягару. Але ніяких тактичних указівок та політичних директив робітникам вони не давали. Порятунок вони вбачали в проголошенні республіки.

Останній розділ книги малює детальну картину липневого повстання 1831 року. Як загальні, так і окремі причини цього повстання автор освітлює надзвичайно докладно на підставі документів. Уперше липневе повстання виступає перед нами не як раптове явище, що його нічим не можна пояснити й що вразило сучасників, мов грім з ясного неба, а як неминучий наслідок усього попереднього періоду робітничого руху.

Автор відзначає цікаве відношення сенсимоністів до липневого повстання. Вони намагалися примирити обидві сторони й підчас бою перев'язували рани бойців обох сторін. Це, звичайно, цілком виходило з їхнього нерозуміння становища робітничої класи в сучасному капіталістичному суспільстві.

У нашій рецензії ми розглянули тільки невелику частину цієї змістовної праці, де вперше освітлюється на підставі досі ненадрукованих документів історія робітничого руху доби реставрації. З великим інтересом чекаємо на вихід дальших досліджень Тарле з історії робітничої класи XIX сторіччя. • *Г. Р.*

Науково-популярний періодичний журнал „Архівна Справа" Видання Центрального Архівного Управління УСРР. Книжки — 2-3, 4, 5-6 та 7. Харків. 1927, 1928 р. р.

Перед архівістами лежить дуже складне та важке завдання — дати в розпорядження наукових дослідників не абсолютно сирий архівний матеріял, що вимагає величезного попереднього оброблення, а вже опрацьований матеріял, підготовлений для наукових досліджень. Хоч би який досвідчений був дослідчик,— він не матиме змоги розібратися в безладній масі архівного матеріялу, що на його даних він бажав би побудувати свою працю.

Особливо важке становище дослідника, коли йому потрібно всього може один-два десятки справ, але вони перебувають серед невпорядкованої маси матеріялу, часом до двадцяти-тридцяти тонн вагою. Тут потрібна пильна підготовна, чорна робота, щоб таку невпорядковану масу архівного матеріялу розібрати, систематизувати й описати за тим порядком, який би правильно з історичного боку відбив у своїй послідовності життя та діяльність тієї установи, що її матеріяли цікавлять дослідника.

Отже, архівіст з цього погляду являє собою чорноробу історичної науки. Але чорноробом він є не тільки в цьому вузькому значінні. Його обов'язки виходять далеко за

межі самого тільки розгляду та описання архівного матеріялу, бо раніш, ніж розглядати та описувати матеріял, його треба мати в архівосховищі, треба провести величезну роботу в справі збирання його.

В наслідок революції, а, особливо, громадянської війни, майже всі установи царської доби було ліквідовано. На місцях їхні архівні матеріяли залишалися здебільшого без будь-якого догляду. В особливо тяжкому стані опинилися архівні матеріяли установ, що виникали при частій зміні влад за громадянської війни. Установи існували дуже короткий час, чому через один чи два роки вже не можна було встановити навіть адреси їхньої

Звідси ясно, що одна з найважчих підготовчих робіт — це робота в справі виявлення архівних матеріялів та збирання їх до архівосховищ. Отже, лише цілою низкою праць над архівними матеріялами можна зробити їх приступними для наукових досліджень.

Видаючи спеціяльного архівного журнала, Центральне Архівне Управління мало відбити на його сторінках вищезгадані моменти архівного будівництва. Дійсно, з передмови до 2 — 3 книжки журналу видно, що в основному він має дві мети: 1) висвітлювати процес архівного будівництва на Україні та обслуговувати кадри безпосередньо архівних робітників і 2) ознайомлювати кадри наукових дослідників з архівними матеріялами України. Відповідно до таких завдань, у журналі вміщено статті та замітки з теорії та техніки архівного будівництва, про його чергове завдання, про діяльність архівних установ, а також вміщено важливіші законоположення в архівній справі та інструкції. Ця основна що до обсягу частина журналу повинна, таким чином, показувати поступовий зріст і досягнення в архівному будівництві та давати можливість обмірковувати його чергові завдання.

В другій частині вміщено списки фондів, що переховуються в деяких архівосховищах Центрального Архівного Управління, короткі огляди цих фондів та статті, що фіксують увагу на тих чи інших конкретних архівних фондах.

У першій частині журналу подано низку статтей організаційно-практичного та теоретичного характеру, як-найтісніше звязаних з архівним будівництвом. Основні статті організаційного порядку — про чергові завдання архівного будівництва [1]), про п'ятирічний план концентрації архівних матеріялів [2]), про чергові завдання концентрації їх то-що. Охоплюючи майже ввесь комплекс моментів архівного будівництва, вони особливу увагу звертають на питання про черговість роботи в справі розгляду та описування матеріялів та концентрації їх. Ці моменти дійсно являють собою одну з основних проблем доцільного архівного будівництва. Майже кожний новий номер журналу особливо підкреслює момент плановости в концентрації матеріялу та потребу з загальної маси матеріялів у першу чергу концентрувати ті з них, що мають найбільше науково-історичне значіння.

Теоретичні статті висвітлюють питання про підготовку архівних робітників, про вилучення непотрібних архівних матеріялів для знищення [3]), про реконструкцію архівних фондів [4]), про поняття — „архівний фонд“ [5]), про вимір архівних матеріялів [6]). Ці статті порушують здебільшого найменш розроблені, але й найбільш важливі архівознавчі питання.

Статті та замітки хронікального характеру з діяльности архівних органів разом зі статистичними таблицями в окремих галузях роботи дають уявлення про те, оскільки за останні 2 роки архівне будівництво в УСРР пішло вперед. Таблиці проінструктованих в архівній справі установ показують, що архівні органи в цій роботі вийшли далеко за межі округових міст. У більшості випадків вони проінструктували не тільки всі установи округових центрів, а й усі районові установи й навіть значне число сільських, чим не

---

[1]) Стаття М. Рубача, кн. № 2 — 3.

[2]) Теж М. Рубача, кн. № 4.

[3]) Ст. проф. Веретенікова, кн. № 2 — 3.

[4]) Ст. т. Міяновського, кн. № 4.

[5]) Ст. проф. Веретенікова, кн. № 4.

[6]) Ст. проф. Веретенікова та Гливенка, кн. № 5 — 6.

може похвалитися жодна країна світу (крім усього СРСР загалом). В галузі збирання архівного матеріялу теж проведено величезну роботу. До архівосховищ архівних органів уже стягнено надзвичайно багато матеріялів, навіть з далекої периферії (матеріяли волревкомів, волвиконкомів, волосних правлінь, сільських правлінь то - що).

Архівні органи вживають заходів, щоб організувати навколо своєї роботи громадську думку. Для цього вони популяризують архівну справу, влаштовуючи виставки документів, організуючи сітку архівних кореспондентів то - що.

Вміщені в журналі основні ззконоположення в архівній справі говорять про поширення сітки архівних установ. Організовано Краєві Історичні Архіви спеціяльно для переховування матеріялів ліквідованих установ, що належали до системи Губерніяльного Управління.

В цій самій частині журналу вміщено статті про організацію та головніші моменти архівного будівництва у Грузинській та Білоруській республіках та про 2 - гу конференцію архівних робітників РСФРР, що дають можливість брати з них відомості про розвиток у них архівної справи та використовувати на Україні їхній досвід.

Отже, перша частина журналу цікава безпосередньо для архівних робітників та для дослідника історії архівної справи.

Друга частина журналу, обсягом значно менша від першої, особливо цікава для наукових дослідників. Тут вміщено огляди та списки фондів, що переховуються в Чернігівському та Одеському Краєвих Архівах [1]), огляд та список старих українських фондів, перевезених з Москви на Україну в 1926 р., та короткі огляди їх [2]). З цих списків видно, яке надзвичайне наукове багатство переховується по архівних органах. Значну частину їх, як видно, вже розібрано, й тому їх можливо використовувати для наукових досліджень. Списки фондів відкривають собою те, чого наукові дослідники досі не знали, бо багато надзвичайно цінних фондів, що їх вважалося за втрачені, на ділі існують. Особливо стосується це до фондів, перевезених з Москви. Розгляд списків фондів Краєвих Історичних Архівів показує, оскільки ріжноманітне та ріжнохарактерне багатство наших архівів. Треба гадати, що в розумінні насичення архівними матеріялами, що їхніх фондів ще не оголошено, решта Краєвих Архівів та всі Центральні Архіви не відстануть від Чернігівського та Одеського Краєвих Архівів.

Далі замітка про архіви Лубенщини [3]) показує, що не тільки в Центральних та Краєвих Архівах можна знайти багатий для наукових досліджень матеріял. Його можна знайти і в Округових Архівних Управліннях, де також зібрано чимало цінних документів.

Нарешті, в статті про фабрично - заводські архіви України за часів кріпацької доби [4]) цілком вірно підкреслено, що одна з цікавих економічних одиниць — стара фабрика, старий завод — залишаються поки - що поза увагою наукових дослідників, тимчасом як документи, що відбивають повсякденне, звичайне життя старої фабрики, дійсно являють собою багатюще першоджерело для економічних досліджень.

Як окремий невеличкий додаток, у книжках 2 — 3 та 4 журналу надруковано „Червоний Архів", як відзначає редколегія журналу, в „ембріональному вигляді". В „Червоному Архіві" наведено цікаві окремі історичні документи з коментарями до них, що відносяться в основному до історії революційного та національного рухів на Україні [5]).

---

[1]) Ст. Рябініна - Скляревського в кн. 5 — 6 та Федоренка в книзі 7.

[2]) Ст. Іванова в кн. 4.

[3]) Замітка Білика в кн. 7.

[4]) Ст. проф. Оглобліна в кн. 7.

[5]) До історії „Гетьманщини 1918 р.", „До історії утворення генерального секретаріяту" — подав М. Рубач, кн. 2 — 3, 4; „Записка 1874 р. про український рух" — подав В. Міяновський (кн. № 2 — 3); „Історія заслання відомого етнографа Чубинського" — подав В. Міяновський; „Чутки серед селян про заміри сенаторів убити Олександра II" — подав М. Волін; „Возмутительное письмо к крестьянам" — подав Р. Шпунт (кн. № 4), і інші документи.

В „Червоному Архіві" впадає в очі те, що публікації документів, що стосуютвся до історії Лютневої та Жовтневої революцій і до історії громадянської війни на Україні, — не віддано достатньої уваги. На жаль, поданий у ембріональному вигляді „Червоний Архів" не тільки не вийшов досі на широкий шлях самостійного журналу (як про це зазначала Редколегія), а й зовсім припинився, бо книжки 5 — 6 та 7 вийшли вже без додатку „Червоного Архіву".

З попереднього викладу вбачаємо, що в журналі не досить віддано уваги обслуговуванню потреб наукових дослідників, бо цій меті присвячено в журналі замало місця, Як на теперішній час, то це, може, виправдується тим, що архівні органи — ще зовсім молоді установи, й, отже, ще є велика потреба подавати для них статті та замітки організаційно - практичного та теоретичного характеру, що стосуються безпосередньо до архівного будівництва. Але на ближче майбутнє треба було б усунути це явище й саме ось чому: з журналу вбачаємо, що по архівсховищах архівних органів сконцентровано до 10.000 фондів установ. Списки 645 фондів Одеського та Чернігівського Краєвих Архівів вказують, яке надзвичайне багатство переховується в архівах. Проте, ці списки фондів подають відомості, мабуть, не більше як про одну п'ятнадцяту частину всіх сконцентрованих фондів. Про існування чотирнадцяти п'ятнадцятих частин усієї маси фондів більшість наукових дослідників, не звязаних безпосередньо з архівними органами, безперечно, не знають. Зібравши величезну силу історичних джерел, провівши над ними низку робіт що до впорядкування та описання, Центральне Архівне Управління, безперечно, вже вщерть підійшло до дальшого етапу роботи — до потреби найширше ознайомити наукові сили з архівними багатствами. Для істориків тут непочатий край роботи. Зокрема, для істориків марксистів архіви дадуть прекрасний матеріял для вивчення історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні, історії революції 1905 р., історії столипінської земельної реформи та реформи 1861 р., що як - найтісніше пов'язані одна з одною.

Зрозуміло, що завдання ознайомити широкі кола наукових дослідників з архівними матеріялами можна добре здійснити за тим планом розгортання археографічної роботи архівних органів, що про нього говорить у 5 — 6 книзі журналу М. Рубач. За цим планом передбачається видати: 1) огляди найважливіших фондів України окремим збірником та 2) систематичні збірки архівних документів з основних соціяльно - політичних і економічних питань розвитку України. Але це, безперечно, робота порівнюючи довгого часу, чому здається, що до моменту реального здійснення її треба було б у значно більшій мірі використати з цією метою сторінки вже. видаваного періодичного журналу. Періодичність видання лає змогу поступово поширювати ознайомлення наукових кіл з фондами, вже опрацьованими для наукових досліджень. Встановлення як - найширшого звязку архівних органів з дослідниками (такий звязок через журнал вважаємо лише за один з моментів звязку загалом) має привести до того, що майстри історичної науки — історики — в своїй роботі йтимуть слідом за чорноробами історичної науки — архівістами.

Загальний висновок такий, що журнал „Архівна Справа" являє собою цінний і конче потрібний не тільки безпосередньо для архівістів, а й не в меншій мірі й для наукових дослідників (говорючи про наукових дослідників, маємо на увазі в першу чергу науково - дослідчі установи та організації).

Зі своїм завданням журнал в основному справився. *Нікітін*

La question d'Ukraine. René Martel. Extrait du „Monde Slave". Novembre - Decembre. 1927. Paris. Librairie Felix - Alcan.

У цій брошурі, виданій у грудні 1927 року в Парижі, відомий французький учений історик René Martel дає короткий нарис сучасного становища України. В - осени минулого року він гостював у нас на Радянській Україні, ознайомився з усією роботою, що її провадять органи радянської влади, і своє враження подав у згаданій брошурі. Проте, цікавило його не тільки питання Радянської України та всіх її досягнень,— цікавила його

проблема всієї України загалом. Усі її частини, що й раніше, за ріжними міжнародніми договорами, були під чужоземною владою, і тепер, після світової війни, опинилися теж під імперіялістичним тягарем сусідніх держав,— не минули уваги René Martel'a. Він присвячує їм у своїй брошурі кожний окремий розділ. На жаль, нема ніяких указівок на те, з якого саме матеріялу користувався автор, на підставі яких документів він робив свої висновки. На жаль — головним чином тому, що така брошура на закордонному книжковому ринкові взагалі рідкісне явище. Сам Martel не марксист, а буржуазний учений, і було б дуже цікаво знати, вивчення яких матеріялів та документів примусило його прийти до тих думок, що він їх викладає в своїй праці.

Брошура поділяється на такі основні розділи: 1) Українська Радянська Соціялістична Республіка, 2) Україна Прикарпатська, 3) Польська Україна, 4) проблема бесарабська, 5) Буковина.

Найбільшу увагу зосереджено на Україні Радянській та не бесарабській проблемі.

Починається кожний розділ з того, що автор праці подає статистичні дані про населення взагалі і про його національний склад окремо, далі коротенькими рисами змальовує він історичний розвиток останнього десятиріччя і потім уже переходить до сучасного стану.

В розділі про Радянську Україну, на двох сторінках, говориться про громадянську війну 1917 — 1921 р.р., а далі — про природні багатства України, про наше господарське будівництво, головним чином про вугільну та металургійну промисловість, мимохідь накреслюється перспективи її розвитку в звязку зі спорудженням Дніпрельстану і, наостанку, розглядається нашу національну політику, розвиток України в культурному відношенні та порівнюється її становище, що до цього питання, з Прибалтійськими країнами.

„Les débuts de la jeune République ukrainienne furent tres mouvementés: l'histoire en est, en général, mal connue. Qu'il nous suffise de rappeler des événements essentiels“ — так починає автор свій історичний нарис і далі перелічує всі головні історичні події часів громадянської війни, до твердого встановлення Радянської влади. Перелік дуже короткий, навіть, можна сказати, схематичний, але загалом правильний і, безумовно, дає змогу французькому читачеві ознайомитися з тим, що діялося на Україні за тих часів. Основний недолік цього нарису полягає в цілковитій відсутності аналізи тих рухових сил, що керували всіма цими подіями, інакше кажучи,— зовсім не згадується про класову боротьбу. Це приводить іноді автора і до деяких фактичних помилок, як, наприклад, зі скиненням гетьмана. Він пише: „Son régne fut court. L'hetman fut renversé par un soulevement populaire, conduit par Vinicenko et Petljura. Що - правда, далі згадується ролю в цій справі німецького війська та пастрій широких селянських мас, що жадали повернути собі землю, але зовсім не береться на увагу ані тієї великої роботи, що її провадили в підпіллі робітничі маси під керовництвом партії, ані ролі Червоної армії.

З цього недоліку виходять і інші хиби. Зовсім не висвітлюється боротьби з Петлюрою, залишається незрозумілим — чому було переможено Денікіна, чому зазнала поразки Польща, і хто ж, кінець - кінцем, яка класа, якими силами, вийшла переможцем з боротьби, що тривала на протязі кількох років.

Друге питання висвітлюється значно краще. Природні багатства України, наші досягнення на шляху індустріялізації, взагалі вся робота, проваджена в цьому напрямкові й скерована на максимальний розвиток продукційних сил країни,— примушують Martel'a зробити такий висновок: „L'Ukraine a été favorisée par la nature. Son peuple compte parmi les plus évoluées et les plus actives des nations slaves: un bel avenir l'attend“. Цими словами Martel переходить до розгляду ролі України в Союзі Радянських Соціялістичних Республік. Це питання він ставить дуже яскраво і точно оформлює свою думку. „Sachant la force, qu'elle porte en soi, songe - t - elle à se detacher du reste de l'Union?“ — запитує він і дає відповідь: „Une partie de la presse étrangère, l'a maintes fois affirmé! Rêves interessés sans doute. La réalité nous semble bien differente“.

Далі йде мова про нашу національну політику, про те, що Україна має тепер змогу, якої раніш ніколи не мала,— вільно розвивати власними силами своє політичне, культурне життя та мистецтво; наводиться витяги з нашої конституції. що дають право кожній країні вільно вступити до Союзу і так само вільно покинути його. Українізація, що її провадять органи Радянської влади, дуже сприяє культурному розвиткові нації, і досягнення на цьому терені також дуже значні. За таких обставин, маючи крім того на увазі міжнародні небезпеки, Україна, звичайно, не має ніякого бажання відокремлюватися від Союзу. „Son indépendance est respectée, son droit à un développement national intellectuel, artistique est reconnu. Devant les dangers de la situation internationale, le séparatisme serait une manière dé suicide. Or, l'Ukraine n'a nulle envie de mourir et de disparaitre"

Так закінчує автор розділ про Радянську Україну, приходячи взагалі до висновків, що жодна нація в жодній державі в цілому світі не має таких сприятливих обставин що до свого розвитку, як ті, що належать до Союзу Радянських Соціялістичних Республік.

У розділах про Україну Прикарпатську, Україну Польську, Бесарабію та Буковину — головну увагу зосереджено на міжнародних договорах та трактатах — Версальському, Тріанонському та Сен - Жерменському, а саме на тих їхніх статтях, що забезпечували незалежне автономне існування України в межах інших держав, забезпечували їй своє власне управління, розвиток культурний та національний. Як відомо, ці статті та пакти залишилися тільки в договорах на папері. Десять років, що минули після цих трактатів, дають тепер зовсім іншу картину. Це й відзначає автор, розглядаючи сучасне становище та політику Чехо - Словаччини, Польщі, Румунії що до національних меншостей взагалі і до українців зокрема.

Найдетальніше розглядається бесарабську проблему. Тут згадується всю ту міжнародню боротьбу, що тривала, почавши з XVIII сторіччя, протягом усього XIX і аж до наших днів, за гирло Дунаю, за береги Чорного моря. Згадується майже всі головні міжнародні трактати, що стосувалися цього питання, подається головну їхню суть та коротеньку характеристику. Історію анексії накреслюється в головних її етапах; тільки останнє засідання Сфатул - Церея притягує найбільшу увагу Мартела і він яскравими фарбами малює картину голосування за приєднання Бесарабії до Румунії.

Яке ж становище тепер у цих анексованих країнах? — За словами Martel'a, воно зовсім протилежне тому, що маємо на Україні Радянській. Перш за все підкреслюється. що ні про яке здійснення інтернаціональних договорів ані в Польщі, ані в Румунії навіть і згадувати не можна. Не тільки нема свого парламенту або автономного уряду, але, навпаки, і ті невеликі вільності, що з них користувались українці раніш, тепер зовсім скасовано декретами та законами польського, а так само й румунського уряду. Про будь - який національно - культурний розвиток також говорити не можна. Національні українські школи майже всі закрито: польонізація, румунізація відбуваються швидким темпом. Усі ці основні положення Martel підтверджує цілою низькою цифр, що малюють яскраву картину політики, проваджуваної нині в західньо - европейських державах що до анексованих частин України. Наводиться й інші риси цієї політики, наприклад: масове збезземелення селянства, цілковите придушення національної преси, знищення всіх національних українських організацій, масові судові процеси, надзвичайний терор то - що, „Faut - il parler maintenant de la liberté de la presse, des écoles nationales, des droits reconnus par les traités aux minorités? Ce serait à la fois dérision et cruaute. La Bessarabie est revenue aux temps les plus sombres des invasions barbares".

Таким висновком закінчується розділ про бесарабську проблему. „La Roumaine a fait de la Bessarabie une nouvelle Alsace - Lorraine"— знову повторюється ту саму думку, вже наприкінці брошури, в загальних висновках.

Що до Польської України, то висновок також не кращий. „La Galicie orientale peut réserver quelque jour d'étonantes surprises à l'Europe...".

Окремо треба торкнутися України Прикарпатської. Тут у автора є деякі зовсім незрозумілі хиби, і навіть ціла низка суперечностей з самим собою. Те, про що він каже

на одній сторінці, він відкидає на другій.— Сен-Жерменський договір ствердив статут України Прикарпатської. Національний Парламент, уряд, адміністрація, школи — все це є в статтях договору, але як же їх виконується? — Погляд Martel'a на виконання таких самих статтей у Польщі та Румунії ми вже знаємо. Там він дає дійсну картину всього того, що існує. Але тут його погляд інший. За його словами, чехо-словаки прикладають великих зусиль, щоб піднести рівень „матеріяльного та морального" стану українців; вони зовсім не намагаються „ni à dénationaliser leurs allogènes, ni à les ruiner, ni à les exproprier". Отже, виходить, ніби становище українців Прикарпаття найкраще з усіх тих, хто залишився під чужоземною владою.

Почуваючи необґрунтовність цього висновку, автор далі знову повертається до цього питання, але відразу ж робить деякі застереження. Держава Чехо-Словацька, як і інші держави, „de tous les pays et de tous les temps", безумовно хоче об'єднати та централізувати всі провінції, що належать до її складу. Дійсність примушує автора визнати це, але воно суперечить наведеному вище. І, щоб виправдати цю політику, він звертає увагу на те, що її провадиться майже без жодних насильств, і навіть посилається на „добрі почуття" чехо-словацького „народу", на його уміння розріжняти добре від злого.

Далі подається історію розгону Національного Конгресу, рух протесту проти цього, і, треба визнати, цілком об'єктивно. Але саме тому це зовсім не в'яжеться як з тим, про що була мова раніше, так і з останніми висновками. Республіка Чехо-Словацька не тільки робить багато кроків для того, щоб покращало становище України, ба навіть приносить і деякі жертви. Які саме — залишається невідомим. Труднощі політичні та соціяльні все ж таки є, проте — не слід їх перебільшувати. „Le peuple tchécoslovaque possède un sens politique trop averti pour ne pas faire, à temps, les concessions essentielles réclamées par le sentiment national ukrainien. On peut lui faire confiance".

Чи дійсно можна довіряти політичному розумові чехо-словацького „народу", на те можна знайти відповідь у статті т. Скрипника —„Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України", надрукованій у другому номері „Прапору Марксизму". В статті наводиться цікаві статистичні дані, які свідчать передовсім, що Закарпатська Україна являє собою селянську хліборобську країну, а далі про матеріяльний стан селянства. Коли з усієї площі землі відрахувати площу державну та поміщицьку, то 400 тисячам хліборобів залишається всього 269.225 гектарів, себ-то на одного господаря припадає пересічно 0,67 гектара. Це дуже далеко від того, що, як говорить Martel, чехо-словацький уряд поліпшує стан українського населення. Можна сказати, зовсім навпаки — населення Закарпаття збезземелене так само, як і в Польщі. Та сама військова колонізація, про яку автор згадує, говорячи про Польщу і якої зовсім не торкається, розглядаючи Чехо-Словаччину, відограє звичайно й тут свою ролю в напрямку збезземелення.

„Українське населення не має виходу — живе в бідності, злиднях і темряві"— читаємо далі в цій самій статті і знаходимо підтвердження в тому, що селянське населення Закарпаття являє собою об'єкт важкої податкової експлоатації. За 1926 рік загальна сума податкового тягару становить 245.620.000 чеських крон.

Ці цифри, як і дані про землю цілком спростовують твердження Martel'a про стан українського населення в межах Чехо-Словацької республіки. Можна вже і не казати про те, що з питанням культурної автономії справа стоїть не краще. Терор так само міцно дає себе почувати, як і в сусідніх Польщі та Румунії. Досить згадати хоч би невелику кореспонденцію за підписом Рудольфа Петера, вміщену наприкінці вересня на сторінках „Правди". Вона яскраво малює ввесь „політичний розум" чехо-словацького „народу", що на нього так покладається автор брошури.

Чому ж воно так вийшло? Чому Martel, давши таку правдиву оцінку і дійсного становища, і політики Польщі та Румунії — політики, що викликає у нього велике обурення,— чому він помилився в своїй оцінці Чехо-Словаччини?

Нам здається, що основна хиба тут та сама, що про неї ми згадували, говорячи про громадянську війну на Радянській Україні,— відсутність класової аналізи. Береться загалом, з одного боку — Чехо - Словаччину та її уряд, а з другого — Закарпаття та його населення. Зовсім не розглядається — хто, яка класа робить політику. Чехо - словацький „нарід"— і все. Про буржуазію. що відограє керівничу ролю,— ані слова.

Загальні висновки Martel'a т[illegible]ркаються, головним чином, ролі Радянської України. Безумовно, їй належить майбутнє. Нині вона не намагається повернути собі силою території, що їй належать, але історія має свої „retours imprévus". Україна терпляче чекає на свій час.

Прочитавши всю брошуру загалом, почуваєш ще більшу прикрість за авторову помилку що до Чехо - Словаччини, за його дуже сторонниче відношення до цього питання. Це, власне кажучи, основна серйозна хиба в усій праці. Що ж до всього іншого, то брошура дуже цінна: показує ґрунтовну ознайомленість авторову з усією Україною, і то не тільки з сучасним становищем, а й з історією; дає в короткому, стислому нарисі багато фактичного матеріялу, а це найпотрібніше для орієнтування в цьому, за даного часу дуже складному, питанні.

Зазначаємо ще раз: Martel не марксист, але тим цікавіша його брошура, не зважаючи на зазначені вище помилки. На тлі останніх подій у Західній Україні вона набуває ще більшого інтересу. Її політичне значіння полягає в тому, що це один з перших. але одночасно й найбільш яскравих кроків деякої частини західніх учених переглянути свої наукові позиції що до оцінки СРСР, його міжнародньої политики взагалі і національної зокрема. Дійсність, така — як вона є, примушує і не марксистів помалу ставати на інші рейки, поволі відмовляючись від своїх старих поглядів.

Нарешті, обов'язково треба підкреслити прекрасну, легку мову та надзвичайно яскравий, образний стиль: іноді одним - двома реченнями подається повну характеристику та ще й думку самого автора.

Читається брошуру легко і з інтересом; безперечно, вона стане в великій пригоді для французького читача, знайомлючи його з українським питанням загалом. Навіть добре було б, коли б така брошура українською мовою з'явилась і на нашому книжковому ринкові. Такого коротенького, стислого, але разом з тим повного нарису всіх частин України ми ще не маємо. *М. В.*

В. Греков. „Запорізький Кіш та Коліївщина". Журнал „Україна", кн. 4, 1928 р.

Автор цієї статті цілком правильно зазначає, що в історичній літературі лишається досі невиясненим питання про участь Запоріжжя в Коліївщині, про відношення Запоріжжя до цього найхарактернішого гайдамацького руху на Правобережній Україні, коли не рахувати отих натяків, що їх робить Гермайзе в своїй статті „Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів" (журн. „Україна", 1914 р., 1 — 2) та Шульгин („Очерк Коліївщини", „К. Старина" 1890 р., № 2 — 8) в цьому питанні.

Дана стаття „Запорізький Кіш та Коліївщина" В. Грекова являє собою першу статтю, присвячену виключно цьому питанню, і тому є цінним вкладом до історіографії Запоріжжя. Цінність статті тим більша, що її побудовано на основі архівного матеріялу канцелярії кол. Новоросійської губерні, що зберігся в Дніпропетровському окружовому архіві.

Автор у своїй розвідці посилається на два досить цікавих документи. Один з цих документів являє собою екстракт з допитів, вчинених в елісаветській провінціяльній канцелярії з запорізьких козаків, що за часів Коліївщини лагодилися були йти гайдамакувати до Польщі. Другий документ — це т. зв. „Записка речам посыланого" — допит, вчинений полковником Дніпровського пікінерного полку, М. Одобашем, з відрядженого ним до Запорізької Січи пікінера, щоб розвідати там про настрої Запорізької громади підчас Коліївщини.

На підставі цього архівного матеріялу автор встановлює безперечний факт допомоги Запор. Коша повстанському рухові на Правобережній Україні, хоч офіціяльно кошовий отаман Запоріжжя за часів Коліївщини писав, що „гайдамацькі ватаги не належать до Запорізького війська й він на вихід запорізьким козакам до Польщі волі не давав". Автор статті встановлює цілком правильно той факт, що найактивніша масова участь Запоріжжя в Коліївщині не була наслідком ініціятиви окремих осіб, як одписувався що до цього кошовий: „гайдамацкие шайки не суть запорожское войско, а по слухам вышли от живших в Очакове людей, польских мужиков и винокуров, которыми предводительствовало только несколько ватажков из запорожских воров и самозбройцов" (Скальк., „Наезды гайд. на Зап. Украину", ст. 14, Одеса, 1845 р.), а що все це робилося зверху, за директивами старшини Запорізького Коша та за активною підтримкою власників зимовників, що через них проходили гайдамацькі ватаги.

Далі автор цілком правильно не обмежується самим встановленням факту участи Запоріжжя в Коліївщині, а подає й думку про ті причини, що спонукали запорізькі верхи брати участь у цьому русі. На думку автора, кошовий отаман, сучасник цього руху, Калнишевський, керувався тут, з одного боку, бажанням дати змогу козацькій бідноті поліпшити свій матеріяльний стан здобиччю в польській Україні, а, з другого боку (це автор вважає за найважливішу причину), бажанням допомогти повстанському рухові українського поспільства, як такому, бо рух цей, як додає автор, „викликаний низкою тяжких соціяльних і релігійних утисків українського селянства в польській Україні, мав, як відомо, характер класової боротьби пригнічених з гнобителями, а, як такий, він не міг не викликати живого відгуку у Калнишевського, що так чутливо ставився до всього, що торкалося соціяльного становища близького за його походженням селянства (журн. „Україна", 1928 р., кн. 4. В. Греков „Запор. Кіш та Коліївщина", стор. 19).

Цю частину статті зовсім не розроблено з фактичного боку, що й являє собою її значну хибу, але справа в даному разі не в тому, а в самій постановці питання що до освітлення цих причин.

Таке трактування автором статті причин найактивнішої участи Запорізького Коша в Коліївщині, як допомога, співчуття з боку Калнишевського українському поспільству,— викликає великий сумнів і зовсім не відповідає сучасному історичному методові вивчення Запоріжжя. Що-правда, автор, щоб підтримати свою думку, посилається на певний документ, себ-то на розмову Калнишевського з розвідачем, надісланим до Січи, коли „Калнишевський одверто висловив свій жаль з приводу сучасного становища селян на Лівобережжі та з тривожним почуттям висловлював побоювання що до наміченого, на його думку, закріпачення селян на Правобережжі". Але нам здається, що цей документ у такій самій мірі відбиває дійсність у питанні про втручання Запорізького Коша в Коліївщину, як вищезгадана заява кошового отамана відбиває істину про участь Запоріжжя в Коліївщині взагалі.

Причину слід шукати значно глибше, аніж у факті співчуття та допомоги селянському рухові; їх слід шукати в економічному та політичному становищі Запоріжжя за тих часів.

Запоріжжя в другій половині XVIII сторіччя являло собою військову громаду іншого типу, ніж це було в XVI — XVII сторіччі,— громаду, звязану вже з загальним розвитком торговельного капіталу, що панував тоді навколо Запоріжжя в Росії, Україні, Польщі.

Все господарство Запоріжжя цієї доби має суто торговельний характер. Запоріжжя в цей час звязалося низкою постійних торговельних зносин з такими країнами, як Польща, Гетьманщина, Росія, Крим, Туреччина. Торгівлю провадиться як продукцією широченних запорізьких степів, так і продукцією інших країн. Торговельний капітал стає тепер єдиною економічною базою існування запорізької громади.

Але в тому ж таки XVIII сторіччі, в другій його половині, ми спостерігаємо певні перешкоди, що їх ставить російський уряд запорізькій торгівлі. Відрізане заходами

російського уряду — його митною політикою, поселеннями Нової Сербії, українською по Орелі кріпостною лінією, Елисаветинською та іншими фортецями — від Польщі та Гетьманщини, Запоріжжя втрачало тим самим ринки збуту своєї продукції. Недаремно Запоріжжя порушує ці питання в наказі депутатам комісії 1767 року, де просить: „о невзимании с провозимых запорожскими козаками в Малую Россию и в Польшу крымской соли, рыбы и других заграничных и здешнего продукта також и оттудова в сеч для употребления и обиходу запорожским козакам товаров, пошлинных денег и т. д." (Федоровский „Деп. войска запорожского в Законодательной Комиссии 1767 р.", 360 стор., Зап. Отд. О-ва ист., т. 30). Недаремно надсилається одну за одною депутації до Петербургу в справі сербських і інших поселень. З другого боку, запорізька верхівка повинна була дбати про вихід з цього становища, про поширення торговельних звязків ще й іншими шляхами, крім переговорів з російським урядом.

Коліївщина в разі успіху могла б поширити рямці торговельних зносин Запоріжжя, збільшити його торговельний розмах, включивши в сферу економічних впливів Запоріжжя Уманщину, особливо Умань, як місто, що стояло на перехресті трьох великих держав, що з ними торгувало Запоріжжя — Польщі, Росії та Туреччини, і таким способом вивести Запоріжжя з економічної безвиходи, куди воно зайшло.

Коліївщина, безперечно, мала своє самостійне соціяльне коріння, що полягало в соціяльних взаємовідносинах селянства та польської шляхти на Правобережжі. Селянство знаходить у своїй боротьбі спільника на Запоріжжі, що приєднується до цього руху, але не з міркувань співчуття селянському рухові, як гадає автор, а з певних міркувань поширити вплив своїх торговельних зносин, користуючись цим рухом. Ось як, здається, треба нам підходити до вияснення причин цього явища в житті Запоріжжя. В цьому напрямку слід шукати архівний матеріял для обґрунтування цієї думки, що має, на наш погляд, багато підстав.

Автор, говорячи про співчуття Калнишевського селянському рухові на Правобережжі, не бере на увагу той факт, що за Калнишевського ми спостерігаємо всередині Запоріжжя глибоку диференціяцію козацтва та певну тенденцію що до закріпачення бідняцьких, наймитських елементів. Тікаючи на Запоріжжя від небезпеки закріпачення на Гетьманщині та Правобережжі, ці елементи поступово підпадали туг під ярмо власників зимовників, що, ховаючи їх у себе, вимагали від них певної плати за це обробкою їхніх земель — день на тиждень, щось на зразок панщини (Слабченко. „Паланкова організація запор. вільности", 94 — 97; неопублікована праця). Це робилося за Калнишевського, що, за словами автора, „так чутливо ставився до всього, що торкалося соціяльного становища близького йому за його походженням селянства" (ст. 10). Калнишевський являє собою представника саме тієї заможної частини козацтва, власників зимовників, що були носіями отих тенденцій експлоатації селянства та сіроми на Запоріжжі і поступового його закріпачення. Про це повинен добре знати автор статті, що одночасно є автором статті під назвою „Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р." (вміщеної в „Записках Істор. Відділу УАН, кн. 11), де він цілком правильно освітлює класову боротьбу на Запоріжжі, той рух, що мав тут місце 1768 р., та позицію в цьому рухові Калнишевського, „оборонця інтересів сіроми".

Отже, вірити заяві Калнишевського, на яку посилається автор, не слід; до неї треба поставитися критично, взявши на увагу соціяльно-економічний стан Запоріжжя в кінці XVIII ст. та ту ролю, що її відогравав Калнишевський, як представник верхів запорізької громади. Його заява — це псевдонім, що під ним ховалися суто реальні господарські інтереси. *Фельдман*

Корній Червяк. „Шляхта околишня на Коростенщині", вид. Коростенського Окружного Музею Краєзнавства. 1928 р.

Коростенський Музей Краєзнавства розгортає широку роботу в справі вивчення своєї округи. Зокрема — музей звертає увагу й на вивчення побутових і економічних

особливостей колишньої шляхти, гніздами - селами розкиданої по окрузі. Перші кроки й результати цієї роботи маємо в опублікованій роботі Червяка; мета її—ознайомити з цими першими кроками широкі кола культробітників і тим притягти їх до співробітництва в Музеї. Почин добрий. Але, як у більшості починів, є деякі недоречності та огріхи й у цій брошурі.

На Коростенщині селяни цілих сіл зараховують і зараховували себе до колишніх шляхтичів (села Бехи, Васьковичі, Ходаки, Каленське то - що). Це нащадки того старого українського „боярства", дрібного шляхетства, що не тільки сьогодні, а й сотні років тому майже нічим не відріжнялося від сусіднього селянства. Автор і поставив собі за завдання змалювати характерні побутово - економічні риси цієї „шляхти". Але, на жаль, він не тільки обмежився для цього вивченням (головним чином) одного села (Ходаки), а й підійшов до цієї „шляхти", як до „окремої соціяльної групи". Це основна помилка як музею, так і автора, в підході до вивчення „околишньої шляхти". Відомо ж бо, що околишню шляхту загалом ніяк не можна розглядати, як „соціяльну групу", по - перше, тому, що навіть станово не всі оті ходаківці були шляхтичами - дворянами, а по друге, тому, що класова диференціяція давно вже знищила будь - яке значіння станових привілеїв і для офіціяльних дворян - шляхтичів.

„Тепер ця шляхта в економічному відношенні майже не відріжняється від звичайних селян", пише автор (5 стор.). Це вірно більше для давноминулих часів, аніж для сьогоднішнього дня, бо на сьогодні ця шляхта зовсім класово не відріжняється від звичайних селян: вона має й своїх глитаїв, і незаможників і т, д., і т. ін.

Правда, глитай зі „шляхти" більше зберіг шляхетських рис у побуті то - що, але це пояснюється більше його глитайством, аніж колишнім шляхетством.

Варт було б авторові не обмежувати своєї роботи одним селом (заглядаючи мимохідь до інших), а застосувати в своїй роботі метод порівняння „шляхетських" сіл з селянськими: тоді б його висновки були більш точні й вірні — науково вірні. Не зробивши цього, автор тому й твердить, „що загалом ця околишня шляхта економічно й культурно стояла на найнижчому щаблі тієї класової шляхетської драбини, на верхньому щаблі якої стояли справжні шляхтичі — магнати колишньої Польщі" (6 стор.). Це вже зовсім не вірно, бо тут автор змішує становість з класовістю (дві речі ріжні). Та й станово ж бо не всі „шляхтичі" були шляхтою. З цієї „шляхти"— навіть з тих з - поміж них, що мали герби й „папери", глузували не тільки руські дворяни, а й польська шляхта XVI — XVII ст. не визнавала за ними шляхетства. Сталося це тому, що ще в XVI ст. більшість цієї „шляхти"— бояр важко було відріжнити економічно й культурно від селян. Отже, автор невірно пояснює причини убозства шляхти, пишучи, що „дрібною ж і убогою шляхта ця стала через звичайне розмноження" (6 стор.). Не була вона, ця „шляхта", „великою" і 500 років тому, бо хоч інколи й мала за собою великі простори землі, так пустелі. Коли ж згадати, що й на ці пустелі не було „документів", то ясно стане, що вони не збагатили шляхту й пізніше, коли заселилися, бо дісталися великим магнатам і „шляхта" не могла реалізувати свої мітичні „права" на них.

Підійшовши так огульно, „в цілому", „загалом" до вивчення околишньої шляхти, зробивши її („шляхту") історично класовою, соціяльною категорією загалом, автор тому й не дав, не міг дати картини дійсного стану окол. шляхти і на сьогоднішній день, не показав боротьби „нового" зі „старим" у класовому аспекті й т. д. Тому явно характерні „шляхетські" риси заможнього селянина - глитая натягуються й на незаможника, а „новий побут" з незаможника й середняка натягується на всю "шляхту" (в тому числі й на глитая).

Щоб ясна була картина сьогоднішніх залишків старих „шляхетських" пережитків, треба вивчати їх (залишки) на окремих класових групах села (на глитаєві окремо, незаможникові окремо і т. д.); так само, щоб добре змалювати сьогоднішній стан „шляхетського" села, треба диференціювати зайняття селян теж по групах. В противному разі вийде робота, що, з одного боку, випадкові явища нав'язує, як характерне для всього села, а, з другого, характерний стан великої (наприклад—незаможницької, середняцької) групи села — ігнорує.

До речи, всяке вивчення потребує серйозного студіювання проблеми, а цим не може похвалитися наш автор, що частенько оперує зо всім з непевних джерел. Наприклад, характеристику зайнять населення дається через некритичне повторювання явно тенденційного матеріялу секретаря Ходаківської сільради. „На думку секретаря сільради, Б. Фельдмана, пише К. Червяк, заможні господарства підупадають (великий продподаток) (невже і в 1926 році був „продподаток“ ? В. Х.), незаможні теж не можуть піднятися (піяцтво, торгівля дьогтем, що забирає час і енергію господарів, гра в карти), середняцькі ж господарства зміцнюються й спостерігається зріст їх (сприяє тут і дьогтярство, що у середняків має (!) позитивне значіння, бо зароблені гроші середняки вкладають у своє господарство“ (10 стор.). Непевна тут і кваліфікація незаможника (п'яниця, картьожник,— йому ніщо не йде на користь), остільки не певна, що навіть бренить не добре; так само необґрунтоване й твердження про те, що дьогтярство для незаможника — зле, а для середняка — добре. Вивчити б треба було авторові це явище, а не давати, не перевіривши, в друк слова „секретаря сільради“.

Ще несерйозніше бренить пояснення причин відсутности килимів у деяких хатах: мовляв, „одна (!) каленська баба ставить це в звязок з громадянською війною, коли „всі більшовики з Каленського на килимах виїхали“ (?) (14 стор.).

Ну, а авторова думка яка ж? Чому б, пишучи книжку, не розпитати ще хоч „одну бабу“, а краще декількох, і тоді вже й друкувати?

Так само не вивчено, а навмання написано, що „баби-українки історично (!), так би мовити, не були призвичаєні до... самостійного господарювання, а тому й наймали „мужиків“ з сусідніх сіл“ (8 стор.). Аджеж однієї „історичної традиції“ для наймання все ж таки мало, на нашу думку, і автор спирає на неї свою аргументацію просто тому, що не має вивченого (більш грунтовного) матеріялу. Не вивчив автор і селянських позичок у євреїв за часів громадянської війни, і його аргументація в цьому питанні скидається більше на традицію — „як і в старі часи“, ніж на сумлінне знання фактів (див. стор. 8).

Робота, що її розглядаємо, являє собою „попередній вступний нарис до тієї великої науково-дослідчої праці про шляхту, що її К. Червяк продовжує й через деякий час має закінчити“ (з передмови). Треба побажати, щоб автор надалі виправив ті огріхи, що помічаємо в попередній праці, бо тільки в такому разі праця матиме добрі й цінні наукові наслідки, а не скидатиметься на некритичне нотування всього, що впадає в очі.

Брошура мала на меті „широкі кола культурних робітників (учителів, по-перше), інтелігенції та селянства“ (з передмови). Але ця установка чомусь не вплинула на автора в бік популярности викладу. Трапляються (на жаль) чужоземні слова, що без них легко можна було обійтися (Sturm, Drang, апотропеїчне, Vita nova) і що їх напевне не зрозуміє не тільки селянин, а й учитель.

Краєзнавча робота у нас розгортається чим-раз ширше До неї притягується широкі маси. Треба давати їм легку, популярну літературу, підручник з конкретними вказівками форм і методів їхньої можливої участи в краєзнавстві, в даній конкретній краєзнавчій галузі роботи.

І, нарешті, треба подбати й про те, щоб у краєзнавстві стара народницька методологія роботи відійшла геть на бік і щоб її заступила єдино-вірна — марксистська.

В. Сухино-Хоменко

Бібліографічний покажчик до журналу „Прапор Марксизму“

за 1927/28 рік

Філософія й соціологія

Бервіцький О.: Гегелівська критика раціоналізму, емпіризму та критицизму (1. Попередні замітки. 2. Нариси Гегелівської критики. 3. Критика Гегелівської критики). П. М. 1928. № 2 (3), стор. 20 — 58.

Бон.: Гегеліянство на послугах фашизму. П. М. 1923, № 4 (5). 5 -28.

Васильіва О.: Категорія міри в системі Гегеля та в діялектичному матеріялізмі (I. Загальна характеристика вчення Гегеля. II. Абстрактний перехід якости та кількости й місце міри в системі буття. III. Про міру в цілому. IV. Безпосередня міра. V. Реальна міра. VI. Вузлова лінія мір. VII. Безмірне. VIII. Перехід до сутности. Підсумок). П. М. 1928. № 3(4), стор. 23 — 83.

Демчук П.: Проблема випадковости. П. М. 1928, № 1(2), стор. 23 — 60.

Семковський С.: Ю. Що вніс Ленін в матеріялізм. П. М. 1927, № 1, стор. 48 — 62.

Юринець В.: Із сучасної буржуазної соціології. Соціологія знання Макса Шелера, П. М. 1928, № 1(2), стор, 5 — 22.

Юринець В.: „Німецька ідеологія“ Маркса й Енгельса в звязку з деякими питаннями діялектичного й історичного матеріялізму. П. М. 1927, № 1, стор. 9 — 47.

Юринець, В.: Останнє слово ревізіонізму Каутського. П. М. 1928, № 2(3), стор. 5 — 19.

Економіка й право

Бованенко, Дм.: Економічна концепція Сергія Подолинського. П. М. 1928, № 2(3), стор. 82 — 114.

Боднар: Критика грошово-кредитових теорій кон'юнктури (1. Пояснення руху кон'юнктури станом нагромадження грошового капіталу. 2. Грошовий капітал і зміни кон'юнктури. 3. Пояснення кон'юнктури станом грошової готівки. 4. Властиво грошово-кредитові пояснення кон'юнктури. 5. Психологізм у поясненні кон'юнктури. 6. Межі кредиту. 7. Рух кон'юнктури й процент. 8. Вияснення кон'юнктури й підстави циклічности). П. М. 1928, № 3(4), стор. 113 — 147.

Віткуп Арк.: Умови рівноваги радянської господарської системи (З приводу статтей Е. Преображенського). Головні умови господарської рівноваги за конкретного капіталізму на погляд Е. Преображенського. 2. Головні умови господарської рівноваги СССР, за Е. Преображенським. П. М. 1928, № 2(3), стор 59—81.

Віткуп Арк.: Умови рівноваги радянської господарської системи (Закінчення). 3. Еквівалентний обмін з погляду закону вартости внутрішнього ринку. 4. Нееквівалетний обмін з погляду світового закону вартости. 5. Умови динамічної рівноваги. П. М. 1928, № 3(4), стор. 84 — 112.

Дашковський І.: Світове господарство та закон вартости. П. М. 1927, № 1, стор. 63 — 89.

Лозовий Ол.: Туган-Барановський і його теорія кооперації. П. М. 1928, № 4(5), стор. 48 — 55.

Мишкіс В.: С. Баланс народнього господарства та проблеми політичної економії (1. Попередні уваги. 2. Поняття. 3. Схема балансу. 4. Проблема вартости. 5. Проблема розподілу. 6. Проблема ринку. 7. Гроші й кредит. 8. Висновок). П. М. 1927, № 1, стор. 90 — 114.

Наумов Д.: До питання про предмет політичної економії. П. М. 1928, № 1(2), стор. 61 — 92.

Рубінштейн: До історії російського народнього господарства (З приводу книжки П. Лященка). П. М. 1928, № 4(5), стор. 64 — 87.

Шамрай: Праці Зібера з поля статистики. П. М. 1928, № 4(5), стор. 29 — 47.

Історія

Вайнштейн О. Л.: Революційні організації Парижу в період першої облоги (До питання про генезис Комуни 1871 р.). П. М. 1928, № 2(3), стор. 167 — 190.

Добролюбський К.: Максимум і нестатки за терору (жовтень 1793 — липень 1794). П. М. 1928, № 4(5), стор. 111 — 155.

Камишан Олесь: L'armée révolutionaire (До історії боротьби Якобінського уряду з внутрішньою контр-революцією 1793 — 1794 р.р.). П. М. 1928, № 3(4), стор. 185 — 215.

Каретнікова Т.: До історії скасування Київської автономії. П. М. 1928, № 2(3), стор. 191 — 207.

Ліберберг І.: Франк-масонство напередодні Великої Французької Революції, як форма громадсько-політичної самоорганізації буржуазії. П. М. 1927, № 1, стор. 177 — 211.

Олександренко Л.: Право на працю в системі французьких соціялістів. П. М. 1928, № 4(5), стор. 156 — 187.

Оксман Ю. Г.: Одеське „Гніздо змови" 1825 р. (Спроба перегляду питання про базу „декабризму" на Україні). П. М. 1928, № 1(2), стор. 165 — 207.

Пакуль Микола: Повстання нюрнберзьких ремесників 1348 — 49 р. П. М. 1928. № 2(3), стор. 145 — 166.

Пакуль Микола: Питання про грошове господарство за каролінгівської доби. П. М. 1928, № 1(2), стор. 141 — 164.

Свідзінський Мих.: Земська міліція 1806 — 1808 р.р. Причинок до історії внутрішньої політики Олександра І на Україні, на початку XIX ст. (Замітки та матеріяли, Перша частина. Основи організації міліції. П. М. 1927, № 1, стор. 144 — 176. П. М. 1928, № 1(2), стор. 114 — 140. (Організація міліції). П. М. 1928, № 2(3), стор. 115 — 144. (Відношення до організації міліції українського суспільства), П. М. 1928, № 3(4), стор. 148 — 160. (Ліквідація міліції).

Шпунт Р.: До методології селянських рухів у революції 1905 — 1907 р. П. М. 1928, № 3(4), стор. 161 — 184, № 4(5). Закінчення, стор. 88 — 110

Яворський М.: Емський акт 1876 р. П. М. 1927, № 1, стор. 115 — 143. П. М. 1928, № 1(2), стор. 93 — 113.

Яворський М.: Кирило-методіївці. П. М. 1927, № 1, стор. 212 — 241.

Національне питання

Аржанов М.: До теоретико-методологічних помилок люксембургіянства в нац. питанні. П. М. 1928, № 4(5), стор. 188 — 209,

Бадан О.: Класи та партії на Закарпатській Україні. П. М. 1928, № 2(3), стор. 208 — 233.

Скрипник М.: Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України. П. М. 1928, № 1(2), стор. 208 — 231.

Varia

Передмова. (Про журнал „Прапор марксизму", його завдання і план роботи). Передова. П. М. 1927, № 1, стор. 4 — 7.

М. М. Покровський. 1868 — 1928. (Передова). П. М. 1928, № 3(4) сторінка 5 — 6.

Скрипник М.: Ленін як учений. П. М. 1928, № 3(4), стор. 7 — 22.

Хроніка

В.: У філософічно-правничому гуртку Київського Інст. Нар. Госп. П. М. 1928, № 4(5), стор. 225 — 26.

Від редакції (Про потребу видавати на Україні науково-марксистський журнал). П. М. 1927, № 1, стор. 266.

Про роботу Укр. Інституту Марксизму (Доповідь тов. Скрипника). Із стенограми І-ої Всесоюзної конференції науково-дослідчих установ у Москві. П. М. 1928, № 3(4), стор. 216 — 224.

Про роботу Київської марксистсько-ленінської катедри (Доповідь тов. Левика). Із стенограми І-ої Всесоюзної конференції науково-дослідчих установ у Москві. П. М. 1928, № 3(4), стор. 224 — 228.

Резолюція на доповідь Українського Інституту Марксизму та Київської катедри Марксизму й Ленінізму. Із стенограми І-ої Всесоюзної конференції науково-дослідчих установ у Москві. П. М. 1928, № 3(4), стор. 228 — 229.

Лозовий Ол.: Підсумки праці міжнароднього кооперативного конгресу в Стокгольмі. П. М. 1928, № 1(2), стор. 232 — 238.

Н. С.: Катедра Української історії при Укр. Інституті Марксизму в 1926—27 р. П. М. 1927, № 1, стор. 258 — 261.

Паскель І.: Наслідки набору до Укр. Інституту Марксизму-Ленінізму на 1927/28 акад. рік. П. М. 1928, № 1(2), стор. 238 — 244.

Умови прийому до Укр. Інституту Марксизму на 1927 — 28 академічний рік. П. М. 1927, № 1, стор. 262 — 265.

Полоцький: До 10-тиріччя Акад. Наук. П. М. 1928, № 4(5), стор. 210 — 16.

Скрипченко П.: Марксистська теоретична робота на місцях. П. М. 1928, № 3(4), стор. 239 — 243.

Умови прийому до Українського Інституту Марксизму-Ленінізму на 1928 — 29 акад. рік. П. М. 1928, № 2(3), стор. 277 — 281.

Ходак О.: Вистава на пам'ять проф. В. Б. Антоновича (25/III — 4/IV — 1928 р. Київ). П. М. 1928, № 2(3), стор. 274 — 277.

Яворський М.: Німецький „тиждень радянської науки". П. М. 1928, № 3(4), стор. 229 — 239.

Яворський М.: Шостий міжнародній історичний конгрес. П. М. 1928, № 4(5), стор. 216 — 24.

Критика та бібліографія

А. П.: Теорія ринків і криз в економічній літературі російською мовою (Бібліографічний покажчик). П. М. 1928, № 2(3), стор. 238 — 251.

Асмус В.: Плехановская хрестоматия. Пособие к изучению исторического материализма, под редакц. Г. Я. Марченко. ДВУ, 1925. П. М. 1927, № 1, стор. 249 — 251.

А. Ф.: Генрих Кунов: „Первобытный коммунизм". Перевод с немецкого И. И. Розенцвейга. 1926. П. М. 1927, № 1, стор. 248 — 249.

Бервицький О. Н.: — Н. Попов: „Октябрькая революция и национальный вопрос". П. М. 1928, № 1(2), ст. 258 — 260.

Бервицький О.: — Н. Попов: „Національна політика радянської влади". ДВУ. 1925. П. М. 1928, № 1(2), стор. 258 — 260.

Бойко В.: Інформаційний огляд закордонної наукової періодики, що її одержує Укр. Інститут Марксизму-Ленінізму в 1928 р. (I. Політична економія, світове господарство, кооперація, статистика. II. Філософія, соціологія, психологія, право й філософія права. III. Історія, політика, національне питання. IV. Марксизм, III і II Інтернаціонали. Робітничий рух. Соціяльна політика. V. Ріжні. VI. Бібліографічні журнали). П. М. 1928, № 2(3), стор. 265 — 273.

Бойко В.: Бібліографічний покажчик до журналу „Прапор Марксизму" за 1927 — 28 р.р. П. М. 1928, № 4(5).

В.: René Martel: „La question d'Ukraine". П. М. 1928, № 4(5), стор. 251 — 55.

Г. Р.: Акад. Е. В. Тарле: „Робітнича класа у Франції за перших часів машинового виробництва" (1815 — 1831). П. М. 1928, № 4(5), стор. 245 — 8.

Гольденберг М.: Економічне вчення К. Маркса в літературі українською та руською мовами за 1917 — 28 р.р. П. М. 1928, № 4(5), стор. 227 — 33.

Демчук П.: „Диалектика в природе". Сборник по марксистской методологии естествознания. Сбор. II. Государственный Тимирязевский научно-исследовательский Институт, 1827. П. М. 1928, № 2(3), стор. 234 — 238.

І. Б.: Карл Маркс: „Критика філософії права Гегеля". Архив К. Маркса й Ф. Енгельса. ч. III. ст. 143 — 247. П. М. 1928, — 1(2), стор. 245 — 254.

І. Р.: Сповідь Зомбарта. П. М. 1828, № 2(3), стор. 263 — 265. (Зауваження до вступу до книжки Зомбарта: — „Der moderne Kapitalismus". Dritter Band).

Кельман Е.: Я. Розанов: „Основые вопросы права и государства". Хрестоматия. ГИЗ, 1926. П. М. 1927, № 1, стор. 246 — 248.

Кіктев А.: Rosenkranz, A.: „Der Bundschuh". Die Erhebungen des südwestdeutschen Bauernstandes in den J. 1493 — 1517, Bd I — II — Heidelberg, 1927. П. М. 1928, № 3(4), ст. 257 — 59.

Ландесман А. Я.: Давид Рікардо: „Экономические памфлеты". Переклад з англійської мови за редакцією та з передмовою С. Б. Членова. П. М. 1928, № 3(4) стор. 251 — 253.

Ландесман А. Я.: До проблеми кон'юнктури. П М. 1928, № 4(5), стор. 233—38.

Луценко І. Я.: Бібліографічний показчик про економічне вчення Карла Маркса в літературі українською мовою за 1917 — 1927 р.р. П. М. 1928, № 3(4), стор. 244 — 251.

Мушастий Н.: Наркомос, Науково-дослідча катедра з прикладної економіки. Харків. 1927, випуск I, 1928, вип. II. П. М. 1928, № 3(4), стор. 253 — 254.

Нікітін М.: Бібліографічний показчик про Карла Ротбертуса і Ягецова. (1805 — 1875). Література про Карла Ротбертуса. Ротбертусові твори російською мовою. Маркс та Енгельс про Ротбертуса. Ротбертус за оцінкою марксистської літератури. Ротбертус за оцінкою буржуазних і дрібно-буржуазних економистів (ревізіоністів). Головні праці Ротбертуса та про нього — чужоземними, головним чином, німецькою, мовами. П. М. 1928, № 2(3), стор. 251 — 263.

Олексин: Варга: „Экономика капитализма в период заката после стабилизации". П. М. 1928, № 4(5), стор. 243 — 45.

Пакуль М.: Нові книги про середньовічні міста. Henri Pirenne: Des villes du moyen âge. Bruxelles, 1927. № 3(4), ст. 255 — 57.

Пакуль М.: Нові книжки з історії нідерландської революції, П. М. 1928, № 4(5), стор. 238 — 43.

Полонський Федір: „Аграрная революция“ т. II. Крестьянское движение в 1917 г. изд. Ком. Академии. 1928. П. М. 1928, № 1(2), стор. 254 — 258.

Розенцейг І.: Чужоземна література про Бакуніна М. А. та про І Інтернаціонал. (По матеріялах Укр. Інституту Марксизму). П. М. 1927, № 1, ст. 251 — 257.

Сухино-Хоменко: К. Червяк: „Шляхта околишня на Коростенщині“. П. М. 1928, № 4(5), стор. 257 — 59.

Фельман: Греков: „Запорізький кіш і Коліївщина“. П. М. 1928, № 4(5), стор. 255 — 57.

Штрум Л. С.: Ю. Семковський: „Диалектический материализм и принцип относительности“. ГИЗ, 1926. П. М. 1927, № 1, стор. 242 — 246.

Бойко В.

КАТЕДРА НАЦПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Готується до друку збірник статтей Рози Люксембург з нацпитання (досі ще не перекладених ні українською, ні руською мовами).

Збірник виходить за редакцією М. О. СКРИПНИКА

Переклад СИДОРОВИЧА

Systematischer Artikelverzeichnis zur Zeitschrift „Prapor Marksysmu“ („Die Fahne des Marxismus“), für das Jahr 1927—28.

Philosophie und Soziologie.

Berwyckyj, O.: Hegel's Kritik des Rationalismus, Empirismus und Kritizismus, P. M, 1928, № 2(3). S. 20 — 58.

Bon: Hegelianismus in Diensten des Faschismus. P. M. 1928, № 4 (5), 5 — 28.

Wassyliwa, O.: Die Kategorie des Maßes in Hegel's System und im dialektischen Materialismus. P. M. 1928, № 3(4), S. 23 — 83.

Demtschuk, P.: Zufallsproblem. P. M. 1928, № 1(2), S. 23 — 60.

Ssemkowskyj, S. J.: Lenin's Beitrag zum Materialismus. P. M. 1927, № 1, S. 48 — 62.

Jurynec, W.: Aus der jetzigen bourgeoisen Soziologie. P. M. 1928, № 1(2). S. 5 — 22.

Jurynec, W.: Die „deutsche Ideologie“ von Marx und Engels in Verbindung mit einigen Fragen des dialektischen und historischen Materialismus. P. M. 1927 № 1, S. 9 — 47.

Jurynec, W.: Das letzte Wort des Revisionismus Kautsky's. P. M. 1928, № 2(3), S. 5 — 19.

Wirtschaft und Recht.

Bowanenko, Dm.: Die wirtschaftliche Konzeption von Ssergius Podolynskyj P. M. 1928, № 2(3), S. 82 — 114.

Bodnar: Kritik der Geld — und Kredittheorien in der Konjunkturlehre. P. M. 1928, № 3(4), S. 113 — 147.

Witkup, Ark.: Gleichgewichtsbedingungen des wirtschaftlichen Systems der Räte - Union. P. M. 1928, № 2(3). S. 59 — 81 und № 3(4), S. 84 — 112.

Daschkowskyj, I.: Weltwirtschaft und Wertgesetz. P. M. 1927, № 1. S. 63 — 89.

Losowyj, O.: Tuhan Baranowskyj und seine Genossenschaftstheorie. P. M. 1928, № 4(5), 48 — 55.

Myschkis, W. S.: Bilanz der Volkswirtschaft und Probleme der Volkswirtschaftslehre. P. M. 1927, № 1, S. 90 — 114.

Naumow, D.: Zur Frage über den Gegenstand der Volkswirtschaftslehre. P. M. 1928, № 1(2), S. 61 — 92.

Rubinstein: Zur Geschichte der russischen Volkswirtschaft. P. M. 1928, № 4(5), 64 — 87.

Schamraj: Sieber's statistische Arbeiten. P. M. 1928, № 4(5), 29 — 47.

Geschichte.

Dobroljubskyj: Maximum und Entbehrungen in der Terrorperiode (Oktober 1793 — Juli 1794). P. M. 1928, № 4(5), 111 — 155.

Jaworskyj, M.: Emser — Akt. (1876 — 77). P. M. 1828, № 1(2), S. 93 — 113.

Jaworskyj, M.: Cyryllus und Methodiusbruderschaftsmitglieder. P. M. 1927, № 1, S. 212 — 241.

Kamyschan, Oles: L'armée révolutionaire. (1793 — 1794). P. M. 1928, № 3(4), S. 185 — 215.

Karetnikowa, T.: Zur Geschichte der Autonomieabschaffung der Stadt Kyjiv. P. M. 1928, № 2(3). S. 191,— 207.

Lieberberg, J.: Frank — Freimaurertum am Vortage de Großen Französischen Revolution, als eine gesellschaftliche und politische. Organisationsform der Bourgeoisie. P. M. 1927, № 1. S. 177 — 211.

Ochsman, J.: Odessaer „Verschwörungsnest" im Jahre 1825. P. M. 1928, № 1(2), S. 165 — 207.

Oleksandrenko, L.: Das Recht auf Arbeit im System der franz. Sozialisten, P. M. 1928, № 4(5), S. 156 — 187.

Pakul, N.: Der Aufstand der Nürnberger Handwerker im Iahre 1348 — 1349. P. M. 1928, № 2(3), S. 145 — 166.

Pakul, N.: Geldwirtschafstfragen zur Karolingerzeit. P. M. 1928, № 1(2), S. 141 — 164.

Swidsinskyj, M.: Semstwo — Miliz in den Iahren 1806 — 1808.
P. M. 1927, № 1, S. 144 — 176.
1928, № 1(2), S. 114 — 140.
1928, № 2(3), S. 115 — 144.
1928, № 3(4), S. 148 — 160.

Schpunt, R.: Zur Methodologie der Bauernbewegungen in der Revolution 1905 — 07 J. P. M. 1928, 3(4), S. 161 — 184, № 4(5), 88 — 110.

Weinstein, O.: Pariser revolutionäre Organisationen in der ersten Belagerungsperiode. P. M. 1928, № 2(3), S. 167 — 190.

Nationalfrage.

Arzanow, M.: Zur theoretisch — methodologischen Irrtümern des Luxemburgianismus in der Nationalfrage. P. M. 1928, № 4(5). S. 187 — 209.

Badan, O.: Klassen und Parteien in der Karpatho — Ukraine. P. M. 1928, № 2(3), S. 208 — 233.

Skypnyk, M.: Das nationale Wiederauflehen in den jetzigen kapitalistischen Staaten auf dem Beispiele der Karpatho - Ukraine. P. M. 1928, № 1(2), S. 208 — 231.

Varia.

Vorrede. (Ein Leitartikel über den Arbeitsplan und Ziele der Zeitschrift: („Prapor Marksysmu). P. M. 1927, № 1, S. 4 — 7.

M. M. Pokrowskyj, 1868 — 1928. (Ein Jubiläumsartikel). P. M. 1928, № 3(4). S. 5 — 6.

Skrypnyk, M.: Lenin als Gelehrter. P. M. 1928, № 3(4), S. 7 — 22.

Chronik.

Von der Redaktion. (Von der Notwedigkeit der Herausgabe einer wissenchaftlich-marxistischen Zeitschrift in der Ukraine). P. M. 1927, № 1, S. 266.

Von der Arbeit des Ukrainischen Marx - Lenin Institutes. (Bericht des Gen. Skrypnyk). P. M. 1928, № 3(4), S. 216 — 224.

Von der Arbeit der Kyjiver Katheder für Marxismus und Leninismus. (Bericht des Gen. Lewik). P. M. 1928. № 3(4), S. 224 — 228.

Die Resolution auf Grund des Berichtes des Ukrainischen Marx - Lenin Institutes und der Kyjiver Katheder für Marxismus und Leninismus. P. M. 1928, № 3 (4) S. 228 — 229.

W.: Im philosophisch — juristischen Zirkel. P. M. 1928, № 4(5), S. 225 — 26.

Chodak, O.: Eine Aufstellung zum Andenken des Prof. W. B. Antonowytsch. P. M. 1928, № 2(3), S. 274 — 277.

Jaworskyj, M.: Deutsche „Woche der Wissenschaft der Räte - Union". P. M. 1928, № 3(4), S. 229 — 239.

Jaworskyj, M.: Der sechste internationale Historiker - Kongreß. P. M. 1928, № 4(5), S. 216 — 224.

Losowyj, O.: Der internationale Genossenschafts - Kongreß in Stockholm und seine Arbeit. P. M. 1928, № 1(2), S. 232 — 238.

N. S.: Die Lehrkanzel für die Geschichte der Ukraine an dem Ukrainischen Marx - Lenin Institut in Jahren 1926 — 1927, „P. M." 1927, № 1, S. 258 — 261.

Paskel, I.: Das Ukrainische Marx - Lenin Institut. Aufnahmsergebnisse für das 1927 — 1928 akadem. Jahr. P. M. 1928, № 1(2), S. 238 — 244.

Polozkyj, O.: Zum 10 jährigen Jubiläum der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften. P. M. 1928, № 4(5), S. 210 — 216.

Das Ukrainische Marx - Lenin Institut. Aufnahmebedingungen für das 1927—1928 akademische Jahr. P. M. 1927, № 1, S. 262 — 265.

Das Ukrainische Marx - Lenin Institut. Aufnahmebedingungen für das 1928—1929 akademische Jahr. P. M. 1928, № 2(3), S. 277 — 281.

Skryptschenko, P.: Die marxistische theoretische Arbeit in der Provinz. P. M. 1928, № 3(4), S. 239 — 243.

Kritik und Bibliographie

A. P.: Theorien der Märkte und Krisen in der russischen Volkswirtschaftl. Literatur. (Ein bibliograph. Verzeichnis). P. M. 1928. № 2(3), S. 238 — 251.

Asmus, W.: „Plechanow'sche Chrestomatiè". Staatsverlag der Ukraine, 1925. P. M. 1927, № 1, S. 249 — 251.

A. F. Heinrich Cunow: „Der ursprüngliche Kommunismus". P. M. 1927, № 1, S. 248 — 249.

Boyko, W.: Die ausländische periodische Literatur in der Bibliothek des Ukrain. Marx — Lenin Institutes im J. 1928. P. M. 1928, № 2(3), S. 265 — 273.

Berwyckyj, O.: Popow, N.: „Die Oktoberrevolution und die Nationalfrage".

Bervyckyj Popow, N.: Die Nationalitätenpolitik der Räteregierung". P. M. 1929, № 1(2), S. 258 — 260.

Boyko, W.: Systematischer Artikelverzeichnis zur Zeitschrift „Prapor Marksysmu" („Die Fahne des Marxismus")für das Jahr 1927 — 1928. P. M. 1928, № 4(5).

Demtschuk, P.: „Die Dialektik in der Natur". Ein Sammelwerk, herausg. v. staate. Tymirjasew - Institut. 1927. P. M. 1928, № 2(3), S. 234 — 238.

Feldmann: — Hrekow: „Saporoger Kisch und Kolijiwschtschyna". P. M. 1928, № 4(5), S. 255 — 257.

Goldenberg, M.: „Die ökonomischen Lehren von Marx und Engels in ukrainischer und russischer Sprache in den Jahren 1917 — 1928". S. 227 — 233.

H. R.: Akad. Tarlè: „Die Arbeiterklasse Frankreichs in den ersten Zeiten der maschinellen Produktion". P. M. 1928. № 4(5), S. 245 — 248.

I. B.: — Karl Marx: „Kritik der Rechtsphilosophie Hegels". Marx — Engels Archiv, B. III. P. M. № 1(2), S. 245 — 254.

I. R.: „Sombart's Beichte" [Bemerkungen z. Sombart's Buch: Der moderne Kapitalismus. III. Bd. Einleitung]. P. M. 1928, № 2(3), S. 263 — 265.

Kelmann, E.: — Rosanov, J.: „Staat und Recht". Grundfragen. P. M. 1927, № 1, S. 246 — 248.

Kiktjew, A.: Rosenkranz, A.: „Der Bundschuh". Die Erhebungen des südwestdeutschen Bauernstandes in den Jahren 1493 — 1517. Bd I — II. Heidelberg, 1927. P. M. 1928, № 3(4), S. 257 — 259.

Landesmann, A.: David Ricardo: „Ökonom. Pamphlete". P. M. 1928, № 3(4), S. 251 — 253.

Landesmann, A.: Zum Problem der Konjunktur. P, M. 1928, № 4(5), S. 233 — 38.

Lucenko, I.: Bibliograph. Verzeichnis der ukrainischen Literatur über ökonomische Lehren v. K. Marx und Fr. Engels. (1917 — 1927) P. M. 1928, № 3(4), S. 244 — 251.

Muschastyj, M.: Das Forschungskatheder für angewandte Oekonomik. P. M. 1928, — 3(4), S. 253 — 254.

Nikitin, M.: „Bibliograpsches Verzeichnis der Literatur über Rodbertus und Jagetzow". P. M. 1928, № 2(3), S. 251 — 263.

Olexin: Warga: „Die Wirtschaft des Kapitalismus in der Periode des Verfalls nach der Stabilisierung". P. M. 1928, № 4(5). S. 243 — 45.

Pakul, M: Ein neues Buch über die mittelalterlichen Städte: Henri Pirenne: „Des villes du moyen âge". Bruxelles 1927. P. M. 1928, № 3(4), S. 255 — 257.

Pakul, M.: Neue Bücher aus der Geschichte der niederländischen Revolution. P. M. 1928, № 4(5), S. 238 — 43.

Polonskyj, F.: „Agrar - Revolution". Bd. II. Herausg. von der „Kommunist. Akademie", 1928. P. M. 1928, № 1(2), S. 254 — 258.

Rosenzweig, I.: Ausländische Literatur über Bakunin und die I. Internationale. (Auf Grund der Materialien der Bibliothek des Ukr. Marx — Lenin Institutes). P. M. 1927, № 1, S. 251 — 257.

Suchyno - Chomenko: K. Tscherwjak: „Der benachbarte Adel in der Korostener - Kreis". P. M. 1928, № 4(5), S. 257 — 59.

Schtrum, L.: Ssemkowskyj, S.: Der dialektische Materialismus und das Relativitätsprinzip". P. M. 1927, № 1, S. 242 — 246.

W. W.: „La question d'Ukraine". Par René Martel. P. M. 1928. № 4(5), S. 251 — 55.

Boyko, W.

Редакційна колегія

Камишан О.
Мазуренко Ю.
Попов М.
Рохкін Г.
Скрипник М.
Юринець В.
Яворський М.

Ціна 2 крб. 50 коп.

